

મેમ્બર દાદા મુસેમાન રાવમદમદ લોધિયા મંચમાળા

પરિચય

મુસેમાન રામમાં માંસાદિક રીતરિવાજોમાં મુપારો થાય, નીનિની જરૂર થાય અને આમાન્ય જ્ઞાન તથા વિદ્યાનો પ્રયાગ થાય એવાં પ્રસ્તરો દ્વિતમ આપીને રચારસ માટે શકિયાવાડના પેરાશ અમના વનની અને 'વેપારઅર્થ' દર્શિખ આફ્રિકાના કેપટાઉનમાં જોના તથા "પૃથ્વી પ્રદર્શિખા" નામના પુસ્તકના કર્તા મેમ્બર દાદા મુસેમાન રાવમદમદ લોધિયાએ રૂ. ૨૫૦૦)ની જરૂર દરબની સરકારી પ્રોનિસરી નોટો સન ૧૯૦૩માં મેસાવટી દબ્બક એંપી દત્તી. રૂ. ૩૬ની આવકમાં વધારો થાય એ માટે મેસાવટીએ જે જા અલમાં સદરદ નોટો વેચી એનાં અમદાવાદ યુનિવર્સિટીમાં મવાચાર દરબનાં રૂ. ૨૨૦૦)નાં ડિમેન્ડરો લીધાં છે. એના બાજુમાંથી "મેમ્બર દાદા મુસેમાન રાવ-મદમદ લોધિયા મંચમાળા"ના નામથી આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પ્રસ્તરો રચાવી મેસાવટીએ ઉપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે :

૩.	સર સૈયદ એહમદનુ છવનચરિત્ર	મહેબૂબમિયાં ઈમામબક્ષ કાદરી	૦-૮-૦
૪.	મિરાતે સિકંદરી	આતમારામ મો. દીવાનજી	૧-૦-૦
૫.	અયામા	અમીરમિયાં હમદમિયાં કાફી	૦-૧૦-૦
૬.	મિરાતે સિકંદરી વો. ૨ ખ. ૧	દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	૧-૦-૦
૭.	„ „ ખ. ૨	„	૧-૦-૦
૮.	„ „ ખ. ૩	„	૧-૦-૦
૯.	„ „ ખ. ૪	„	૧-૦-૦
૧૦.	ગુજરાતીઓએ લખેલા કારસી ત્રયો	„	૧-૦-૦
૧૧.	ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ૧	મો. અબુઝફર નદવી	૨-૦-૦
૧૨.	ઉમર ખયામ	અનુ. અબ્બાસ મુલ્કા નઝરઅલી રાજકોટવાળા	૨-૦-૦
૧૩.	ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ૨	મો. અબુઝફર નદવી	૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ૧ છું

દિલ્હીની સત્તા નીચે ગુજરાત

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અઘાઉદ્દીન ખલજી	૩	ખુસરૌખાન ગુજરાતીનું	
જલાલુદ્દીન શીરોઝશાહ		અવસાન	૮૨
ખલજીનો સિક્કો	૪	ખુસરૌખાનની હાગનાં	
ગુજરાતની ફત્વેહ	૬	કારણો	૮૪
મલેક ઝફર હજાર હીનારી	૩૮	ગુજરાત વિશે માર્કો પોલો	
સુલતાન અઘાઉદ્દીનના		નામના મુસાફરો	
સિક્કા	૪૨	અભિપ્રાય	૮૭
ગુજરાતનો પહેલો નાઝિમ	૪૭	તથાત્ત વંશ	૯૦
મલેક સજર	૫૮	મલેક ગાઝી ગિયાસુદ્દીન	
અનાઉદ્દીનના સમયની		તથાત્ત ૯૪	
ફેટલોક ખાસિયતો	૬૩	મલેક ગાઝી ગિયાસુદ્દીન	
અનાજની સોંવવારી	૬૪	તથાત્તના સિક્કા	૯૫
સાચ અને કેશી ચીજો	૬૫	સુલતાન મોહમ્મદશાહ	
કુતુબુદ્દીન મુબારકશાહ	૬૬	તથાત્ત ૧૦૦	
ખલજી વંશ	૬૯		
કુતુબુદ્દીન સુલતાન ખલજીના			
સિક્કા	૬૯		
ખુસરૌખાન ગુજરાતી	૭૧		

વિષય પૃષ્ઠ

મલેક નજ્મા ગુજરાતનો }
નાઝિમ } ૧૧૭
મલેક મુલકઅલ તિલગી
નાયબ નાઝિમ

શેખ મુઈઝુદ્દીન બિન }
અલાઉદ્દીન અયો } ૧૨૧
ધ્યાથી નાઝિમ, મલેક }
મુઝાફફર ગુજરાતનો }
નાયબ નાઝિમ

નિઝામુલમુલક જૂના
બહાદુર તર્ક ૧૩૧
સુલતાન મોહમ્મદ તગલક વિરો
જુદી જુદી હકીકતો ૧૩૧
પીરમ ખેટની જીત ૧૩૮
મોહમ્મદ તગલકના સિક્કા ૧૪૫
સુલતાન ફીરોઝશાહ
તગલક ૧૪૮
ગુજરાતનો નાઝિમ
ઝફરખાન ૧૬૦
તાહિર ઉસ્માન બક્ષી ૧૬૮
દરિયાખાન (ઉર્ફે ઝફર-
ખાન બીજો) ૧૭૦
શમ્સુદ્દીન દામગાની ૧૭૩
મલેક મુફર્રહ સુલતાની
(ખિતાબ ફરહગુલમુલક) ૧૭૫

વિષય પૃષ્ઠ

મલેક યાફૂઝ સિકંદરખાન ૧૭૮
ફીરોઝશાહના સમયના
સિક્કા ૧૮૧
ગિયાસુદ્દીન તગલક બિન
ફતહખાન બિન
ફીરોઝશાહ ૧૮૧
સુલતાન અબૂ બક્ર ઝફર-
રખાન તગલક બિન
ફીરોઝશાહ ૧૮૨
ફતહખાનના સિક્કા
વિશેની સમજૂતી ૧૮૩
નાસિરુદ્દીન મોહમ્મદશાહ
તગલક ૧૮૪
ઝફરખાન ગુજરાતનો
નાઝિમ ૧૮૫
સિકંદરશાહ તગલક ૧૯૦
સુલતાન નાસિરુદ્દીન
મહમૂદ તગલક ૧૯૦
ગુસ્તશાહ તગલકનો
સિક્કો ૧૯૬
અમીર તૈમૂરની રવાનગી
પછીના દિ દુરતાનના
આપખુદી ઉમરોવો ૧૯૮
તગલક ખાનદાન ૧૯૯
તગલક વંશ ૨૦૦

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

ભાગ બીજો

પ્રકરણ ૧ લું દિલ્હીની સત્તા નીચે ગુજરાત

: ૧ :

અસાઉદ્દીન ખલજી

ખલજી કામ વિશે ફરિશ્તાએ જેવું લખ્યું છે લગભગ તેવું જ બહાધૂનીએ પણ લખ્યું છે. 'ખલજ' અસલ 'કલજ' હતું, જેનો અર્થ તુર્કી જ્ઞાનમાં "તલવાર" થાય છે. લોકોએ 'ક' નો 'ખ' કરી "કલજ" નું "ખલજ" બનાવ્યું. અને ગૂંઠના પુત્રોમાંના એકનું નામ 'ખલજ' હતું, જેમાંથી "ખલજી" કામ થઈ. ખલજી કામ અસલ તુર્કી નસલથી હતી. તે કાઈ ન બળે એવા ગૂંઠના સમયમાં તુર્કિસ્તાનથી નીકળી, અફઘાનિસ્તાનના ઈલાકામાં વસી હતી. લોકોના મેળાપથી તેમને અફઘાની બનાવી દીધા. એ એક બહાદુર કામ હતી. અને તેથી આપણે જોઈએ છીએ કે મહમૂદ ગઝનવીની ફાજમાં એ કામના માણસો જુદા જુદા હોવા ઉપર હતા. ગોરીના સમયમાં પણ ખલજી લોકો જુદા જુદા હોવા ઉપર નજરે પડે છે. અને ખાસ કરીને બંગાળા અને બિહારનો વિજેતા એક ખલજી જ (મોહમ્મદ બિન ખખ્તયાર ખલજી) છે જેણે પોતાની બહાદુરીથી દુનિયાને હેરતમંદ બનાવી દીધી હતી. એક મસ્ત હાથોને પોતાની મજબૂત ગદાથી પાછા હકવાની ફરજ પાડો. અને ફક્ત આદર સવારોથી બંગાળાનું પાયતખ્ત "નદિયા" છતી લીધું.^૧ તેના પછી શમ્સુદ્દીન અસ્તમશ અને ગિયાસુદ્દીન બલખનના સમયમાં પણ જુદી જુદી જગ્યાએ સૂબેદારી માટે ખલજીની નિમણૂક થતી. મલેક શીરાઝ મિન યમિશ^૨ ખલજી પંખળના સમાના જિલ્લાની ડાવણીનો

૧. રિયાઝુસ સલાવીન તારીખે બંગાળ, પૃ ૧૩

૨. અમલ તુર્કી શબ્દ ઇક્રિશ છે અન્ગીમાં યમિશ થયું. તુર્કી અને દિલ્હીના મેળાપથી જે પેદા થયા તે આ નામથી ઓળખાતા.

નાયબ સિપાહસાલાર હતો. ગિયાસુદ્દીન બલખનના જમાનામાં તેણે મોગલો સામે એવી બહાદુરીથી મુકાબલો કર્યો કે મોગલોને હિંદમાં રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. મુઘલુદ્દીન કેકેખાદના સરઆતના સમયમાં તે સાહી તખેલાનો અમલદાર હતો અને આખરી સમયમાં સિપાહસાલાર થયો. ત્યારે નિઝામુલ્મુલ્ક વજીરને મુઘલુદ્દીને પોતાના ખાપ નાસિરુદ્દીન બગરાખાન બંગાળના હકિમની સલાહથી ઝેર અપાવી મારી નખાવ્યો ત્યારે સસ્તનતનું કામ અત્યવશિયત થઈ ગયું અને ખુદ મુઘલુદ્દીન કેકેખાદ અડચણોમાં આવી પડ્યો હતો, અને સસ્તનતનું કામ કરી શકતો નહતો, તેથી તેણે મલેક શીરોઝ ખિન બઘિરા ખલજી નામના સિપાહસાલારને ‘શાઈસ્તાખાન’નો ખિતાબ આપી વિઝારત મેંધી આ બનાવ મુઘલુદ્દીનના અવસાન પૂર્વે ફક્ત થોડા મહિનાનો છે. (હિ. સ. ૬૮૮-૪. સ. ૧૨૮૯)

જલાલુદ્દીન શીરોઝશાહ ખલજીના સિક્કો

(એક બાજુ)

(બીજી બાજુ)

અસસુલ્તાનુલ્ આઝમ

અલ્લખમામ

જલાલુદ્દુનિયા વહીન

અલમુસ્તઅસિમ

અબુલ મુઝફ્ફર શીરોઝશાહ

અમીરુલમુમિનીન

અમસુલ્તાન

આ આંદીનો સિક્કો દિલ્હીમાં ઇ. સ. ૧૨૮૮ (હિ. સ. ૬૯૧) માં પાડવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૨૯૦ (હિ. સ. ૬૯૬) માં ડેલ્હાકે તુર્કી અમીરોએ કેકેખાદને નકામે ગણી રામસુદ્દીન કેકાઉસ નામના કેકેખાદના નાના પુત્રને સાહી તખ્ત ઉપર બેસાડવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ મુશ્કેલી એ હતી કે શીરોઝ ખલજી નામના સિપાહસાલારના હાથમાં ચત્તા હતી તેણે તુર્કી ઉમરાવોની સલાહથી આ કાટો રસ્તામાંથી ફેંકી દેવાની ઇચ્છા કરી. ખલજીને પણ આની ખબર પડી ગઈ અને પૂરી ફાજ તાકતથી આ કામ કર્યું. સફળ રીતે

કોનોખળી (દિલ્હીમાં) જઈ સમુદ્રીન કેકાઉચ પર કામ હાંમિલ કર્યો અને તુર્ક અમીરોને જોર અને દોલતથી તામે કરી દીધા. મુઘલુદ્દીનના મરણ પછી ફેટલાક મહિના બાદ પોતે તખ્તે શાહી ઉપર કદમ રાખી જલાલુદ્દીન શીરોઝશાહ નામગમ્પુ, તેનો ભત્રીજો અલાઉદ્દીન મિન નસીરુદ્દીન (ફેટલાક ઇતિહાસકારોએ શિલાલુદ્દીન લખ્યું છે) ને તેનો જમાધ પણ થતો હતો તે પોતાની સાસુ મલેકા જહાનથી નારાજ થઈ પોતાની જગીર “ કળા માલોક ” માં જતો ગયો. સાંથી ફક્ત ૧૦૦૦૦ સવાર લઈ દેવગળી (હાલનું દોલ-તાબાદ, દક્ષિણમાં) ઉપર હુમલો કર્યો અને દોલતાબાદથી ખેશુમાર દોલત લઈ પાછો આવ્યો. દોલતના અલગપણાએ એને અભિમાની બનાવી દીધો અને શાહી તખ્ત પોતાને લાયક સમજી પોતાના કાકા જલાલુદ્દીન ખલજીને ઉતરપિટીથી મારી નાંખ્યો અને શાહી તાજ શિર ઉપર ધારણ કર્યો. પૈસાના જોરે દિલ્હી પર્યંત લશ્કર સાથે તે પહોંચી ગયો અને મન્જનીક મારફત સોનુ ફંકા દિલ્હીવાળાઓને તામે કરી લીધા. દિલ્હી પહોંચી શાહી તખ્ત ઉપર બેઠો દિ. ૩. ૧૯૫ (ઈ. સ. ૧૨૯૫) ના સુરહજની ૧૨મીએ પહેલો દરબાર “ મીરી ” (પુરાણ દિલ્હી) માં ભર્યો,^૧ જેમાં ઉમરાવોના મનમગ્નમાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવી અને લોકોને ધનામે આપવામાં આવ્યાં. જેમકે તારીખે શીરોઝશાહીના કર્તા ઝિયા ખનીના કાકા અલાઉદ્દીનમુઝકને અયોધ્યાના હાકિમ તરીકે અને તેના પિતા મુવર્થાદુલ્લમુઝકને મુરાદાબાદના વલીવટદાર તરીકે નીમવામાં આવ્યા. અલમાસ ખેગ (સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીના ભાઈ) ને “ ઉલૂગખાન,” મયેક નુસત (સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીના બનેરી) જલ્લયરીને “ નુસતખાન,” ઝમરુદ્દીન મલેક ચુસુફ (સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીના ભાણેજ) ને “ ઝફરખાન,” મયેક સન્જર (સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીના સાળા) ને

૧. જરાયૂની અને તબક્કાતે જદાદરશાહીમા દિ. સ. ૧૨૫૫ના સુરહજ-જન્મ મહિનાની ૧૨મી ઉ અને ફરિશ્તામાં દિ. સ. ૧૨૬૬ છે.

“અક્ષપખાત” અને “ઐન માહર”ને “ઐનુમુદક”ના ખિતાબો આપવામાં આવ્યા.

ગુજરાતની ફતેહ

સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીએ તખ્તનશીનીને ત્રીજે વર્ષે ગુજરાત ફતેહ કરવાનો ઈરાદો ર્યો. ગુજરાતની ફતેહના ક્યાં ક્યાં કાગળો હતા તે કાઈ પણ પુગણા ઈશ્વામી ઇતિહાસમાં નથી, પરંતુ મિરાતે મોહમ્મદીના અથકારે પોતાના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં નીચેનું કાગળ જણાવ્યું છે, કે બે નાગર લાઇઓ ‘માધવ’ અને ‘કેશવ’ રાજના વજીર હતા “માધવ”ની સ્ત્રી અતિ ખૂબસૂરત હતી, તેથી રાજાએ બળજબરીથી તેને મહેલમાં દાખલ કરી લેવાની ઇચ્છા કરી. ખુદ “માધવ” બહાર ગયો હતો. જ્યારે આ ખજર તેના લાઇ કેશવને થઈ ત્યારે તેણે રાજના માધુસો સાથે લડાઈ કરી અને આખરે તે લડાઈમાં તેણે પોતાના જીવનો ભોગ આપ્યો. “માધવ” જ્યારે બહારથી પાછો આવ્યો અને તેને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે દિલ્હી જતુ તેને ડહાપણુભરેલુ અને સલામતી-વાળું લાગ્યું. દિલ્હી પહોંચી તેણે સુલતાન અલાઉદ્દીનને ગુજરાત છતવા માટે લાલેચો અને તેમાં તે દામિયાન થયો.^૧ દૂંકમાં દિ. સ. ૬૬૭ (ઈ. સ. ૧૨૬૭)ની શરૂઆતમાં સુલતાન અલાઉદ્દીન^૨ ખલજીએ “માધવ” વજીરની વિનંતીથી ગુજરાતની ફતેહ માટે અલ-માસ બેગ ઉલૂગખાન અને મયેક નુસતખાનને હુકમ આપ્યો ઉલૂગખાન પદર હમ્પરની એક બજવાન ફોજ લઈ ગુજરાત તરફ

૧ મિરાતે મોહમ્મદી પૃષ્ઠ ૩૬, ગુજરાતી ઇતિહાસોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વજીરને તેણે કારમીરી યોદ્ધા ખીદવા માટે મોકલ્યો હતો. પાછા ફરતા પોતાની સ્ત્રી વિશેની હકીકતની ખબર પડતા તે દિલ્હી આવ્યો ગયો.

૨. બદાયૂની દિ. સ. ૬૬૮ અને મિરાતે મોહમ્મદી દિ. સ. ૬૬૬ લખે છે

રાના યથો તેમાં દિલ્હરતાની ફોજ ઉપગત સિધીઓની મોટી સંખ્યા હતી અને નવમુઘલિય મોગલ (તાર્તરી) પણ ત્રણ હજારની સંખ્યામાં શામેલ થઈ ગયા હતા, જેના અમલદારો “મોહમ્મદશાહ”, “તમર ખેશ” અને “કન્ઝમખેશ” હતા તેઓ દૂધ પર દૂધ કરતા કરતા અલ્પહીલવાડ (નહરવાલા) પાટણ પહોંચ્યા. એમ જણાય છે કે માળવા અને આણના રાજાઓની તાકત તૂટી ગઈ હતી, તેથી ખવજ ફોજને રોકવાની તાકત રહી ન હતી મા તો માધવ વજીરે તેને પટેલેથી જ ખુશ કરી દીધો હતો અને તેથી કઈ પણ અટકાવ વગર ફોજ પાટણ (નહરવાલા) પર્યંત પહોંચી ગઈ અને દરમિયાનમાં ક્રોધપણ ઉલ્લેખયોગ્ય બનાવ પેશ આવ્યો નહિ, પરંતુ “તીર્થકથ”ના પ્રચકાર જિનપ્રભસુરિ કહે છે કે ફોજ આણ થઈને નહિ, પરંતુ મેવાડ, કુંગપુર અને મોડાસા થઈ અસાવલ પહોંચી અને ગુજરાતની સંયુક્ત ફોજોએ તે જ જગ્યાએ મુકાબલો કર્યો. દ્વકમા રાજા પણ માથે ઝૂમતી મુસીમતથી ખેખખર ન હતો, તેણે પણ કાફી તૈયારી ગણી હતી ૩૦,૦૦૦ સવાર, ૮૦,૦૦૦ પાયદળ અને ૩૦ જગી હાથીઓએ જગના મેદાનમાં મુકાબલો કર્યો.^૧ એ રાજા વાઘેલા વંશનો આખરી રાજા હતો. એનું નામ “કરણ વાઘેલા” હતું લક્ષ્મણને બાળૂથી અસરકારક થઈ અને હરેક દુકડીએ મગદાનગીને ન્યાય આપ્યો, પરંતુ કોઈની પણ જીત ન થઈ. આ લક્ષ્મણ લાંબો વખત ચાલી આખરે ઘણી ગસાકસી બાદ હિ સ. ૬૯૮ (ઈ સ ૧૨૯૮)ના જમાદીઉત્ત અબ્દલની ૨૦ મી તારીખને સુધવાગે દિવસે લગભગ ૧૬ મહિના પાંત્રી ઉલૂગખાન ફતેહમંદ યથો.^૨ રાજા કરણ વાઘેલા પાટણથી ભાગી ગયો અને તેનું તમામ લશ્કર ખેદાનમેદાન થઈ ગયું ઉલૂગખાને સત્વર નહરવાલાનો કમળે લીધો અને એ જ કારણથી કરણ રાજા

૧ અફઝલખા, તારીખે દુસ્સામખાન (૫૦ ૭૬૬)ના આધારે, ભા ૨ લંડન

૨ બદાયૂની ૫૦ ૧૮૬, કલકત્તા

૩ અફઝલખા ભાગ ૨

પોતાના મહેલમાંથી કંઈ પણ ચીજ લઈ શક્યો નહિ. એટલે મુધી કે પોતાની વહાલી રાણી કમળાદેવીને પણ સાથે લઈ જવાનો મોકો મળ્યો નહિ. મહેલનો તમામ સામાન અસખાળ અને લોકો ચાલી ખજાના સાથે લૂંટમાં આવી ગયાં અને વાધેલા ખાનદાનના રજપૂતો દંમેશ માટે સસ્તનત ખોઈ ગેલા. કચ્છ દારી જઈ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંથી ફોજ જમા કરવાનો ધરાદો રાખતો હતો. તે સોમનાથમાં હતો ત્યારે ઉલુગખાન આવી પહોંચ્યો અને મોમનાથ છતી લીધું. આ એક દારથી કચ્છ રાજ્ય એટલો મલરાયો કે ફરીથી તેના પગ જ પ્યા નહિ, અને ગુજરાતને છેલ્લી સલામ કરી રીધો દેવળદ (દાલતાખાદ, દક્ષિણ)માં રાજા રામદેવ પાસે મદદની આશાએ પહોંચ્યો. પરંતુ રાજા રામદેવના મંજોગો પણ જલ્દી પ્રતિકૂળ હતા. તે અલાઉદ્દીન ખલજીથી આમ પણ ડરેલો રહેતો હતો, તે કરણ વાધેલાને મદદ કરી પોતાને શા માટે મુસીબતમાં નાખે? ન છૂટકે નિરાશ થઈ તે બાગલાણ ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં જ પોતાની જિંદગીની આઠ સાલ ખતમ કરી. બાગલાણ (બાધેલાણ) દાલમાં નાસિક જિલ્લામાં “સતાના” નામથી મરાહર છે. અહીંનો રાજા પીરમજી શાહજહાંના સમયમાં મુસલમાન થઈ ગયો હતો અને તેને દાલતમંદખાનનો માનનીય ખિતાબ મળ્યો હતો.^૧ ઉલુગખાન અવમામમેગે અણુહીલરાઝ પાટણનો બંદીગરન કરી કરણ વાધેલાની પૂંઠ પકડી અને અસાવધનો કબજો લીધો.^૨ તે દાલના અમદાવાદની નજીકમાં તે સમયે એક રોનકદાર શહેર હતું. ઉલુગખાન કરણની પાછળ સોમનાથ પહોંચી^૩ નદરવાલા પાછો ચાલ્યો અને સોમનાથની મૂર્તિ દિલ્લી મોકલી દીધી, જે દીવાને આમ નજીક લાંબા સમય

૧. મિરાતે મોહમ્મદી, પૃ. ૩૪

૨. ઝફરલવાલા, પૃ. ૭૭૫, ૭૮૨-૩.

૩. બદાયૂનીએ સોમનાથ વગેરે જગ્યાએ કરણ પાછળ ગયો એમ લખ્યું

■ કરણ દાર ખાઈ તાકત વધાવવાને કારિયાવાડની આસપાસ ફરતો હતો.

પર્યંત પડી રહી હતી. જે મર્નિ "સોમનાથ"ના નામથી બનાવવામાં આવી હતી અને જે ગામા-વ લોકોનું આશ્રયસ્થાન બની હતી. ઉલ્મખેમ ત્યાં એક મસ્જિદ બંધાવી પાઠા આવ્યો.^૧ આ બાબત નુસરખાને ખંભાતને ન્હોતો લીધો. જે તે સમયે ગુજરાતનું મશહર બંદર હતું. તે વેપારીઓથી ભરચક હતું. નુસરખાન હુમલો કરી શહેરમાં ઘૂમી ગયો અને ત્યારપછી તમામ ખંભાત તેણે લૂંટી લીધું. ત્યાં મુસલમાન માલદાર વેપારીઓ રહેતા હતા, તેથી લૂંટનો પુરક માથ દાય આવ્યો. તેમાં એક ગુલામ હતો જેનું નામ કાફૂર હતું તે આગળ આવતા 'મલેક કાફૂર દજર દીનારો'ના નામથી મશહર થયો. તેના શેક પાસેથી તેને બળજબરીથી છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો.^૨ નુસરખાન દાય નીચેનાં માણસોએ બાકીના તમામ ગુજરાત ઉપર સત્તા મેળવી. અને આથી રીતે ઘોઘાથી માધવપુર સુધીનો સૌરાષ્ટ્ર અને સારો ગુજરાત છૂતી લીધાં. ઉલ્મખાન અલપખાનને નાજિમ અને માધવને વજીર બનાવી ગુજરાતનો બદોબરત કરી દિલ્હી^૩ વાપસ ગયો. પરંતુ કેટલાક ગુજરાતી ઇતિહાસોમાંથી એમ માલુમ પડે છે કે ઉલ્મખાન ખાનસરવર ગોરીને^૪ પોતાનો નાન્ય બનાવી પાછો આવ્યો અને તેણે નાન્ય તરીકે ત્રણ વર્ષ કામ કર્યું, તે જ અરસામાં ગુજરાતીઓએ એક મદાન બળવો કરી આગદ ધર્મ જવાનું પસંદ કર્યું; પરંતુ ઝગરદસ્ત ફોજ તાકત વડે જે ફસાદ ઘામી દેવામાં આવ્યો અને અલપખાનને સખો બનાવી મોકલવામાં આવ્યો. એમ કહી શકાય કે ગુજરાતની ફતેહ પછી ત્રણ વરસ પછી અલપખાન આવ્યો. માધવ વજીર માટે લખવામાં આવ્યું છે કે તે નહરવાલાની ફતેહ પછી ઉલ્મખાનના લશ્કરના મોખરે સોમનાથ

૧. બદાયૂની પૃ. ૧૯૦, ભાગ ૧

૨. ફરિશ્તા બા. ૧. ૩. મિરાતે મોહમ્મદી પૃ. ૩૪-૩૫. મિરાતે અહમદીના પરિશિષ્ટમાં છે કે ખાન મરવર ગોરીને પાઠણનો નાજિમ બનાવવામાં આવ્યો. તેણે તેના નામથી એક તળાવ બંધાવ્યું, જે આજે 'પર્યંત' છે.

ગયો હતો અને ઉલૂગખાનના પહોંચતાં પહેલાં તેણે લડાઈ શરૂ કરી દીધી હતી, અને તે જ જંગમાં તે માર્યો ગયો હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં ખુવાસો ફક્ત આ જ હોઈ શકે કે માધવને દીવાની વઝીરપદ સુપ્રત કરવામાં આવ્યું, પરંતુ તે આ હોદ્દાનો ફાયદો ઉઠાવી શક્યો નહિ પાછા ફરતી વખતે લશ્કર જલ્દીર નજીક પહોંચ્યું ત્યારે ઉલૂગખાને લૂટના માવનો પાંચમો ભાગ અવગ કરવાને બદલે લોકો પામેથી માલ વસૂલ કરી લેવાનું શરૂ કર્યું, અને તેમાં એટલી બધી સખ્તાઈ કરી કે સિપાઈઓ લાઈલાજ થઈ ગયા. ખાસ કરીને નવમુસ્લિમ મોગલો જેઓ લૂટના લોભે લડાઈમાં શામેલ થયા હતા અને જેની ગળથૂપીમાં લૂટમાર હતી તે કેવી રીતે એ બરદાસ્ત કરી શકે? તેમનો સરદાર મોહમ્મદશાહ હતો તેણે વેર લેવાની ઇચ્છા કરી. પોતાના ખ્યાલના વૈરવૃત્તિવાળા નવમુસ્લિમ મોગલો જે લગભગ ૩૦૦૦ની સંખ્યામાં હતા તેમને જમા કરી નુસતના બાઈ મનેક અબ્દુલ્લીન જે ઉલૂગખાનનો અમીર હતો તેના ઉપર હુમલો કરી મારી નાખ્યો અને ગૌર મચાવીને ઉલૂગખાનના ડેરામાં ઘૂસવાની ઇચ્છા કરી ઉલૂગખાન મોકકા જોઈ બરાર નીકળી આવ્યો અને જેમ સંભવિત લાગ્યું તેમ નુસતખાનના તંખૂમાં પહોંચ્યો. નુસતખાન અલાઉદ્દીનનો ભાણેજ જે ઉલૂગખાનના તંખૂમાં બેખબર સૂઈ રહ્યો હતો તેને બળવાખોરોએ ઉલૂગખાન સમજી મારી નાખ્યો. ટૂંકમાં તમામ લશ્કરમાં હિલચાલ મચી ગઈ. તમામ માલ અને અસમાન હાંટાઈ જાય એવી પરિસ્થિતિ હતી, પરંતુ અનુભવી નુસતખાને સત્વર સિપાઈઓ જમા કરી લીધા અને બળવાખોરોને ચગદી નાખવાનું કામ શરૂ કર્યું. બળવાખોરોએ ગલગામને નાસભાગ કરી મૂકી. ધણા માર્ગ ગયા અને કેટલાકને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા.

૧ મુમલખાનોમાં એસો કાનૂન છે કે જન પછી જમા કરવામાં આવ્યો હોય તેવા લૂટના માવનો પાંચમો ભાગ શાહી ખાનનામાં લેવામાં આવે છે અને બાકીનો વિષાઈમાં વહેંચી કાઢવામાં આવે છે

સરદારે રણથંભોરના ગામ પાસે જઈ આશ્રય લીધો. અને અલા-
હાદીનની રણથંભોરની ફતેહનું આ જ કારણ થયું. આ તોફાનથી
નુસ્રતખાને સિપાઈઓને તંગ કરવાનું મોટું રાખ્યું અને તમામ
માથ અને દોડત લઈ દિલ્હી પહોંચ્યા. ખદશાહે મોગલ સિપાઈઓનું
તોફાની વક્ષણ ધ્યાનમાં લઈ અને પોતાના ભાણેજનું વેર લેવાની
ઈચ્છાથી તમામ નવમુસ્લિમ મોગલોને કનલ કરવાનું ફરમાન કર્યું.
મલેક નુસન વઝીરે ગુજરાતની લૂંટમાંથી જે ચીજો પેશ કરી. એક
રજ કરણની રાણી “કમળાદેવી” અને બીજો મલેક કાફૂર ગુલામ. બંને
સુંદરતામાં એકબીજાનાં હરોડ હતાં. એ જ કારણથી ખાદશાહની
નજરને બંને મજૂર રહ્યાં. કમળાદેવીને કાપડેસર રીતે ખાદશાહની
બેગમ બનાવી મહેલમાં દાખલ કરવામાં આવી અને મલેક કાફૂરને
આસ્તે આસ્તે મલેક નામબનો માનનીય હોદ્દો મળ્યો. કમળાદેવી
ને કે શાહી હરમમાં દાખલ થઈ આનંદથી રહેતી હતી, તેમ છતાં
પણ દીકરીના સ્મરણથી તેના આનંદમાં કડવાસ રહેતી હતી.
ઈ. સ. ૧૩૦૬ (હિ. સ. ૭૦૬) માં મલેક કાફૂર
જ્યારે એક બગવાન લરકર લગ્ન દક્ષિણ ફતેહ કરવાને
માટે ગયો ત્યારે રાણીએ સુન્નતાન અલાહીન ખલજ પામે જઈ
નમ્રતાપૂર્વક અરજ કરી કે તમારા જીવ નીચે હું હરેક રીતે હડે
કેને જે છું, પરંતુ એક દુઃખ છે જે મારા આત્મા માટે કાનસની
ગરજ સારે છે. હું આશા રાખું છું કે મારી વિનંતિ કબૂલ રાખવામાં
આવશે. હુકમ થયો કે અરજ કરો. રાણીએ કહ્યું કે મને જે પુત્રી
હતી, જેમાંની એક મરણ પામી છે અને બીજી નાની ૧૩ વરસની
છે તે તેના પિતા પાસે બાગલાણમાં છે; તેના વગર મારું જીવન
કંડું છે અને તેની ભુદાઈ મને સાહે છે. સિપાઈસાથાર મલેક
કાફૂરને હુકમ આપવામાં આવે કે તે પુત્રી દિલ્હીમાં પહોંચાડવામાં
આવે. સિપાઈસાથારને ફરમાન કરવામાં આવ્યું, વળી ગુજરાત અને
માળવાના નાજિમને તે બાબતમાં બનતી મદદનત કરવાની સલાહ

આપવામાં આવી. ગુજરાતના નાઝિમે બાળવાણમાં સદેશો મોકલ્યો કે ડોકરીને મને હવાલે કરો, પરંતુ ગુજરાતના રાજા કરણ વાગેલાએ અપમાન સમજી તેનો ઈન્કાર કર્યો. તે પહેલાનો બનાવ એવો છે કે ત્યારે દેવગદની સદાય માટે રાજા ગુજરાતમાં પરોઝ્યો હતો, ત્યારે રામદેવના પુત્રે તે ડોકરીની આથે લગ્ન માટે સદેશો પાઠવ્યો, પરંતુ રામદેવ મરાઠો હતો અને ગુજરાતનો રાજા રજપૂત હતો. રજપૂત પોતાને મરાઠાઓથી ચડિયાતા અને મગકાઓને નીચા ગણતા હતા, તેથી કરણ વાગેલાએ તેને પણ નકારમાં જવાન આપ્યો હતો.^૧ હવે દેવગદેવી માટેની માગણી અવાહિદીન તરફથી કરવામાં આવી ત્યારે રાજા સમજ્યો કે પુત્રીને મારી પામે ગમ્પીશ તો તેને જરૂર છીનવી લેવામાં આવશે, તેથી મુમલમાનોને આપવી તેના કરતાં રાજા રામદેવના પુત્રને આપવી દરેક રીતે ઇચ્છે છે. આ બાજુ ગુજરાતનો નાઝિમ એક બળવાન ઘરુકર ઘર્ષ બાગલાણ પહોંચ્યો અને લાગવાગટ હુમલા કરી રાજા કરણને પરેશાન કરી દીધો બે મહિના પર્થત જેમ બન્યું તેમ રાજા કરણ લડાઈ લડતો રહ્યો. એ દરમિયાન રાજા રામદેવના પુત્ર સગલદેવે (શંકરદેવે) પોતાના પિતાની પરવાનગી વિના તેના ભાઈ બીમદેવને ઘણી કીમતી બક્ષિસો સાથે રાજા કરણ પાસે મોકલી એવો સદેશો પાઠવ્યો કે (ગુજર) રજપૂતો જલકે તુર્કસ્તાનથી જ આવ્યા છે અને તુર્કની કામના જ છે તેમ છતાં ધાર્મિક અતર બેદને ઘર્ષને એક બીજા સાથે મેળાપ આવો બહુ મુશ્કેલ છે, તેથી પુત્રીનો વિવાહ મારી સાથે કરી રવાના કરવી બહેતર છે, જેથી કરીને ઝડપે ખતમ થઈ જશે અને તુર્કો કૂચ કરી જશે રાજા કરણે દેવગદથી ફોજ સદાયની આશાએ દેવગદેવીને બીમદેવને મોકલી દીધી, અને તે અગ્રણ્ય રહેતે દેવગદ ગયો. આ બાજુ ગુજરાતના નાઝિમને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે બહુ એકગા થઈ ગયો કે એ પરીને ચલતાન ઉતારી ઘર્ષ ગયો તો તો હું

બાદશાહ સામે મોઢું બતાવવા લાવક ન રહ્યો. આમ વિચાર કરી કરણ વાઘેલા ઉપર એવો સખ હુમલો કર્યો કે બીચારો તમામ સામાન છોડી હેરાન પરેશાન બની નાસી છૂટ્યો, અને દેવગઢનો રસ્તો પકડ્યો. ગુજરાતના નાઝિમે પણ તેની ખૂંક પકડી, અને તે દેવગઢથી એક દિવસના રસ્તા જેટલે અંતરે આવી પહોંચ્યો, પરંતુ ધ્યેયનું મોતી હાથ આલ્યું નહિ, હેરાન થયો પણ શું કરે કે લગભગ નિરાશ થઈ ગયો. નદી કિનારે દેવગઢ પાસે પડાવ નાખ્યો હતો ત્યાં ઈસોરાની ગુફા જેવા ચારમો સિપાઈઓ રબ લઈ રવાના થયા, તેવામાં દેવગઢે દિંદુઓની ફોજ ત્યાં નજરે પડી અને જૂલથી એમ સમજ્યા કે રામદેવની ફોજે અમારા ઉપર છાપો મારવાનો ઈરાદો કર્યો છે. ખરેખર એ ફોજ ભીમદેવની હતી, જે દેવગઢથી સાથે અજબરે પહાડી રસ્તે થઈને દેવગઢ પાસે આવી પહોંચી હતી. એક દમ લડાઈ માટે સજ્જ થઈ તીરંદાઝી ચક્ર કરી દીધી, અને ફોજનું પ્રમાણ વધુ હોવા છતાં તુર્કોના તીરથી લાચાર થઈ લોકોએ નાસ-ભાગ કરી મૂકી. થોડા વખતમાં ફોજ અહીંતહીં વીખરાઈ ગઈ. એક તીર દેવગઢથીના ઘોડાનેલાગ્યું જેને લઈને ઘોડો ઝખ્મી થયો. સિપાઈઓએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. હરેક સિપાઈ તેને પોતાના કમળમાં લેવાની કશિશ કરી રહ્યો હતો એટલામાં એક દાસીએ કહ્યું કે જુઓ એ રાજકુમારી દેવગઢથી છે તેની સાથે સબ્યતાથી વર્તો. આ સાંભળી તમામ સિપાઈઓમાં એક આનંદની લાગણી આવી ગઈ. સત્વર તેને પાલખીમાં બેસાડી ગુજરાતના નાઝિમ પામે લઈ ગયા. ગુજરાતના નાઝિમના આનંદનો ખાર રહ્યો નહિ. તેણે ઘુરવ જ ત્યાંથી ગુજરાત તરફ પ્રયાણ કર્યું ને પાટણ પહોંચી તેણે દબદબા સાથે શાહઝાદીની માફક દિલ્હી તરફ રવાના કરી. તે જ સાંધની આખરમાં તેની મા કમળાદેવીની પાસે એ પહોંચી ગઈ. તેને જોઈ બેગમને અતિ આનંદ થયો. શાહઝાદો ખિઝરખાન હંમેશાં તેની સાથે રહેતો હતો. એટલું જ નહિ પરંતુ તેની સાથે જોડતો પણ હતો તેથી આપસમાં મોહબ્બત

યદ્ય ગર્હ અને આખરે બને એક બીજાના પ્રેમમાં પડ્યા. બાદશાદને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે બંનેનાં લગ્ન કરવાનો ઈરાદો કર્યો, પરંતુ ખિઝરખાનની મા આડે આવી, કારણ કે તે તેના ભાઈ અલ્લખખાનની પુત્રી સાથે તેને પરણાવવા ચલાતી હતી. તે પોતાના કામમાં સફળ થઈ પરંતુ ખિઝરખાનના પ્રેમમાં કંઈ પણ કમી આવી નહિ અને દિનરાત પ્રેમમાં રૂઢિ થતી રહી. સુલતાન અલ્લા-ઉદ્દીન ખલજીએ આખરે એને દેવળદેવી સાથે પંચાગ્યો અને તે વખતથી તેનું નામ બદલી “દલગની” ગમ્યું. દલગનીએ વફાદારીથી ખિઝરખાન આખરે ગાલિય-માં કેદ થયો ત્યાંસુધી સાથ આપ્યો. એ તેની સાથે રહી અને ત્યારે ખિઝરખાન માર્યો ગયો ત્યારે તેને બચાવવામાં તેણે પોતાની અગિયી પણ કપાવા દીધી. ખિઝરખાનના અવસાન પછી કુતુબુદ્દીન મુબારકશાદના કબજામાં આવી. તે પછી ખુમરૌખાન ગુજગતીના કબજામાં આવી. આ જે કંઈ લખવામાં આવ્યું છે તે તારીખે ફિરિનામાંથી લેવામાં આવ્યું છે. વળી તે સમયે એટલે કે ઈ. સ. ૧૩૧૫ (હિ. સ. ૭૧૫) માં અમીર ખુસરૌદલવી નામના મશહૂર શાએરે એક કિતાબ લખી હતી જેનું નામ “દલગની ખિઝરખાન” છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે તે પ્રેમકિસ્સાનું કાવ્ય છે. એમાં જે બનાવો વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે પણ વાંચકોએ જાણવાની જરૂર છે. કારણ કે ખિઝરખાને ખુદ એનો મુસદ્દો તૈયાર કરી અમીર ખુસરૌને કાવ્ય બનાવવા માટે આપ્યો હતો. કેટલેક દેકાણે ઐતિહાસિક કિતાબોથી એની વાત જુદી પડે છે.

[નોંધ:—ગાલિયરનો ટિટો એક ટેકરી ઉપર આવેલો છે, એ ટેકરી જમીનની સપાટીથી ત્રણસો ફૂટ ઊંચી છે અને પોણાએ માઇલ લાંબી છે. કેટલેક દેકાણે છસો ફૂટ અને એક જગ્યાએ અઠ્ઠારીસસો ફૂટ પહોળા છે. કિસ્વાની દીવાલો ૩૦ થી ૩૫ ફૂટ ઊંચી છે, દીવાલો નીચે

૫૬૫ એવી કાપવામાં આવી છે કે નીચેથી ઉપર પર્વત એક દીવાલ જેની માની લેવાય. કિલ્લાની ઉત્તર તરફ નીચે પુરાણ શહેર વમેલુ છે અને દક્ષિણમાં એક માઈલ ઉપર લશ્કર નામનું ગામ છે. કિલ્લા ઉપર ચડવાનો રસ્તો પૂર્વ બાજુએ છે. અગાઉ સીડીઓ બનાવવામાં આવી હતી. હાલમાં અર્ધો માઈલ લાંબી વાંકવાળી સડક છે. પૂર્વ તરફ આઠ દરવાજા છે: (૧) આલમગીરી દરવાજો, (૨) બાદશાહ દરવાજો, ત્રીજો દરવાજો ઉપર કાંસાનો હાથેનો ગ્રેક બગદ હાલો હતો જે હાલમાં લોડી ઈ. સ. ૧૫૧૮ (હિ. સ. ૯૨૪) માં દિલ્હી લઈ ગયો હતો; (૩) દિલ્હી દરવાજો, (૪) બદશાહ દરવાજો, (૫) ગણેશ દરવાજો, (૬) લક્ષ્મણ દરવાજો, (૭) હથિયાપુર દરવાજો, આ દરવાજો રાજા માનસિંગે ઈ. સ. ૧૪૮૪ થી ઈ. સ. ૧૫૧૬ (હિ. સ. ૮૮૯ થી હિ. સ. ૯૨૨) બંધાવ્યો હતો. કનિગલામ સાહેબ લખે છે કે જે હાથી અહીં હતો તે તેણે જ બનાવડાવ્યો હતો પરંતુ ઈન્દ બપૂતાએ તે તેને માનસિંગ પહેલાં પણ જોયો હતો. મોતમદખાનનો મુન્શી “હીરામન” લખે છે કે એ હાથી મુઝફ્ફરખાને બનાવ્યો હતો, જે ઈ. સ. ૧૩૨૮ (હિ. સ. ૧૦૩૮) થી ઈ. સ. ૧૬૪૭ (હિ. સ. ૧૦૫૭) પર્વત આ કિલ્લાનો હાકિમ રહ્યો હતો. લક્ષ્મણ દરવાજા પાસે પણ એક હાથી પથ્થરનો બનાવવામાં આવેલો છે, પરંતુ તેની નીચેનો કુલ દિગ્ગો કાંઈએ કાપીને કાંઈ મૂર્તિનું હવે તેમાંથી બનાવ્યું છે. આવિયરનો કિલ્લો ઘણો મજબૂત અને અજેય ગણાતો હતો. અબુ રીફાન ખીઝની પણ આલિશ અને કાલિજરના કિલ્લા માટે લખે છે કે એ બંને ઘોડી સંભાળ લેવાથી એવા બની શકે એમ છે કે દુશ્મન એના ઉપર હુલ્લો મેળવી શકે નહિ. પરંતુ મહમૂદના હુમલા વખતે અહીંના રાજાએ મુકાબલો કર્યો નહિ અને શરણે ચર્ચિત થયો હતો. શમ્સુદ્દીન અદતમસના સમયમાં રાજાએ સામનો કર્યો. એક સાવના ઘેરા પછી એ કિલ્લો હુલ્લોમાં આવ્યો. અને ત્યાર પછી

લોદીએ તેને બે વરસના ઘેગ પગી લીધો. પશ્ચિમ તરફ કેટલીક એની જગ્યા છે કે ત્યાંથી એક બહાદુર અને શુભીર દુશ્મન કિલ્લો આસાનીથી ફતેહ કરી ચક્રે છે. મેજર પૂરમે ઈ સ. ૧૭૮૦ (હિ. સ. ૧૧૬૪) માં જનરલ વાઈટે ઈ સ. ૧૮૦૫ (હિ. સ. ૧૨૨૦) માં અને લેફ્ટનન્ટ રોડે ઈ. સ. ૧૮૫૮ (હિ. સ. ૧૨૭૫) માં એ કિલ્લો જીતી લીધો હતો. કાલિંજર કરતાં આ કિલ્લામાં પાણીનો સંગ્રહ વધુ પ્રમાણમાં છે. પશ્ચિમ તરફ એક ઘાટ છે, જે અગ્વાલી નામે ઓળખાય છે. તેમાં આડ ફવા અને નવ વાવ છે. તેનું પાણી ધણું મીઠું અને પૌષ્ટિક છે. શમ્સુદ્દીન અતમગે એક હીવાલ બનાવી તે તમામને કિલ્લાની અંદર લઈ લીધા. એ ઉપરાંત કિલ્લાની અંદર કેટલાંક તળાવો છે તેમાં સૌથી પુગલો (૧) સૂરજ કુંડ છે, જે વિશે એમ કહેવાય છે કે ઈ. સ. ૩૦૦ માં વિશ્વપતિએ એક સૂરજના મંદિર પાસે તૈયાર કરાવ્યો હતો. (૨) તર્કુનિયા તળાવ ઉત્તર તરફના ખૂણામાં આવેલું છે. (૩) જવાહર તળાવ શાહજહાનના ગહેલની સામે છે. (૪) સામુવહનુ તળાવ હમણાં સડું પડ્યું છે. ખડગરાય બાટે એનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તે ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે એ ફક્ત બે ત્રણ સદી પુરાણું છે. (૫) માન સરાવર કિલ્લાની પશ્ચિમમાં આવેલું છે. તે ગળ માનસિંહનું બનાવેલું છે. હમણાં તેમાં પાણી રહેતું નથી. (૬) રાણી તળાવ ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં રાજ માનસિંહની રાણીએ બનાવ્યું હતું તેની નજીક હેદી નામનું તળાવ છે, જે તે રાણીની દાસીએ બનાવ્યું હતું. ફઝલઅલી જે ખડગરાય અને હીમચન્દની

પડતું એક કેદખાનું છે. તેમાં શાહઝાદા અને અમીરઉમરાવોને કેદમાં રાખવામાં આવતા હતા. તે “નવયોડી” કહેવાય છે. ઇસ્લામી ઇમારતોમાં જહાંગીર અને શાહજહાનના મહેલ અને એક સુંદર જામે મસ્જિદ છે, જે આલમગીર દરવાજા નજીક છે, અને ખાન મોહમ્મદ ગોસ ગ્વાલિયરી અને તાનમેનની કબરો છે. ગ્વાલિયરના ત્રણ ઇનિહાસ મોજૂદ છે : (૧) એક ખડગરાય ભાટે શાહજહાનના સરખાતના સ્મરકનું

એટલામા ભાણેજને દિલમાં દગો રમવાનું સૂઝ્યું, અને તેણે કિલ્લો પાછો આપવાનો ઇન્કાર કર્યો અને ખુદ ગઝ યર્ષ બેઠો. અસ્તમશના સમય પરંતુ પવાગ (પનવાર) હકૂમત કરતા રહ્યા. ઇ. સ. ૧૨૩૨માં સુલતાન શમ્સુદ્દીન અસ્તમશે એક સાલના ઘેરા પછી તે ફતેહ કરી લીધું. જો કે તે પહેલાં કુતુબુદ્દીન અબ્બેકે પણ કિલ્લો ફતેહ કરી લીધો હતો; પરંતુ પવાગ (પનવાર) રાત્રિએ ફગીથી તેનો કબ્જો લીધો હતો. ઇ. સ. ૧૨૩૨ થી ઇ. સ. ૧૩૬૮ પર્વત એ કિલ્લો મુસલમાન બાદશાહોના હાથમાં રહ્યો, અને ઘણું કગીને તે કેદખાના તરીકે વપરાતો હતો. તૈમૂર આવ્યા પહેલાં થોડા સમય અગાઉ તુર વંશનો રાજા વીરસિંગદેવ નજીક દોષ આ કિલ્લો લાવી બેઠો, અને મેયદ ખિઝરખાન અને તેના પુત્રને ખડકી આપતો રહ્યો. પરંતુ ત્યારપછી જોનપુર અને માળવાના મુસલમાન બાદશાહોમાંનો હરેક ગ્વાલિયર ઉપર કબ્જો કરવા ચડાતો હતો, તેમની દુશ્મનાવટને લખને એ કિલ્લો પહેલાની જેમ હિંદુઓના કબ્જામાં રહ્યો ગળ માનસિંગે ખંડકી અને નજરાણુ આપી સુલતાન બહલોલ અને સિકંદર લોદીને ખુશ રાખ્યા. ઇબ્રાહીમ લોદીના ભાઈ જલાલખાને ભગવો કરી હાર ખાઈ રાજ પાસે જઈ આશ્રય લીધો. ઇબ્રાહીમને બહાનું નેપછું હતું, કારણ કે તેના બાપ અને દાદો બંને કોઈ પણ રીતે ગ્વાલિયરનો કિલ્લો જીતવાની ઇચ્છામાં મરણ પામ્યા. ઇબ્રાહીમે ખાન આઝમ હુમાયુનના હાથ નીચે ત્રીસ હજારનું લશ્કર મોકલ્યું. આ દરમિયાન માનસિંગ મરી ગયો અને તેના પુત્ર વિક્રમાન્જિતે એક સાલની લડાઈ પછી તાબેદારી સ્વીકારી અને કિલ્લો હવાલે કર્યો. પાણીપતની લડાઈ પછી હુમાયુન આગ્રા તરફ ફર્યો અને ગ્વાલિયરને પણ ઘેરા લાલ્યો. મુકાબલો કર્યા પછી વિક્રમાન્જિતનાં છોકરાં તથા રાણીએ કોઈ ઠેકાણે નીકળી જવાનો ઇરાદો કર્યો, પણ તે સર્વ ગિરફતાર થઈ ગયાં. હુમાયુને તેઓ સાથે સખ્યતા ભરેલો વર્તાવ કર્યો, જેના બદલામાં તેને ઉપકાર માટે મશ્હૂર હીંગ આપ્યો, જે વજનમાં

ત્રણસો ત્રણ રતી હતો એ વિશે ટેટલાક અચકારેનું બ્યાન છે કે
 ડાહીનૂર એ જ છે, એ હીરા પ્રથમ માળવાના શાહ સુવતાન અલા-
 હીદીન ખવજના દરબારમાં હતો એમ જણાય છે કે ચિત્તોડના રાગ
 કુલ અને સુવતાનની ખડાઈ વખતે ગ્રાહિયગનો રાગ રાણાનો
 મદદગાર થયેલ છે અને એ હીરા તે સમયે તેના હાથમાં આવ્યો હતો
 બાબતે પુગત જ ગદીમ દાદખાન નામના એક અમલદારને મોકલ્યો
 અને શ્રેષ્ઠ મોહમ્મદ ગોસની મદદથી ડિયો તાતાખાનના કમળ-
 માથી ભરી લીધો તે પછી જો વખત મનકતગલ અને રાગ સહાય
 પુરે તે તાણે કમ્વાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ તે બન્યું નહિ. વિક્રમાગ્રિતનો

માં દિલ્હીના શહેનશાહ અલાઉદ્દીન ખલજી સાથેના સંબંધો તૂટી ગયા. જેમકે મળદેર સ્થાનની શરૂઆતના મહિનાઓમાં સુલતાનના ભાઈ અલમાસ બેગ ઉલુગખાન અને સુલતાનના વજીર નુસનખાન નયસગીની નિમજૂકી ગુજરાત માટે થઈ. રાજા કર્ણનો વજીર માધવ તેનાથી નારાજ થઈ દિલ્હી આવ્યો આવ્યો હતો તેને રાદખરી માટે સાથે મોકલવામાં આવ્યો. આ બંનેએ એક બજવાન લશ્કર લઈ ગુજરાતના રાજા કર્ણ ઉપર હુમલો કર્યો. રાજા સાદો લશ્કરનો મુકાબલો કરી શક્યો નહિ અને પોતાનું કેન્દ્રચળ અણુદોષવાડ છોડી બદામરો થઈ નાસી ગયો. બાગલાણ (જે આજકાલ ખાન-દેશમાં આવેલા નાસિક જિલ્લામાં ગણાય છે) માં જઈ રહ્યો. આ લડાઈના દંડના માલ સાથે ઉલુગખાનના હાથમાં રાજા કર્ણની એક ગણી કમળાદેવી અને બીજી સ્ત્રીઓ આવી તેમને કેદી તરીકે દિલ્હી લાવવામાં આવી. કમળાદેવીને સુલતાન અલાઉદ્દીનના હરમમાં કાયદેસર રીતે દાખલ કરવામાં આવી. તેણે પોતાના પૂજ્યસૂરતી, મુંદર સ્વભાવ અને સમ્મતાને કારણે સુલતાનના દિલમાં કહરની લાગણી પેદા કરી. ઈ. સ. ૧૩૦૬ (હિ. સ. ૭૦૬) માં મલેક કાફૂર બ્યારે દક્ષિણની દુતેહ માટે જતો હતો ત્યારે કમળાદેવીએ એક દિવસ મોઢો મેળવી સુલતાનને આનંદમાં ભેષ એવી દરખાસ્ત કરી કે મારી જે પુત્રી જે ત્યાં ગઈ ગઈ છે તેમાંની એક તો મરી ગઈ છે, પરંતુ બીજી છત્રે છે. લોહીનો સંબંધ હોવાથી દિલ આપોઆપ તલપે છે, જા આપના લક્ષમાં વાત આવે તો મારી મતલબ પર આવે. દીકરીનો માની સાથે મેળાપ થાય તેમાં આપને કયામતને દિવસે શિક્ષા ન થાય. અમીર ખુસરોએ આ બાબત મેમકાવ્યમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે :

૧. કેટલાંક ગુજરાતી અને સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં બજાવવામાં આવ્યું છે કે આ લડાઈ “ અસાવય ” નજીક થઈ હતી. રાજા કર્ણ નાપેરો અહીંથી દાર ખાઈ બાગલાણ નાસી છૂટ્યો. અને ધાનું કરીને એ જ કારણસર કમળાદેવીને સાથે લઈ જઈ ન શક્યો. તે પાટણમાં હતી

“ એક રાત્રે બાદશાહને ખુશી આનંદમાં ભેઈ દિવનો ભેદ આવી રીતે જણાવ્યો. ”

આગળ ચાલતાં પુત્રીઓ વિશેનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે કરે છે :

“ મારા ત્રણ ઉપર જવાનીની ડાળીમાંથી મારા ભાગ્ય પામે એ ત્રણ ખીસેલી કળી હતી. ”

તે પછી પોતાની ખુશકિરમની નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

“ મારા જવલ ત નમીનને લઈને હું સુખી હતી, પરંતુ તે બંને કૂસો પોતાના બાગમાં રહી ગયાં. ”

હવે તે અસહ્ય મતસ્ય જાહેર કરે છે :

“ ખીજી જીવે છે અને લોહીનો સબ્બ હોવાથી મારું દિલ બેચેન છે, બે બાદશાહની મહેબ્બાની મારા ઉપર થાય તો ગરમીને લઈને ખૂનની સાથે ખૂન મળી શાંતિ થાય. ”

સુલતાન અલાઉદ્દીન પોતાના પુત્ર ખિઝરખાનને માટે પહેલેથી જ કાંઈ ઉમદા મોકલો ગોધતો હતો તેથી રાણી કમળાદેવીની આ તજની જે તેને પસંદ પડી જે રાય કરણને અગપણનો સદ્ગો મોકલવામાં આવ્યો અને તેણે ધણી જ ખુશીથી તે પેગમ માન્ય ગણ્યો, તે અદાતો હતો કે બાદશાહી જહેઝ સાથે દેવગદેવીને દિલ્હી રવાના કરી દે જેમકે ગયકરણની ખુશી આનંદને અમીર ખુમગે નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે :

“ દિલ્હીના મુલકનો ગમ્ત કરણ જે તે જગનામાં સાહેબકિગન (અતિ ભાગ્યશાળી) હતો

આ આનંદ જે તેને અચાનક હાંસિલ થયો તેને લઈને તે જામામાં ફૂલ્યો સમાતો ન હતો.”

પરંતુ ત્યાં પછી સુલતાનનો વિચાર બદલાઈ ગયો અને ગુજરાતને જીતેલા મુલ્કમાં શામેલ કરી લેવાનો નિર્ણય કર્યો.^૧ દુકામાં મલેક કાફૂર દક્ષિણની દોરેલ માટે માળવા થઈ ગુજરાત પહોંચ્યો અને ત્યાંથી દક્ષિણમાં ગયો. સુલતાનના કંરમાન મુજબ માળવા અને ગુજરાતના હકિમોને તેની મદદ માટે નીમ્યા. ગુજરાતના હકિમે બાગલાણને ઘેરા ઘાલ્યો. અલપખાન અને “પન્જમત” ઉપરાંત ખીજા સરદાર પણ તેમાં બેઠેલ કાસિસ કરતા હતા. અલપખાને રાજ કરણ ઉપર પચાસ મોકલ્યો કે દેવજદેવીને મને હવાલે કરો. જેથી કરીને તેને તેની મા પાસે મોકલવામાં આવે. રાજ કરણે તેનો ઇન્કાર કર્યો. આ પહેલાનો બનાવ એ છે કે રાજ કરણ જ્યારે હાલ ખાઈ ખાનદેશની સગદર ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે તેણે દેવજદેવ (દાહતાબાદ)ના રાજ્ય ગમદેવ પાસેથી મદદની માગણી કરી, પરંતુ

૧. સમ્રાટ હમજાદેવીની એ યુક્તિ અને રાજ કરણના સ્વીકાર વિરોધી વાત કાંઈ આધારરહિત તારીખમાં નથી. આથી માત્ર પોતાનો અભિપ્રાય એ છે કે આ બનાવો ખાનગી રીતે બન્યા હતા, અને ઘણું કરીને એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે ગુજરાતનું રાજ કરણને પાછું આપવામાં આવે અને તે દેવજદેવીના ખિસ્સામાં સામે લગ્ન કરે. કાફૂર કરીને એ જ કારણથી તે રાજ થઈ ગયો હતો તેણે દિલમાં ખ્યાલ કર્યો હતો કે હું એમ મમજરા કે વૃદ્ધ મારી એક પુત્રી બિલાવી ગયો જેમકે શીરાઝાહ તખલખની માએ મોતાલા ખાનદાનને એ વાક્ય કહી સાંતિ આપી હતી. પરંતુ સુલતાને પોતાનો નિર્ણય આ માટે બદલ્યો. મારા ખ્યાલ મુજબ મલેકા જહાને આ વાતનો તોડ કાઢ્યો; અર્થાત્ પોતાના બાહ્ય અવપખાનની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવા માટે તેણે એ તમામ વદનીસો વચર્ય કરી દીધી. તેથી જ્યારે સુલતાનનો ઈસારો બદલાઈ અને અવપખાનની પુત્રી સાથેનો વિવાહ સળંગ પાડો થયો ત્યારે ગુજરાત વખાના મુલ્કોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું. તેથી કરીને હમજાદેવીને માટે દેવજદેવીને દિલ્લી લાવવાનો દુકમ થયો.

તેણે મદદ આપવાને કમ્પ્યુન નહિ. તે જાણતો હતો કે એમ કવુ એ અલાહિદીન ખત્ત પામેથી લડાઈ વહોરી લેવા જોયુ કે. તેના પુત્ર શંકરદેવે ગળ કળુ ઉપર તેની પુત્રી સાથે લગ્ન કરવાનો પપ્પામ મોકલ્યો, પરંતુ શંકર દેવે મગડો હતો અને ગુજરાતનો રાજા ગળપૂત. ગળપૂતો પોતાને મરાઠાઓથી ઊંચા ગણતા હતા, તેથી કળુ વાધેલાએ ઇન્કાર કર્યો હવે દેવળેવીની માગણી અનાહિદીન તગ્ધી થઇ તેથી રાજા સમજી ગયો કે મારી પામે પુત્રી રહેશે તો તેને ફાઈફ વ્લિમે જરૂર છીનવી લેવામા આવશે આ બાજુ ગુજરાતના નાઝિમ અલખખાને એક મોટી ફોજ લઈ હુમલો કરીને ગળ કળુને પગેશાન કરી દીધો. બે મહિના પર્વત જેમ આશુ તેમ રાજા સામનો કરવામાં મથગૂલ રથો તે દગમિવાન શંકરદેવે પોતાના પિતાની પગરાનગી રગ પોતાના લાઈ બીમંવને કીમતી બક્ષિમે સાથે ગળ કળુ પામે મોકલવી કદાબુ કે આર્થ ગળપૂતો તુર્કસ્તાનમાંથી આવ્યા છે અને તેથી તુર્ક જાતના જ છે તે છતાં પણ ધર્મમા અવગ હોવાથી એક યીનઓ માથે મેળ ખાવો મુરોલ છે અમે તમારા જ ધર્મમાં છીએ તેથી પુત્રોનું લગ્ન મારી સાથે કરી રવાના કરી દેવું બહેતર છે, આથી ક્ષમાનો અંત આવશે અને તુર્ક દૂર કરી જશે. રાજા કરસે દેવગદથી ફોજ મદદની આશાએ તમામ શત્રો નક્કી કરી દેવળેવીને બીમંવને હવાલે કરી અને તે લઇને અગવશે ન્સે રવાના થયો. અહી ગુજરાતના નાઝિમને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે ગમરાયો

કે એ પરીને કાઢી રાક્ષસ છાડી ગયો. હવે હું પાદચાર પાસે શુ મેં બતાવીશ ? આમ વિચાર કરી તેણે કચ્છ વાગેલા ઉપર એવો સખત દુમલો શરૂ કર્યો કે બીચારો તમામ સામાન છોડી હેરાન પડેશાન થઈ નાસી છુટ્યો અને દેવગઢનો રસ્તો પકડ્યો. ગુજરાતના નાઝિમે પણ પૂઠે પકડી અને દેવગઢથી એક દિવસના રસ્તાના અંતરે આવી પહોંચ્યો. પરંતુ મકસદનું મોતી હાથ ન આવ્યું. શું કરવું તે સમજવું ન હતું. લગભગ નિગરા થઈ ગયો હતો નદીને કિનારે દેવગઢ પાસે પહોંચ્યો. તે દરમિયાન મોખરેના ૪૦૦ સિપાઈઓ જે "પન્થમન" સંગઠાવના હાથ નીચે હતા તે રજા લઈ ઇસોરાની ગુફા ભેવાને રવાના થયા. દેવગઢે ત્યાં હિન્દુઓની ફોજ ઉપર નજર પડી અને સમજવામાં ખૂબ થઈ કે રાજા રામદેવની ફોજે આમારા ઉપર છાપો માગવાનો વિચાર કર્યો છે. જે કે એ ફોજ બીમદેવની જ હતી જે દેવગઢથીની સાથે અગ્રપરા પહોંચી રસ્તેથી દેવગઢની નજીક પહોંચી ગઈ હતી. તુર્કો સત્વર લડાઈ માટે તૈયાર થઈ ગયા અને તીરંદાઝી શરૂ થઈ ગઈ. ફોજની મંખ્યા પ્રુષ્ઠળ હોવા છતાં પણ તુર્કોનાં તીરોથી લાચાર થઈ સાળનાનું શરૂ કર્યું. થોડા જ સમયમાં ફોજ આમતેમ વિખેરાઈ ગઈ. એ જ વખત દરમિયાન એક તીર દેવગઢથીના ઘોડાને લાગ્યું જેનાથી તે જખ્ખી થઈ ગયો. સિપાઈઓ તેના પર વૂટી પડ્યા. તેને પોતાના કમગમાં લાવવાની કોશિશ કરી રજા હતા એટલામાં એક હાસીએ કહ્યું કે જોજો આ રાજામારી દેવગઢથી છે તેના તરફ સંખ્યતાથી વર્તો. એ સાંભળી તમામ સિપાઈઓમાં આનંદની એક લહેર આવી ગઈ. સરદાર "પન્થમન"ને પોતાની આ છતથી બહુ અલિખાન આવી ગયું. તેણે તુરત જ તેને પાલખીમાં બેસાડી ગુજરાતના નાઝિમ પાસે લઈ ગયો. ગુજરાતના નાઝિમને પણ અતિ આનંદ થયો. સત્વર તેણે ત્યાંથી ગુજરાત તરફ પ્રયાણ કર્યું. અને પાટણ પહોંચી દમામ અને ઠાઠ સાથે શાહનુદીઓની જેમ મોઢલગમાં આવી અને તેજ માલની આખરમાં

તેની મા કમળાદેવી શાહબેગમનો પામે પહેલો ગર્ભ, જેને લેવાયો બેગમને અતિ આનંદ થયો. દેવળદેવી મહેલમાં દાખલ થઈ ખાસ ગાડી મહેલમાં રહેવા લાગી. શાહબેગમે ખિઝરખાન નાની વયનો હતો અને દેવળદેવી પણ નાની હતી તેથી ઘણી વખત બંને સાથે ગમતાં હતાં એક દિવસ સુવતાને ખિઝરખાનને છૂપી રીતે બોલાવ્યો. અને મલેકા જહાન^૧ (માલુક બેગમ)ને ઇશારો કર્યો કે જો વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હોય તો તે પ્રમાણે જાહેર કરવું જોઈએ મલેકા જહાનને કશું કે હજુની મુશરક ખાડિશ એવી છે કે તમારો વિવાહ દેવળદેવી સાથે કરવામાં આવે. ખિઝરખાન શરમતો માર્યો કંઈ કહી શક્યો નહિ અને ચૂપચાપ બહાર આવ્યો આવ્યો પરંતુ દેવળદેવીનો મોહબત તેની નમેનસમાં ફેલાઈ ગઈ હતી જો વખતે દેવળદેવીની ઉમર આઠ સાવની હતી^૨ અને ખિઝરખાનની દસ માલની.

[નોંધ : ૧. જનાન મૈદની ગ્રીહ અહમદ સાહેબ અ-સારીએ “ફગ્લગની ખિઝરખાન”ની એક અતિ ઉપયોગી ક્રિતામાં લખી છે તે ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે ગુજરાત ઉપર જે વખત દુમરો કરવામાં આવ્યો, તેમાં પહેલી વખત કમળાદેવીનો અને બીજી વખત દેવળદેવીનો કન્યા લેવામાં આવ્યો જો કે માન અભિપ્રાય મુજબ આ વાતમાં સત્ય નથી ગુજરાત ઉપર દુમરો કરતા એક જ વખત થયો, અને બીજી લડાઈ બાગવાણમાં થઈ, જે નામિક ત્રિલામાં આવેલું છે, અને જેને હાલમાં “સતાના” કહેવાય.

૧. આ નામ ઉખળગુલાએ લખ્યું છે જે દિ સ ઉરતમા મકામા એ બેગમને મળ્યો હતો પરંતુ હરદેવરાવામાં ઉખળગુલાથી ઊતરું લખવામાં આવ્યું છે કે એનું નામ “માલુક” લખવામાં આવ્યું છે.

૨. દેવળદેવીની વય અમીર ખુમરો આઠ સાવની જણાવે છે પરંતુ શામાન્ય રીતે, ઇસ્લામમાં જો સ્ત્રી જે વયે છે તે બાબતમાં આગળ ચર્ચા કરીશ, અને ઐતિહાસિક થયેલું અનુસરણ કરતા હું જે અભિપ્રાય ઉપર આવ્યો છું તે પણ જણાવીશ.

છે. અને એ આખરી જંગમાં ખુદ ગુજરાતનો નાજિમ શામેલ હતો. ફિસ્તામાં સાફ સાફ લખવામાં આવ્યું છે કે દક્ષિણના રાજાઓને છૂદી નાખવા માટે મહેલ કાઢૂંની ફોજ ન્યારે યઈ ત્યારે કમળા-દેવીએ દેવળદેવી વિશે જાત કરી. સુધતાને માળવાના નાજિમ અને ગુજરાતના નાજિમને મલેક કાઢૂંને તાબે રહેવા અને તેને મદદ કરવા માટે તેમજ દેવળદેવીને મેળવવાને તાકીદ કરી. વળી તે લખે છે કે, ગુજરાતના નાજિમ ઉલૂગખાને ગુજરાતથી ફોજ લઈ બાગલાણ જવાનો ઇરાદો કર્યો અને રાય કચ્છે લડાઈ કરી બે મહિના પર્ષ ત પોતાના રથજનો બચાવ કર્યો. તારીખે બદાઈનીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે રાય કચ્છની હાઝ પછી નહરવાલા (અણહીલવાડ)ને લૂંટી તેની પૂઠ પકડી અને રાય કરણ દેવગિરિ (દિવગઢ)ના હાકિમ વીરમદેવ (રામદેવ)ના આશ્રય નીચે હતો તે દક્ષિણમાં સાથે રહ્યો હતો. તેના દક્ષિણમાં આશ્વા ગયા પછી ગુજરાતમાં આવવાની અથવા તો તેનો કમળે કરવાની વાત સામિત નથી થતી તો બે વખત ગુજરાતનો હુમલો કરવો એનો શો અર્થ ? જિયાઈની લખે છે કે અયાઈ રાજ્યારોહણના ત્રીજા વરસે ઇ. સ. ૧૨૯૭ (હિ. સ. ૬૬૭) માં ઉલૂગખાન અને નુસતખાન ઉમરાવો, લશ્કરના સરદારો તથા રસાલા સાથે ગુજરાત તરફ લશ્કર લઈ ગયા, નહરવાલા અને તમામ ગુજરાતને તારાજ કર્યા અને ગુજરાતનો કરણ રાજા નહરવાલામાંથી નાતી છૂટ્યો તે દેવગિરિ (દિવગઢ)માં રામદેવ પાસે ગયો. ગુજરાતના અરખી ઇતિહાસ ઝંકૂણવાલામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે 'ઉલૂગખાન અને નુસતખાન નહરવાલા નજીક પહોંચ્યા ત્યારે ગુજરાતનો ગય કરણ લડવા નીકળ્યો; અને વચ્ચે સખત લડાઈ થઈ તેમાં રાજા હાર્યો અને દેવગઢ આશ્વો ગયો; તેનું કુટુંબ ગિરફતાર થયું. આ ઐતિહાસિક પુરાવા ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે રાજા કરણ ફરીથી ગુજરાતમાં દાખલ થયો ન હતો, જેનાથી બીજી લડાઈ ગુજરાતમાં થઈ હોય. અલખત ગુજરાતી ઇતિહાસોમાંથી એટલું તો ખુલ્લેખુલ્લું મળે છે કે

ઉલૂગખાનના આગ્રા ગયા પછી ગુજરાતમાં બગવો થયો, જેને તુગ્ત જ દાખી દેવામાં આવ્યો અને અવપખાનને ખુદમુખતાર હાકેમ બનાવવાથી તમામ ગુજરાતમાં શાંતિ થઈ ગઈ.

૨. દેવળદેવીના સંપર્ષમાં મિરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે જ્યારે દેવળદેવીને ગિરફતાર કરવામાં આવી ત્યારે તે નાની વયની હતી ઉલૂગખાને તેને પોતાના સત્તાન તરીકે માની લઈ તેને પાળી પોષી મોટી કરી અને ત્યારપછી સુવતાનના હુકમ મુજબ ખિજરખાન સાથે લગ્ન કર્યું. મારી માન્યતા મુજબ આ જ્યાનમાં સત્ય નથી પહેલી વાર તે એ કે તેની મા મોત્યૂદ હતી, બીજાને ત્યાં ઉછેરવાની જરૂર પડે એમ ન હતું વળી કેટલો આગ્રહ કરી કેમળાદેવીએ તેને ત્યાં જોડાની મંગાની હતી, તે પોતાની નજરથી દૂર ઉલૂગખાનને સોંપવામાં આવે એમ કેમ બની શકે? ઉલૂગખાન ગુજરાતની ફતેહ પછી છ સાત મહિનામાં મરી ગયો તે કેવી રીતે સુવતાનના હુકમ પ્રમાણે વિવાહ કરાવી શકે? જો એમ માનવામાં આવે કે “ઉલૂગખાન” “અવપખાન” ને માટે છે તે એ માટે એમ જોઈ શકાય કે તે ગુજરાતમાં ગ્રહેતો હતો અને સંશોધનથી એમ જણાય છે કે દેવળદેવી દિલ્હીથી ફરી કઠી ગુજરાતમાં આવી નહતી ત્રીજી વાર એ કે ખુદ અવપખાનની પુત્રી માથે ખિજરખાનને લગ્ન સંબંધ જોડાયો હતો, તે શુ જાણીબૂઝીને પોતાના જમાઈને પુત્રીની સાથે સોંકે પણ આપી હશે?]

દેવળદેવીને આ સગપણની કંઈ પણ ખબર ન હતી, પરંતુ પોતાના ભાઈની સિદ્ધિ ખિજરખાનના જેવી હોવાથી તેને બહુ અહાતી હતી પરંતુ ખિજરખાન જાણતો હતો કે તે કેાંઈ એક દિવસ તેની પગલેતર અનુશે જ ને ઘણી વખત સાથે જ રહેતા હતા અને આનંદથી રમતા ખેલતા હતા જ્યારે દેવળદેવીને નવસુ વરસ બેઠું અને ખિજરખાન પણ ઉમરલાવક થયો ત્યારે એક દિવસ સુલતાને મલકાજહાન

(માહર બેગમ)ને બોલાવી કહ્યું કે ખુદાની મહેરબાનીથી ખિઝરખાન મોટો થયો છે. હવે તેના લગ્ન વિશે વિચાર કરવો જોઈએ. આખરે બંનેની મસલત બાદ ખિઝરખાનના મામા અલ્લખખાનની પુત્રી અને મહેકાજહાનની ભાણેજ સાથે વિવાહ કરવા માટે કહેણ મોકલવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. અલ્લખખાને અતિ અભિમાન અને આનંદ સાથે આ વાત મંજૂર કરી. હઝરત અમીર ખુસરૌએ આ વિશે નીચે પ્રમાણે વખ્યું છે :

“અલ્લખખાને પોતાનું ભાગ્ય ઉચ્ચ દક્ષાએ પહોંચેલું જોઈ શાહી તખ્ત તરફની માગણી કબૂલ કરી.”

ગંગમહેલની સ્ત્રીઓને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે પોતાની શુભેચ્છા દર્શાવવા તેઓમાંથી કેટલીક મહેકા જહાન પાસે પહોંચી અને વિનંતિ કરવા લાગી કે “અલ્લખખાનની પુત્રી પણ કંઈ પાઠ્ઠી નથી, તે પણ આપણી જ પુત્રી છે. એવું ન થવું જોઈએ કે કંઈ પણ રીતે તેને દુઃખ થાય. આ બાબત બેપરવાઈ કે ગફલત કરવા ચોખ્ખી નથી. ખિઝરખાનનો સબંધ જ્યારથી. આલા હઝરતે (મુબતાન અહલાહિદીન ખલજી) દેવળદેવી સાથે બાંધ્યો છે ત્યારથી તે તેના નામ ઉપર ફિદા તેમ જ ગાંડો છે; બીજી છોકરીઓ તરફ તેનું મિલકુલ લક્ષ નથી. તેથી બંનેને અલગ કરવા એ જ ઇચ્છવા જોગ છે.” આથી બંને માટે બુદ્ધાં બુદ્ધાં મક્કન મુકરર કરવામાં આવ્યા. અકવાડિયે કે દસ દિવસે તેમની મુલાકાત થતી, પરંતુ દેવળ દેવી અને ખિઝરખાન વચ્ચેની મોહબ્બત અને ઈશ્કની ચર્ચા રાજ-મહેલમાં વધારે ને વધારે થવા માંડી અને મહેકા જહાનને તે વિશે લગાતાર ખબરો મળવા લાગી. પરિણામે એ વાત સાબિત થઈ ત્યારે તેણે હુકમ કર્યો કે દેવળદેવીને લાલ મહેલમાં મોકલી આપવી. આથી મહેકા જહાનના હુકમ મુજબ દેવળદેવીને પાલખીમાં બેસાડી સાહેલી તથા દારીઓ સાથે લાલ મહેલ તરફ રવાના કરવામાં આવી. આ વાતની ખબર જોઈકે ખિઝરખાનને પહોંચી. તે તેખતે ખિઝરખાન

ઉત્તાદની પામે હતો. આ સાંભળી જે રિયતિ થઇ તે બહુ દયાનુક
હતી. ટૂંકમાં આ બપુંકર ખખર સાંભળતાં વેંત શાહજાદો મકતબ-
માંથી બેઘડક નાસી છૂટ્યો અને રાણી દેવગદેવીની પાલખી નડક
જઈ પહોંચ્યો. ખત્રે સાથે થઈ બહુજ રડ્યાં અને મોદખમની
નિશાનીઓ એકબીજાને આપી છટાં પડ્યાં

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ખિઝરખાનનો વિવાહ દેવગદેવી સાથે
સુલતાને કર્યો હતો તેમ છતાં પણ ખિઝરખાનની મા (મલેકા
જહાન) ની સલાહથી તે અટક્યો અને અકબરખાનની પુત્રી સાથે
નક્કી થયો. તૈયારી થવા માંડી; ત્રણ સાત પર્યંત વખાતર તે જારી
રહી. ત્યારે સમય આવી પહોંચ્યો ત્યારે એ લગ્ન પ્રમગે તમામ
શહેર અને બજારે રાણગારવામાં આવ્યાં; દેકેકાણે ડેરા અને તંજૂ
તાણવામાં આવ્યા અને સોનેરી પડદા અને શામિયાના ઊભા કરવામાં

ઉપર ચવાર થયો તમામ અમીર ઉમરાવો પગપાળા સાથે ચાલ્યા. હાથીઓ ઉપર મોતેંગી અંખાડી મકવામાં આવી હતી અને ચારે તરફ નમ્ર તલવાર અને ખજર વડે ખરાબ નહરનો રસ્તો બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. રસ્તામાં મોતી અને ઝવેરાત વેરવામાં આવતા હતાં આવી રીતે વરમોડો અલ્પખાનના મકાન ઉપર પહોંચ્યો. શાહજાદો મન્નદ ઉપર ખિરાજમાન થયો. અને તમામ અમીરઉમરાવો પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે જમણી તેમજ ડાબી બાજુએ બેઠા. હિ. સ. ૭૧૧ (ઈ. સ. ૧૩૧૧) ના મુનારક રમઝાન માસની ૨૩ મી તારીખે સરખદાને ભેજાઓએ જણાવેલા ગુલ સમયે નિકાલનો ખુલ્લો વાંચ્યો અને એક ભારી પક્ષા સાથે લગ્ન થયું. તમામ હાજર રહેલા ઉપર મોતી અને જવાહિર વેગવામાં આવ્યાં. લોકોને કીમતી ઈનામ બક્ષિયો વડે માતામાલ કરવામાં આવ્યા અને લગ્નવિધિમાથી પરવાર્યા પછી લગ્ન મંડળી પહેલાંની જેમ જ પાછી આવી. હિ. સ. ૭૧૧ (ઈ. સ. ૧૩૧૧) ના જુલદજ્જ માસની પહેલી તારીખ અને મોમવારના દિવસે રાત્રે નજૂમીઓએ નક્કો કર્યા પ્રમાણે એક પહોર પછી શાહજાદો મરહમમાં દાખલ થયો. સોનેરી ફર્શ ઉપર એક સુગોલિત ખુરશી ગોઠવવામાં આવી અને તે ઉપર શાહજાદાને બેસાડવામાં આવ્યો. મોતી અને ઝવેરાત વધેરવામાં આવ્યું. મોતીઓના ચકચકિત સિતારા ઝડપથી ફરતા હતા તેવામાં અચાનક વાદળ ખસી ગયું (અર્થાત્ કન્યા આવી પહોંચી). આ સર્વ થયું. પરંતુ ખુદ ખિઝરખાનના દિલની જે સ્થિતિ હતી તે હઝરત અમીર ખુમરૌ મારફત સાંભળો :

“ગમગીન ખિઝરખાનથી સર્વ ખુશ હતા. ખિઝરખાન પોતે પણ ખુશ હતા. પરંતુ પોતાની દિલગીરીને લઈને પોતાની તેમજ સંબંધીઓની ખબર તેને ન હતી, કારણ કે શરીર ત્યાં હતું અને દિલ બીજી જગ્યાએ હતું (દેવજદેવી પાસે હતું).”

જો કે ખિઝરખાનનું લગ્ન થઈ ગયું, પરંતુ તે તેની મરજી

વિરુદ્ધ હતું શરમને લઈને પોતાનાં માઆપની મરજી વિરુદ્ધ તે કંઈ બોલી શક્યો નહિ. એ વાત મલેકજહાન અને રાજમહેલની સ્ત્રીઓ સારી રીતે જાણતી હતી, પરંતુ તેઓ માનતી હતી કે લગ્ન પીત્તા બાદ તે દેવજદેવીને બૂલી જશે. પરંતુ તેમનો ખ્યાલ ખૂબભર્યો હતો. ખિઝરખાનના પ્રેમ અને વજગણમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી ગઈ. ત્યારે મામલો કાબૂમાં ન રહ્યો અને ખિઝરખાને જોયું કે માઆપની બેદરકારી જેમની તેમજ છે ત્યારે ન છૂટકે તેણે પોતાના એક વિશ્વાસપાત્ર ખાનગી માણસને મલેકજહાન પાસે મોકલ્યો. તેણે ખિઝરખાનની કંજાળ હાલતનું એવું ખ્યાન કર્યું કે તેના ઉપર બહુ જ અસર થઈ ગઈ. ત્યારપછી તેણે કહ્યું : બગીચાને ખાતર પોતાના પુત્રનો વિનાશ ન કરવો જોઈએ. આ સમિતી મલેકજહાનની આંખમાંથી એકદમ એધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. આખરે મલેકજહાને સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીની પરવાનગી લીધી અને ધરના કેટલા ખાસ માણસોની હાજરીમાં ખિઝરખાન અને દેવજદેવીનાં

વખતે મલેક કાફૂરે (જે તે સમયે નાયબ મલેક હતો) બાદગાદને ખિઝરખાનથી નારાજ કર્યો, જે ફક્ત તેની ખજર લેવા આવ્યો હતો. એ જ પ્રમાણે તેના મસરા અલખખાન વિશે તેને શંકાસીલ ફરી તેનો કતલ કરાવી, જેને સુલતાને ફક્ત સલાહ માટે ગુજરાતથી બોલાવ્યો હતો. ખિઝરખાનને હુકમ કરવામાં આવ્યો કે તારે અમુકા એકદમ આપ્યા જુલુ અને ગોલાવ્યા સિવાય કદી દિલ્લી આવવું નહિ. જ્યારે તે મીર પહોંચ્યો ત્યારે ગત્યવાગ્ય તરીકેનાં એધાણુ જેવાં કે છત્ર દડ વગેરે પાછાં મોકલી આપવાનો હુકમ મળ્યો, તેથી મલેક દુસ્સામુદ્દીનને સુમત કરી તે અમુકા આપ્યો ગયો. ત્યાં પહોંચી સખ્ત ગમગીનીમાં ગર્ક ગલો કંઈક શાંતિ યનાં તેણે વિચાર કર્યો અને મન સાથે નક્કી કર્યું કે મારી બિશકુલ કસર નથી. તે શાહી શિક્ષાના કડવા અનુભવથી વાકિફ ન હતો. તેણે વિચાર્યું કે નિર્દોષ હોવાના કારણે સુલતાનની નાખુશી વિશેનો આવી હાલતમાં વહેમ રાખવો ન જોઈએ બોલાવ્યા વગર તે દિલ્લી પહોંચી સુલતાનની ખિદમતમાં હાજર થયો. તે સમયે સુલતાન તેના આગમનથી અતિ ખુશ થયો, પિતૃભાવસહ ભેટી માફી બક્ષી, ખરું કેટલા દિવસ પછી ખિઝરખાન ત્યારે ગાફિલ થઈ ગયો અને એશઆરામમાં મશગૂલ થઈ એણે દગબારમાં આવવું બધ કર્યું ત્યારે નાયબ મલેક કાફૂરને તક મળી ગઈ. તેણે સુલતાનને કહ્યું : ‘ ખિઝરખાન અને શાહીખાન ષેટલાક ઉમરાવોની કુક્તિપ્રયુક્તિને લઈને આપનો જન લેવાની દમ્મજા ગળે છે. ’ અને કેટલાક ગુલામો અને ખાસ માણુઓ પાસેથી એ બાજતનું સમર્થન કરાવ્યું. ખિઝરખાન અને શાહીખાનને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કરવાનો સુલતાને હુકમ કર્યો, મયેકાજહાનને પણ મહેલમાંથી કાઢી મૂકી જૂની દિલ્લીમાં મોકલી આપવામાં આવી. આ બનાવો તેમજ મલેક કાફૂરના ખરાબ વર્તનને લઈને રાજ્યમાં બળવાની ખજરો લાગવાગટ આવવા લાગી એથી અલાઉદ્દીનની માંદગી વધતી ગઈ. તેની હાલત દિનપ્રતિદિન બગાડતી જતી હતી.

તખીબની દવા અસર કરતી ન હતી. આખરે તેજ રિયતિમાં હિ. સ. ૭૧૫ (ઈ. સ. ૧૩૧૫) ના ચઘ્વાલ મહિનાની ૭ મી તારીખે તેણે દેહત્યાગ કર્યો.^૧ ખીજે દિવસે ખિઝરખાનના સાત વરસની વયના નાના ભાઈ શિહાબુદ્દીનને શાહી તખ્ત ઉપર બેસાડી મલેક કાદૂર પોતે દફતર કરવા લાગ્યો, અને મલેક મુખ્મુલને ગાર્જીનો હોદ્દો આપી સત્વર આલિયર માટે રવાના કર્યો. તેનો ઈંગરો ખિઝરખાન અને શાદીખાનની આંખ બેનૂર કરવાનો હતો. આથી આલિયર પહોંચી તેના સિપાહીઓએ એઓની આંખો ફેડી નાંખી. મલેક કાદૂરની ઇચ્છા ખિઝરખાનના ત્રીજા ભાઈનું પણ કામ ખતમ કરવાની હતી, પરંતુ તકદીરે તદખીર પલટાવી દીધી. રાત્રિના સમયે જ્યારે સર્વ પોતપોતાને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે કતલ માટે નક્કી કરવામાં આવેલાં માણસોએ મલેક કાદૂરના તંબૂમાં ઘૂસી જઈ તેની કતલ કરી, ખિઝરખાનને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે ખુદનો આશાર માન્યો, પરંતુ કંઈક અંશે ખુશ થયો નહિ. મુબારકખાન આ બનાવ પછી બે મહિના પર્થત પોતાના નાના ભાઈ શિહાબુદ્દીન ઉમરખાનના નાવજ તરીકે રહ્યો અને ત્યારપછી હિ. સ. ૭૧૬ (ઈ. સ. ૧૩૧૬) ના મોહર્રમ મહિનાની ૨૪મી તારીખ ને રવિવારે તખ્ત ઉપર બિરાજમાન ચઢસતનતનું કામકાજ કરવાનું શરૂ કર્યું.^૨ તેણે સુલતાન “કુત્બુદ્દીન મુબારકશાહ”નો ખિતાબ ઇખ્તિયાર કર્યો, અને શિહાબુદ્દીનને આંધળો કરી આલિયર ખિઝરખાન પાસે મોકલી આપ્યો. ત્યારપછી રાજ્યાસનના ખીજા વરસે ઈ. સ. ૧૩૧૭ (હિ. સ. ૭૧૭)માં દક્ષિણની ચડાઈ પછી પાછા વળતા જ્યારે જાહન જગ્યાએ તે પહોંચ્યો ત્યારે મલેક શાદી

૧. ઇતિહાસકારો સામાન્ય રીતે હિ. સ. ૭૧૫ (ઈ. સ. ૧૩૧૫) લખે છે. (આ સન મસ્નવીમાંથી લીધી છે).

૨. દવલરાની પ્રસ્તાવનામાં એ સાબ છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે ઇતિહાસકારો ૭૧૭ લખે છે.

૩. આ હિસાબે આ ૭૧૮ સાલ દેખી જઈએ.

સરસ્વતીદાસને ગ્વાલિયર મોકલ્યો, જેથી ઠરીને સર્વ શાહજાદાઓની કતલ ઠરી તેમનાં કુટુંબોને દિલ્હી લાવે. આ કવસનું અસલ કારણ રાજકીય કાયદો હતો.

મલેક અસદુદ્દીન (સુલતાન અલાઉદ્દીનના ભત્રીજા)એ મુઘલ રક્ષાદત્તી કતલ માટે યુક્તિ રચી હતી એ કારણ હતું, પરંતુ ખિઝરખાન હિપર તે સમય પર્વત કાઠ રાજકીય યુતો સાબિત થયો ન હતો, તેથી મુઘલરક્ષાદે એક નરી તદખીર રચી અર્થાત્ દેવગદેવીની માથણી કરી જેના જવાબમાં ખિઝરખાને શાહી હુકમનો બિલકુલ ઈન્કાર કર્યો. એ જવાબ અમીર ખુસરોની ઝખાનમાં નીચે પ્રમાણે છે:-

‘ખાદશાહ પ્રયે જ્યારે સસ્તનતે વક્ષદારી કરી તો દેવગદેવીને મારી પાસે રહેવા દેવી જોઇએ. જ્યારે મારો દિલી દોસ્ત મારી સાથે છે તો મારું માયું પ્રથમ ઉઠાવી દે. પછી તો તું જાણે.’

ખાદશાહે આ જવાબથી રાષમાં આવી જઈ મલેક શાહને હુકમ કર્યો કે ગ્વાલિયર સત્વર જઈને શાહજાદાઓની કતલ કરો. આથી મલેક શાહી રાતદિનમાં તમામ અંતર કાપી ગ્વાલિયર પહોંચ્યો અને શાહી હુકમથી લેખિતે વાઙિક કર્યા. ખીઓમાં ક્યામતના દિવસના જોવો જોર મચી ગયો. શાહજાદાઓને સામે લાવવામાં આવ્યા અને કતલનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. પરંતુ કાઠની કિંમત ચાલી નહિ. આખરે એક નીચ કોમના આદમીએ પોતાના ઉપરી અમલદારની અકચકિત તરવાર લઈ ખિઝરખાનની કતલ કરી. તે પછી ખીજા શાહજાદાઓનો વારો આ યો અને તેમની કતલ કરવામાં આવી. તેમની લાસો મમળીની અને દિલ્હીરી સાથે ગ્વાલિયરના વિજયમંદિર નામના છુર્જમાં દફન કરવામાં આવી-(અંત પર્વત).

મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોના લખાણ મુજબ દેવગદેવી ઇ. સ. ૧૨૯૩ (હિ. સ. ૬૯૩)માં જન્મી હતી. ચાર સાલની વય થતાં તેને માના બોળાથી અગમ કરવામાં આવી હતી. તેની ઉંમર ૧૩ સાલની થતાં તે દિલ્હી પહોંચી. ૧૮ કે ૧૯ વરસની થતાં તેનું

સમ ખિઝરખાન વેરે થયું. આસરે ચોવીસ સામની થતાં પોતાના પ્રાણથી પણ પ્યારા પતિ સાથે કેદખાનામાં પહોંચી અને તે જ વરમે પોતાના મહેબૂબની દેખતી આંખો અધ ચલી પોતાની અમદદાર આંખોથી નેહ. છીસ વરસની ઉમરે તે વિધવા ચર્ચ ન્ય મુધી ખિઝરખાન હતો ત્યાંમુધી દેવગદેવી ઘણી જ વફાદારીથી તેને વળગી રહી ગોટલે મુધી કે ગ્વાલિયરના જેવખાનામાં પણ આપણે તેને નેહએ છીએ. કુતુબીનની માગણીથી ઘણી જ સફલતથી મનેક શાદી આથે દિલ્હી જઈ શાહખેગમ ચર્ચ ચકી હોત, પરંતુ તેણે તખ્તના દગ્તાં મોહબ્બતને વધારે પસંદગી આપી અને વફાદારીથી કિંફ ગીની આખરી પણ પર્ષત ખિઝરખાનની સાથે રહી. દેવગદેવી રાણીની ઉમર વિગે જુદા જુદા ઇતિહાસોમાં જે જે સાલ મળી છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

ખનાવો	સાલ	ઉમર	વિગત
જન્મ	દિ. સ ૬૬૩	૧	
ગુજરાતની ચડાઈ	૬૯૭	૪	અમીર ખુમરૌના અલિખાવ મુજબ ગુજરાતના હુમલા વખતે તેની ઉમર ૬ મામની હતી તે દિમાએ આખર પર્ષત ચાર સામનો તફાવત રહે છે. અર્થાત્ ખુમરૌ-ખાનના સમયમાં તેની ઉમર ૨૪ વરસની હતી.

ખિઝરખાન સાથે દેવગદેવીનો મેબધ	૭૦૪	૧૨
માગલાણ ઉપર ચડાઈ	૭૦૬	૧૪
અનુપખાનની પુત્રી સાથે ખિઝરખાનનું સગન	૭૧૧	૧૯

દેવળદેવી માથે
ખિઝરખાનનું
લગ્ન

૭૧૩ ૨૧

નિકાહ ગમઝાન મહિનામાં
અને રૂખ્સદ શું લગ્ન
મહિનામાં એ 'દલગની ની
પ્રસ્તાવનામાં છે બદાયની
હિ સ ૭૧૨ લખે કે જે મારી
માન્યતા પ્રમાણે થત હતી

આલિયમ્મા કેદ ૭૧૫ ૨૩

ખિઝરખાનનો
અધાપો ૭૧૬ ૨૪

કુતુબીનનું રાજ્ય
ગોહથ ૭૧૭ ૨૫

ખિઝરખાનની કતલ ૭૧૮ ૨૬

કુતુબીનની કતલ ૭૨૦ ૨૮

ખુસરૌખાન ગુજરાતી ૭૨૦ ૨૮

મૌવી ઝકાઉલ્લાહ સાહેબે પોતાની "તારીખે દિદ"માં એક
વાત લખી છે કે દેવળદેવીનું અવસાન ખિઝરખાનને બચાવવામાં
થયું. પરંતુ ખરી વસ્તુરિતિ એ કે ખિઝરખાનની કતલ પછી
મનેક શાહી તમામ બધજી ખાનદાનના નજરોદીએને દિલ્લી લઈ
આવે. જેઓમાં દેવળદેવી પણ હતી

ગુજરાતના અગ્રણી ઇતિહાસમાં (ઝકરુલ્લાહમાં) જણાવવામાં
આવ્યું છે કે દેવળદેવીને તેની મા સાથે દિલ્લી પહોંચાડવામાં આવી
જ્યાં તેની મરજી વિરુદ્ધ કુતુબીને લગ્ન કર્યાં. કેટલાક ઇતિહાસોમાં
જણાવવામાં આવ્યું છે કે કુતુબીનની કતલ પછી તે ખુસરૌખાનના કબ
જમાં આવી ગમે તેમ હોય પરંતુ ખુસરૌખાનના સમય પર્થત
તેની ઉંમર ૨૮ વરસની હતી અને ઇતિહાસોમાં દેવળદેવી વિશે
મને એવી આ છેલ્લી હકીકત છે તે પછીની હકીકતો વિશે કંઈ

પણ મળતું નથી. તે ક્યાંસુધી હયાત રહી અને ક્યારે મરણ પામી એ પણ જાણવાને મળતું નથી. સંભવિત છે કે ખુસરૌખાનની કતલના સમયે જે અધાધુધી થઈ તેમાં કોઈએ તરફદારી કરનાર સમજી તેની કતલ કરી દીધી હોય. વળી એને કંઈ પરિવાર હતો કે નહિ તે પણ જાણાયું નથી.

એ સમયે ઈ. સ. ૧૩૧૫ (હિ. સ. ૭૧૫) માં એક મશહૂર શાયર હાઝરત અમીર ખુસરૌ (ખુદાની રહેમત તેના ઉપર હતો)— એ બનાવને પદ્યમાં લખ્યો છે. તે સામાન્ય રીતે “મસ્નવીએ ઈરિક્યા” (પ્રેમકાવ્ય) નામથી જાણખાય છે. પરંતુ ખુદ અમીર ખુસરૌએ એનું નામ “દવલરાની ખિઝરખાન” રાખ્યું છે. અને નામ બદલવાનું કારણ એમ લખ્યું છે કે એ પરીના જેવી સ્ત્રીના નામને પહેલો શબ્દ “દેવ” (=અસુર) થી શરૂ થાય છે, તેથી એને બદલ એ “દવલ” ક્યું છે, જે “દોલત” નું બહુવચન છે. જેમકે તે લખે છે કે:—

“દેવલદેવી ચાલુ જમાનામાં હિંદુસ્તાનના મોરો (ખૂનસરત સ્ત્રીઓ) માં અનન્ન છે. હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે તેના શુભ નામ માટે અગાઉ તેનું સંબોધન ‘દેવલદે’ હતું.

દેવ (=અસુર)નો એ પરીના નામ તરફ માર્ગ હતો તેથી એ મંત્ર પઢીને આ દેવ (=પિત્રાચ) સામે તેનું રક્ષણ કર્યું.

એ શબ્દને બદલી એવી રીતે કર્યું કે હિંદી હોષ હિંદીઓમાં એણે પ્રતિષ્ઠા હાંસિલ કરી.

એક સ્વરને (યે) તેમાંથી કાઢી નાખ્યો કે જેથી “દેવલ”નું “દવલ” પદ્ધતિસર કર્યું.

“દવલ” “દોલત” નું બહુવચન છે. આ કાવ્ય પુસ્તકમાં ત્રણી દોલતો સમાવેલી છે.

રાણીએ દોલત (નસીબ) તેમજ કામના (આરા) ઉપર અધિકાર મેળવ્યો હતો તેથી તેનું સંયુક્ત નામ “દવલગની” એ રાખ્યું.

[દ્વિદમાં એની જુદી જુદી નકલો જુદી જુદી લાઇબ્રેરીઓમાં મોજૂદ છે, પરંતુ એ કિતાબની ઉત્તમ નકલ ખુદાનગર લાઇબ્રેરી (ખાંડીપુર, પટના)માં છે, જે ગુજરાતના નાજિમ નવાબ નિદાણ દીન અહમદખાને અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૭૯૨ (હિ. સ. ૯૫૧)માં તૈયાર કરાવી હતી અને મીર મોહમ્મદ શરીફ વડદ નિયાપુરીએ તેમાં સુધારો કર્યો હતો એ મસ્નવી શુદ્ધિ સાથે ઉત્તમ પ્રસ્તાવના સદ્ મોતી ગયોદ અહમદ સાહેબ સાલેમ અ-સારીએ અબીગદ કોલેજના અગાહિના સેક્રેટરી મરફૂમ નવાબ હાજી મોહમ્મદ ઇન્દાક-ખાનની મરજી મુજબ ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં છપાવી છે. તે ઘણી મહેનત તેમજ કાળજીથી સંશોધન કરી લખવામાં આવી છે.]

નોંધ : મલેક હાકર હુઝાર દીનારી:—

એનું અસલ નામ મલેક કાફૂર હતું અને તેને તેના માલિકે બગદાદના બજારમાંથી એક હાજની કીમતે ખરીદ્યો હતો. વેપારી હોવાથી કેફેકાણે વેપાર કરતો કરતો ગુજરાતના મરાઠર બંદર ખંભાતમાં પહોંચ્યો ત્યાં તેણે કાપમી રહેઠાણ કર્યું હતું કે મુસાફર તરીકે તે મને ખબર નથી ગમે તેમ હોય પણ મલેક નુસતત બલેસરીએ ત્યારે આ બંદર ઉપર હુમલો કર્યો અને લૂટમાર શરૂ કરી ત્યારે એ ગુલામને પણ બળજબરીથી તેના માલિક પાસેથી છોડવી લીધો.^૧ એ ગુલામ બહુ ઘાટીલો, ખૂબશરત, અને નામ (કાફૂર, કપૂર) પ્રમાણે ગુણગણો હતો, તેથી મલેક નુસતતને સુલતાન આગળ તેને લઈ જવાનું ઠીક લાગ્યું સુલતાને શરૂઆતમાં (ઇ સ ૧૨૯૭—હિ. સ. ૬૯૭) તેા એની સાથેનું વર્તન સામાન્ય રીતનું જ રાખ્યું.

૧ મિરાને મોહમ્મદીમાં ૫ ૩૫ માં બૂલથી જખ્યુ ઉ કે મલેક નુસતતે ખરીદ કરી દિલ્હી પહોંચાડ્યો મથકારે 'હુઝાર દીનારી' સમજવામાં ખૂન કરી છે બર્ની અને બદાયૂની અને ખીજ ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે કે બળજબરીથી મેળવ્યો, અર્થાત્ તેના માલિક પાસેથી છોડવી લીધો.

પરંતુ જેમ જેમ દિવસ પસાર થતા ગયા અને મોટા મોટા ઉમરાવો આ દુનિયામાંથી ગ્વાનગી લેતા ગયા તેમ તેમ એનો દરજ્જો વધતો ગયો. ઝંકરખાન, વઝીર મયેક નુસત અને ગુજરાત ઉપર છત મેળવનાર ઉલૂગખાનના અવસાન પછી તેની સત્તા બહુ વધી ગઈ. મહાન ઉમરાવોમાંથી અનુલમુદ્દ મુલતાની અને અયયખાન નામનો ગુજરાતનો હાકેમ કેન્દ્ર સ્થગયા દૂર હોવાના કારણે તેની સત્તામાં વિમુક્ત થઈ શકવા નહિ. ઈ સ ૧૩૦૨ (હિ સ ૭૦૨) માં મયેક કાફૂરને એક ફોજ લઈ તેમ ગણ અને મહારાષ્ટ્રમાં મોકલવામાં આવ્યો ત્યાંથી તે ફતેહમદ થઈ પાટણ ફર્યો. પેલા તથા ઉમરાવોના મરણ બાદ તેને ઈ. સ ૧૩૦૬ (હિ સ ૭૦૬) માં નાયબ મનેકનો દરજ્જો મળ્યો અને તેને અમીરુલ ઉમરા બનાવવામાં આવ્યો. ઝિદગીના આખરી દિવસમાં વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને પાદગાદનો અભાવ બગડી ગયો હતો અને ઘણીવાર તે વહેમાતો હતો આ પરિસ્થિતિમાં મયેક કાફૂર તેના દિવમાં મગનર મેસી ગયો હતો પાદશાહ પણ તેની જ આજે જોવા લાગ્યો અને તેને જ અને સાબળવા લાગ્યો ઈ સ ૧૩૦૯ (હિ સ ૭૦૯) માં તે વાગવન ગયો ત્યાંથી ગજ રામદેવને લઈ બક્ષિસો સાથે તે દિલ્હી પહોંચ્યો કેટલાક મશહૂર હાથી, સાત હજાર ઘોડા અને વાર્ષિક ખડણી નક્કી કરી તે પાટણ આવ્યો ઈ સ ૧૩૧૦ (હિ સ ૭૧૦) માં મઅનર (મદ્રાસ)થી રાસકુમારી (કન્યાકુમારી) પર્યંત ફતેહ મેળવતો આવ્યો ગયો ઈ સ ૧૩૧૨ (હિ સ ૭૧૨) માં ૩૧૨ હાથી ૨૦૦૦૦ ઘોડા, અને ૯૦૦૦ મણ મોનુ તથા જવેરાતની કેટલીક પેટી લઈ તે દિલ્હી પાછો આ ગયો અને બાદશાહની નજર આગળથી પસાર થયો ગજ રામદેવ મરણ પામ્યો હતો અને તેને બદલે અત્યારે ગાદી ઉપર તેનો પુત્ર હતો જે પોતે બગવાખોર હતો, એટલું જ નહિ પણ દક્ષિણના કેટલાક રાજ્યોને પણ તેણે બગવા કરવા માટે ઉશ્કેર્યા, તેણે ખડણી પણ ભરી ન હતી. તેના બાપે

તો ઉમરભર અન્ન કરી હતી. આ કારણથી મલેક નાવખ કાફૂરને તેને શિક્ષા કરવાને દેવગઢ એક જગવાન લશ્કર આપી મોકલ્યો. ત્યાં પહોંચી દેવગઢના રાજા સાથે મદ્દન લડાઈ કરી ફતેહ હાંસિલ કરી રાજા માર્યો ગયો. અને તે મુલક સદતનતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. દક્ષિણના બીજા તમામ રાજાઓ તાને થઈ ખડણી ગરતા થયા. સારા દક્ષિણમાં એવો પ્રભાવ પાડી દીધો કે હાંખા સમય પર્વત ગુસ્સપુસ કરવાનો પણ ખ્યાલ ન આવ્યો. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૩૧૨ (હિ. સ. ૭૧૨)નો છે. તેની આ કતેદથી સુલતાને ખુશ થઈ તેને દક્ષિણનો મુખ્ય બનાવી મોકલ્યો. તે બહુધા ઈ. સ. ૧૩૧૬ (હિ. સ. ૭૧૬) પર્વત રહ્યો. આને લઈને કાફૂરના ખ્યાલોમાં ફેરફાર થયો. તેણે વિચાર્યું કે શાહઝાદો હજુ નાની વયનો છે અને અધાર્થ ખાનના સદતનતનો તમામ (દાખલા તરીકે સુલતાન અકતખાનનો ભાઈ ઉલૂખખાન, સુલતાનનો ભત્રીજો સુલેમાન વગેરે)નો અલાઉદ્દીને પોતાના કાથે વિનાશ કર્યો છે તેથી થોડી કાશિમે દિલ્હીનો બાદશાહ થઈ શકું એમ છે. આમ વિચાર કરી દક્ષિણમાં તેણે તેની તૈયારી શરૂ કરી દીધી. આ તૈયારીમાં ગૂંથાયેલો હતો તે દરમિયાન અલાઉદ્દીને પોતાની વધતી જતી બીમારીને લઈને ગુજરાતના નાજિમ અલપખાન તથા મલેક નાવખ કાફૂરને દક્ષિણથી બોલાવ્યા. અહીં આવી અલાઉદ્દીનની ગંભીર હાલત જોઈ પોતાનું ધ્યેય હાંસિલ કરવાને વધારે કાશિય કરવા લાગ્યો. મંજોગો લુઓ કે એ જ સમયે અલાઉદ્દીને જાની રીતે ફરિયાદ કરી કે “ મલેક જહાન અને ખિઝરખાન મારી બીમારી દરમિયાન કંઈ પણ ખિદમત કરતા નથી. વળી તેમને એ બાબતની કંઈ પરવા પણ નથી.” મલેક કાફૂર મોઝો જોઈબોલ્યો કે “ ખિઝરખાન તખ્ત હાંસિલ કરવાની ફિકરમાં છે, અને મલેક જહાન અને અલપખાનની સાથે આપની કેતલ માટે કારતરું કરવામાં આવ્યું છે.” આ સાંભળી બાદશાહ બહુ વહેંચાયો અને ખિઝરખાન વારસ હતો તેને અમ્રહા તરફ રવાના કરી

દુકમ કર્યો કે “મોલા-આ વચર આવતુ નહિ તું સામે યદિશ ત્યારે તમને મોલાવવામાં આવશે ” તે પછી અલપખાનને દરમાગમાં મોલાઓ ન્યારે તે શાહી ખિલાત પહેરતો હતો ત્યાં મલેક નામ અને કમાલુદ્દીને તેની કતલ કરી ખિઝરખાને ન્યારે ન્યારે સુલતાનની તન્દુરસ્તીની વાત સાંભળી ત્યારે પોતાની ફગ્ગ અદા કરવાને પગવાનગી વચર દિલ્હી આ-યો આ-યો બાપને મ-યો બાપ પણ પિતૃભાવથી મજબૂર થઈ તેની ડેક વળગી પડ્યો અને મહેલમાં જઈ માને મગવાની તથા ગહેવાની રજા આપી ખિઝરખાન પણ મહેલમાં જઈ બેદગાર થઈ ગયો અને એશઆરામમાં જિંદગી ગુજરવા લાગ્યો તેણે પોતાનો અતમ દગ્ગાર જમા-યો અને શાહી દરબારમાં ગેગલાજર ગહેવા લાગ્યો કાફરે ફરીથી આ તકનો લાભ લીધો અને બાદશાહના કાન લાગેવાને કહ્યું કે ‘આપની રજા વચર એ પાછો આ-યો હમણા મહેલમાં મસબત ચાલે છે.’ ન્યારે અલપખાન સાથે જ આ-યો હતો ત્યાં મલેકજાહને શાહજાહ શાહીખાનનું લગ્ન અનપખાનની મીજી પુત્રી સાથે કરવાની રજા માટે દરખાસ્ત કરી મલેક કાફરે આ મ મ વને પણ ગવતગડે સમગ્ર-યુ હવે બાદશાહને એમ ખોલુ લાગ્યું કે “મારી હાલત દિનપ્રતિદિન બગડતી જાય છે અને એ લોકોને લગ્નની કિકર છે” દુકમ મલેક કાફરનું ધારેલુ થયું અને તેના જાદુએ કામ કર્યું બાદશાહ ગુસ્સે થયો ખિઝરખાન અને શાહીખાનને બાલિયગના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યા અને મલેકજાહને લાલ ટ્રાયક (લાલમહેન કે લાલ કિલ્લા)માંથી કાઢી મૂકી પુગણી દિલીમાં મોઢલી આપવામાં આવી હવે મેદાન સાફ હતું બાદશાહનો પણ આખરી ધાસ નજીક આવી ગયો હતો થોડા જ દિવસમાં તેણે દેહત્યાગ કર્યો કેટલાક એમ માને છે કે ખુદ મલેક કાફરે તેને એ આપ્યું હતું મત્ત બિના જગવાન જાણે અવાહીન ના અવમાન પછી મલેક કાફરે પ્રથમ તો મલેક સુબુખને ખિઝરખાન અને શાહીખાનની આખમાં મોપ ફેંટી આપણા કરવાને

જ્વાલિયર મોકલ્યો અને તદ્દન નાની વયના શિક્ષાશુદ્ધીનને ગાદીએ મેસાડ્યો, કુલ્યુદ્દીન મુબારકશાહની પણ કતલ કરવાને માટે તેને કેટલાક વિશ્વાસુ માણસોને હાથે કર્યો મોકલે જવાને તેમની સાથે વાત કરી પોતાના દરી લીધા અને મોડી ગત થતાં “કસે હમર સુવન” (હમર રનબના મહેલ)ના દરવાજા બંધ થઈ ગયા ત્યારે (એ ગુલામ) બેશીર અને મુનશિયર તે મહેલના છેલ્લા મળ્યે ગયા ત્યાં મળેક કાફર રહેતો હતો અદર ઘુસી મળેક કાફરને મારી નાખ્યો ઈ સ ૧૪૧૭ (હિ ૫ ૭૧૭)મા કુલ્યુદ્દીન મુબારકશાહને તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો મનેક કાફર જેવો બહાદુર અને મહત્વાકાંક્ષી સિપાહસાહાર હતો તેવો જ લુચ્ચો પણ હતો તેણે લુચ્ચાઈથી ખિઝરખાનને વાગસા બાબતમા નિગરા કર્યો અને ૭ વર્ષની વયના શિક્ષાશુદ્ધીનને તખ્તનશીન કર્યો તેણે વિચાર કર્યો કે કુલ્યુદ્દીન એકમોક, અતમશ બલમન, બવજી, વગેરેની માફક હું પણ દિલ્હીનો પાંચાહ થઈશ, પરંતુ એ એનું દીવાનાપણુ હતુ સારી જિંદગી એ શહેનશાહત કરી ગક્યો હોત, પરંતુ નપુમક હોવાને વર્ધને તેનો વશ કરી રીતે જારી રહેત ?

સુલતાન અલાઉદ્દીનના સિક્કા

૧ હિન્દીમા

શ્રી શલીફ સુલતાન શી અલાઉદ્દીન

૨ અરબીમા એક બાજુ બીજાબાજુ

અન્સુલતાન અલાઉદ્દુનિયા વહીન સિકન્દરે સાની

અબુ મુઝફ્ફર મોહમ્મદસાહ અમીનુ ખિલાફતે નાસિર

અન્સુલતાન અમીરુલ્ મોમિનીન.

દિલ્હીમા આ સિક્કો હિ સ ૭૦૯મા પાડવામા આવ્યો

ગુજરાતનો પહેલો નાઝિમ

ગુજરાતનો પહેલા નાઝિમની બાબતમા આમ ઇતિહાસના

અધ્યાસથી બાજુવાનું મળે છે કે અનમાસ બેગ ઉલુગખાન જેણે

ગુજરાત છત્તુ હતુ તે ત્યાનો નાઝિમ પણ હતો તેણે લગભગ ૨૦ વગસ ગુજરાતમાં હુકમત કરી. ગુજરાતની મશહર તારીખ મિરાતે અહમદીમાં હરેક જગ્યાએ આ નાઝિમનું નામ ઉલ્લખાન જ લખવામાં આવ્યું છે, આ ઉપરથી માલુમ પડે કે કે મથકારના અભિપ્રાય મુજબ ગુજરાત ઉપર છત મેળવનાર જ ત્યાનો નાઝિમ હતો જેમકે તે લખે છે કે “નહરવાલા (અણહીનવાડ)ની છત પત્રી ઉલ્લખાનના કમળમાં ગુજરાતની હુકમત આરી તે જ મમરથી ગુજરાતમાં નાઝિમ નિમાઈને આવવા લાગ્યા પાટણ (નહરનાલા) ની જામે મસ્જિદ નાન પરચગની ઉલ્લખાનની બધાયેલી છે” વલ્લુ કરીને ‘યારે અધ્યામ’માં મથકારે એમાં (મિરાતે અહમદી)માર્થા કીધું છે વળી તેણે એક વદમ આગળ લખ્યો છે જેમકે તે લખે છે કે “ઝદીઓમાં રાણીઓ અને ગન્નની પુત્રી દેવળદેવી ગણી પણ હાથ આવી આ સર્વને ઉલ્લખાને દિલ્હી મોકલ્યા અને નહરવાલાને હુકમતનું દેન્દ્ર હમવી ખુદ નહરવાલામાં જામે મસ્જિદનું બાંધકામ રાકે હતું, જે મુઘલા ગુજરાતમાં સૌથી પહેલી મસ્જિદ હતી તે જ ઉલ્લખાનને ગુજરાતના લોકો અલપખાન કહે છે”

લખી છે “તારીખે ફરિશ્તામાં ફતિહ (વિજેતા) અને નાઝિમ અને માટે ‘અવધખાન’ નબદ લખવામાં આવ્યો છે ” પરંતુ “મિરાતે અહમદી”ના અંચકારે મળતીથી એક જ સખસને વિજેતા અને નાઝિમ સમજી ‘ઉલ્લખખાન’ લખી દીધું છે અને એનું જોઈને જ ઘણાખંચ અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ઇતિહાસકારોએ તેમજ કયું છે મુન્તખબુત તવારીખમાં નાઝિમનું નામ ‘અવધખાન’ લખવામાં આવ્યું છે (પૃ ૧૯૮ કવક્તા) અને પૃષ્ઠ ૧૮૯માં ત્યાં “ગુજરાત નો વિજેતા ” લખ્યું છે ત્યાં ‘ઉલ્લખખાન’ જ છે.

આ ઉપરથી સાફસાફ જણાઈ આવે છે કે મળદૂર અંચકાર પણ એ વાત સાચી સમજે છે. સિયરલખુતાખખરીનમાં એ તરફ લક્ષ પણ આપવામાં આવ્યું નથી અંચકારને એ પણ ખખજ નથી કે ખુદ અવાઉદ્દીને ગુજરાત જીત્યું કે ઉલ્લખખાને ઉર્દૂમાં દિક્કુતાનના વિસ્તૃત ઇતિહાસના અંચકાર મૌદવી ઝકાલના સાહેબ પોતાની કિતાબ લા. ૨ મા હરેક જગ્યાએ ‘ઉલ્લખખાન’ જ લખે છે ફક્ત ખિઝરખાનના લખન પ્રસંગ ઉપર ‘અવધખાન’ લખ્યું છે, જેની પુત્રી માથે ખિઝરખાનના લખન થયા હતા. પરંતુ ચોથા ભાગના ૧૫૧માં પૃષ્ઠ ઉપર તે લખે છે કે “હિ. ૧૬૬૬માં તેજે (મુલતાન અનાઉદ્દીને) એક લશ્કર અવધખાન (જેને લોકો અલ્લખખાન પણ કહે છે) અને નુસતખાનની આગેવાની નીચે મોકલ્યું.” આગળ ચાલતા તે લખે કે “જ્યારે નહગવાલા જીતી લેવામાં આવ્યું અને કચ્છ રાજ દાગ ખાઈ નાહો ત્યાં અવધખાનની નિમણૂક મુસ્લિમ હકિમ તરીકે થઈ” આ બંને પગરપર વિરોધી ખ્યાનો ઉપરથી માનુસ પડે છે કે તે અસલ હકીકતથી વાકેફ નથી અને સંશોધન ક્યાં વગર મર્યાદા તેની નકલ કરી છે સરી પિન્ડી સાહેબે તારીખે દિફ પોતાને નામે લખી કે લખાવી છે તેમાં હરેક જગ્યાએ ‘ઉલ્લખખાન’ જ લખવામાં આવ્યું છે. આ વિગતનો આખો ખાગ ઝિયા ખનીની તારીખે શીરાઝશાહીમાંથી તેજે લીધો છે. અને એમાં બંને નામોનો ફરક મોખૂદ છે

અમીર ખુસરૌએ “મગનવીએ ઇસ્કાયા” (મેમકિરસા કાવ્ય) માં ગુજરાતના હુમલા સમયે ‘ઉલૂગખાન’ નામ લખ્યું છે અને ખેઝરખાનના લગ્ન વખતે ‘અલ્લખખાન’ નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને એક જગ્યા ઉપર “અલ્લખખાન” પણ છે. આ વિશે એમ મોકલસ કહી શકાય કે અલ્લખખાન ખરેખર “અલ્લખખાન” ને બદલે રખાઈ ગયું હશે. તેથી ક્રિયા બનીએ હોદ્દાદારોની જે દેહસ્થિત માખી છે તેમાં કાંઈપણ સખ્સ ‘અલ્લખખાન’ નથી. એ જ પ્રમાણે તત્કાલ આધારયુક્ત ઇતિહાસોમાં પણ એ નામ નથી. ઉપરના રખાણમાં ખુલ્લેખુલ્લું એમ ન જણાયું કે “ફતિહ” અને નાઝિમ અને એક જ સખ્સ માટે છે કે જુદા જુદા ? તેથી આ મૂંઝવણ હું કંવાને ખીજી કિતાબોની મદદ લેવી જરૂરી છે ગુજરાતના અરખી ઇતિહાસ “ઝફરલવાલા”ના મંથકાર મોહમ્મદ બિન ઉમ્મલ મકીએ ઇ. સ. ૧૨૯૬ (હિ. સ. ૬૯૬)ના બનાવોમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :

“ ઉલૂગખાને રાગ કરણના ગળ્યમાં આવેલા નહરવાલા (અણ-કોલ પુર પાટણ) જઈ તેનો કબ્જો લીધો. ”

વળી એક ખીજી જગ્યાએ લખ્યું છે કે—

“ અને તેનું બ્યાન છે કે અલ્લાહીને ઉલૂગખાન અને નુસતખાનને ગુજરાતમાં સાધન સામગ્રી સાથે મોકલ્યા ત્યારે અને નહરવાલા પામે પહોંચ્યા ત્યારે રાગ કરણ તેઓનો મુઘનલો કરવા માટે નીકળ્યો. બંને બાજુથી સુખ લડાઈ લડાયા બાદ રાગ કરણ હાર ખાઈ દેવગઢ ચાલ્યો ગયો અને તેના કુટુંબને ગિરિક્તા કરવામાં આવ્યું ”

તે પછી તે લખે છે કે—

“ ઉલૂગખાન દિલ્હી તરફ ચાલ્યો. અને તે બંને (ઉલૂગખાન અને નુસતખાન) સાથે ગુજરાતની વંદનો ચાલ હલો તેમજ રાગ કરણનું કુટુંબ હતું જેમાં તેની ગણી પણ હતી. ”

વળી બીજા ખીજાના પૃષ્ઠ ૭૯૧માં લખવામાં આવ્યું છે કે—

“ એટલે સુધી કે એક દિવસ અણાઉદીને કલ્પે અને તેની પામે ઉલૂગખાન, નુસતખાન, ઝફરખાન અને અલપખાન હતા ”

એક ખીજી જગ્યાએ ઈ સ. ૧૨૯૯ (ઈ. વ. ૧૯૯) ના ખનાવોમાં રણુચંદ્રોરના હુમલા વિશે તારીખે દુરસામખાનનો હવાલો આપી તે લખે છે કે —

“ ઉલૂગખાન તૈયાર થઈ ખિયાના સામે જીત્યો અને એ ખખ્ખ હમીરદેવને પહોંચી. ”

તે જ વરસે મજદૂર કિલ્લો છત્તી લેવામાં આવ્યો ત્યારે અણાઉદીને તે કિલ્લો ઉલૂગખાનને આપ્યો. જેમકે તે લખે છે કે “ ઇતિહાસકાર કહે છે કે ધણી ફારિસ ક્યાં પછી અણાઉદીનની ફતેહ થઈ અને રાજા હમીરદેવ હાર્યો. ખુદ તે અને મોળલોખાંના જે લોકો તેના આશ્રિત હતા તે તમામને મિરિકતાર કર્યા બાદ કતલ કરી અને સુલતાને તમામ રાજસરંજામ સાથે કિલ્લો તેમજ આખો પ્રાંત પોતાના બાઈને હવાલે કર્યો. ”

આગળ આલતા પૃષ્ઠ ૭૧૦ ઉપર તે ફરીથી એ વિશે લખે છે કે:—

“ અણાઉદીન પોતાના બાઈ ઉલૂગખાનને તે કિલ્લો અને જે કંઈ તે કિલ્લામાં હતું તે તથા પ્રાંત બક્ષિસ તરીકે આપી દિલ્હી તરફ ફર્યો અને આ ફતેહ ઈ. સ. ૭૦૦ ના ઝિલ્લાદા માસની ત્રીજી તારીખે થઈ. ” (ઈ. સ. ૧૩૦૦)

ઉલૂગખાન વિશે તમામ લખીકતોનો ઉલ્લેખ કરી અલપખાન વિશે તે લખે છે, કંઈ કે નુસતખાન અને ઝફરખાન વિશે તે આગળ લખી ચૂક્યો છે:—

“ અને અણાઉદીનના જીવલેણ રોગ દરમિયાન અલપખાન વિશે જે ખનાવ બન્યો તે આગળ આવશે. ”

પૃષ્ઠ ૮૨૬ માં છે કે:—

“ સુલતાનની રાણી માહરબેગમના બાઈ અલપખાન અં

મયેક કાફૂર વચ્ચે અદાવત થઈ અને તેનાથી જ અવાહિદીનના મુન્શીની ખગમીની શરૂઆત થઈ અને તે જ સમયે અવાહિદીનને જલોદગનો રોગ થયો અને દિનપ્રતિદિન ગેમ વધતો ગયો કાફૂર અને અલપખાન એકમીજ સાથે લડતા હતા; પરંતુ કાફૂર દક્ષિણનો નાઝિમ, અને અલપખાન ગુજરાતનો નાઝિમ હતો, ”

થોડીક લીટી બાદ લખે છે કે:—

“ ત્યાગપછી કાફૂર આવ્યો અને અવાહિદીનને ખિઝરખાન અને તેની સ્ત્રી માથે નારાજ થયેલો લાગ્યો ત્યારે અવાહિદીનના સ્વભાવમાં ફેફસા નિહાળી અલપખાનની કતલની પેરવી કરવા માડી અને ત્યારે અલપખાનની કતલની ખબર ગુજરાતમાં પહોંચી ત્યારે તેના જે અમલદારો ગુજરાતમાં હતા તેમણે બળવો કર્યો અને ઠેકઠેકાણે તોફાનો મચાવ્યા. ”

આ બ્યાન ઉપરથી સાફ સાફ માલુમ પડે છે કે ‘ઉલૂગખાન’ અને ‘અલપખાન’ બંને અલગ અલગ શખ્સો છે. અલમત અમીર ખુસરૌના ‘અલપખાન’ની માફક આ કિતાબમાં પણ બે જગ્યાએ ‘અલપખાન’ને બદલે ‘ઉલૂગખાન’ લખવામાં આવ્યું છે. એ વિશે કિતાબના ડેવટના ભાગમાં ઉલ્લેખ કરીશ એ જ ઇતિહાસકારના મમકાલોન અબ્દુલકાદિર બદાયૂની છે, જેણે આ વાતો માફ સાફ લખી છે. સુવર્તાન અવાહિદીન ખલજના મથાળા નીચે લખે છે કે:—

“ હિ. સ. ૬૯૫ (ઈ. સ. ૧૨૯૫) ના ઝિલ્દગજની ૨૨ મી તારીખે થોતાના લાઈ અવગાસ બેગની સલાહથી દિલ્હીની અતનતનો ઝડો ફૂટકાવ્યો. તેને ‘અવગાસ બેગ ઉલૂગખાન’નો અને તેના પુત્રના સસરા સન્ગરને (જે મીર મગલિસ હતો), ‘અલપખાન’નો, મયેક નુસત જનેસરીને ‘નુસતખાન’નો અને મયેક બદુદીનને ‘ઝફરખાન’નો ખિતાબ આપી સીરી (દિલ્હી)ના મેદાનમાં પડાવ નાખ્યો ”

સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીના લાર્ષનું નામ અલખાસ ખેઝ હતું, અને તેને 'ઉલૂગખાન'નો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. અલાઉદ્દીનના પુત્ર (ખિઝરખાન)ના સસરાનું નામ સન્ઝર હતું. તેને 'અલપખાન'નો ખિતાબ અર્પણ કરવામાં આવ્યો. એ શખ્સ તે સમયે મજલિસનો પ્રમુખ હતો તેની સાથે મલેક નુસન જલેસરીને 'નુસતખાન' અને મલેક જલુદ્દીનને 'ઝફરખાન'નો ખિતાબ મળ્યો.

ત્યાર પછી કેટલીક લીટી પછી લખે છે કે:—

“હિ. સ. ૬૯૬ (ઈ. સ. ૧૨૯૬) ના મોહરમ મહિનામાં ઉલૂગખાન અને અલપખાનની અરકુલીખાન અને સુલતાન રુકનુદ્દીનને (પકડવા) માટે નિમણૂક કરી.”

હિ. સ. ૬૯૮ (ઈ. સ. ૧૨૯૮)ની સાલના બનાવોમાં લખ્યું છે કે—

“ઉલૂગખાનને એક મોટી ફોજ આપી ગુજરાતના રાજા કરજી દેલાનો મુઠાબલો કરવા માટે નીમ્યો. તેની પાસે ૩૦૦૦૦ હમર સવાર, ૮૦૦૦૦ તુ' પાયદળ અને ૩૦ હાથીનું લશ્કર હતું.”

“અને ઉલૂગખાને રાજા કરજીને હરાવી નહરવાલા લાંટી તેની પૂંક પકડી.”

આના અનુસંધાનમાં ઉલૂગખાનના ગુજરાતમાં ફરીથી આગમન વિશે અલ્લર નામની જગ્યાએ લશ્કરે જે તોફાન મચાવ્યું હતું તેનો ઉલ્લેખ કરી આગળ લખે છે કે:—

“અને ઉલૂગખાન લાગલગાટ કૂચ કરતો દિલ્હી ગયો, અને જહાનનનો ઇલાકો ઉલૂગખાનને સોંપી તે પોતે ચિતોડ તરફ ગયો.”

રણ્યંભોરના ઘેરા વખતે દિલ્હીમાં જે તોફાન હાથ મોલાયે મચાવ્યું હતું તે જગ્યા પછી ઉલૂગખાનને જ્યારે માટે દિલ્હી મોકલવામાં આવ્યો, ત્યાં તેણે પોતાનો અમલ ચલાવી શાંતિ કાયમ કરી, એ વિશે ખતાયૂની-અમ-૧. પૃષ્ઠ ૧૯૪માં લખવામાં આવ્યું છે કે:—

“અને સુલતાને ઉલૂગખાનને દિલ્હી જવા માટે ફરમાવ્યું, જેથી

કરીને જે લોકોએ આ બળવામાં ભાગ લીધો હતો તેને બરાબર શિક્ષા કરી બરબાદ કરે.”

“આની બક્ષિસરૂપે મુલતાને રહુચંબોરનો કિલ્લો તથા તેની આસપાસના ઈલાકા તેને (ઉત્તરખાનને) ભગીરમાં આપી તે પાછો ગયો.”

આ પછી ઉત્તરખાન વિશેનો કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ હવે તે અવપખાનનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેની સાથે મનેક કાઠૂરને અદાવત હતી, કાઠજી કે કાઠૂર તમામ તાકત પર ઉમરાવો અને અત્તનતના વારસદારોનું નિકાલ કરી સાચી તખ્ત હાંસિલ કરવાની ઇચ્છા સેવતો હતો. અલ્લાહીનને તેની સામે હિરેરવાને તે અવપખાન અને ખિઝરખાન વિશે શિકાયત કરે છે અને સંકાશીલ કરવાની કોશિશ કરે છે. આ જગ્યાએ બદાયૂની ઇતિહાસમાં ૫૫૭ ૧૬૮, ભાગ ૧ માં લખે છે કે—

“મલેક નાયમે ખિઝરખાનના આગમનને મહત્વ આપી કહ્યું કે ગુજરાતથી આવી અવપખાને રાજકીય બાબતો માટે દુરદેશી વાપરી નાયબ અને વકીલ થવાના લોકો પોતાના ભાણેજને (ખિઝરખાનને) બોલાવ્યો છે.”

તે પછી અવપખાનની કતલ વિશે તે લખે છે કે—

“આ વાતને સાચી ગણી મત્વર અવપખાનને શિક્ષા કરવાને દુકમ કર્યો, અને એ બીચાગના મલેક નાયબ અને કમાનુદીન ગુર્જે બકરીની માફક રાજમહેલમાં દુકડા દુકડા કરી નાખ્યા.”

તે પછી ખિઝરખાનને પાયતખ્તથી દૂર ખસેડવા વિશે લખે છે—

“ખિઝરખાન પોતાના આમાની કનલથી ભયભીત થયો તેથી તેને આવી રીતે છોડવામાં આવે એ ફીક નથી. એવો દુકમ કરવામાં આવ્યો કે એ ઘોડાક દિવસ માટે ગજકીય કારણને લઈને અમુ હામાં રહે ”

ક્રિયા બની આ બનાવો માટે ગણે પ્રત્યક્ષદર્શી છે. તેણે પોતાના

ઇતિહાસમાં દરેક જગ્યાએ આ બાબત ધ્યાનમાં રાખી છે. જેમકે ગુજરાતના નાઝિમ વિગે તે દરેક જગ્યાએ “અલ્પખાન” લખે છે. એક જગ્યાએ તે લખે છે:—

“અને મહેક નાથળ કાફૂર અને ખિઝરખાનના સસગ અલ્પ ખાન વચ્ચે જાની અદાવત પેદા થઈ.”

વળી ખીજી જગ્યાએ તે લખે છે કે:—

“અને મહેક નાથળ કાફૂરને દેવગઢથી અને અલ્પખાનને ગુજરાતથી દિલ્હીમાં બોલાવી સીધા.”

ફરીથી આગળ ચાલતાં લખે છે કે:—

“અને કોઈ ખજુ ગુનો તથા બદદિવાનત વગર અલ્પખાનને મુલ્કતાન અક્ષાઉદ્દીન મારફત મારી નાંખાવો અને ખિઝરખાનને કેદ કરાવી બાલિયર મોકલાવો. ખિઝરખાનની માને કોસક લાલ (લાલ મહેલ કે લાલ કિલ્લા)માંથી બહાર કઢાવી. અને એ જ અલ્પખાનની કતલ અને ખિઝરખાનની હાથાર અને કેદને દિવસે અક્ષાઉદ્દીનનો પાયો હથમચી ગયો.”

જ્યાં જ્યાં ગુજરાતના જીતનારનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં ત્યાં ‘ઉલૂગખાન’નું નામ લખે છે :

“અક્ષાઉદ્દીનની તખ્તનશીનીના ત્રીજા વરસે ઉલૂગખાન અને નુસતખાને ઉમરાવો અને લશ્કરના સરદારોને લઈ ધામધૂમ અને ફખદબા સાથે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી.”

ખીજી જગ્યાએ લખે છે કે:—

“ગુજરાત લૂંટી ઉલૂગખાન અને નુસતખાન બેશુમાર લૂંટના માલ અને દોલત સાથે પાછા ફર્યા.”

આગળ ચાલી ફરીથી લખે છે કે:—

“ઉલૂગખાન અને નુસતખાન હાથી, ગુલામ અને ગુજરાતની લૂંટમાં આવેલી તમામ ધનદોલત લઈ દિલ્હી આવ્યા.”

એ પ્રમાણે ખીજી એક જગ્યાએ લખે છે:—

“અને તે જ સાચ દરમિયાન ઉલૂખખાન અને નુસનખાનને ગુજરાતમાં મોકલવામાં આવ્યા અને ઝફરખાનની નિમણૂક સિવમ્તાન જવા માટે થઈ.

૧ જિયા બર્નીએ ઉમરાવો અને સદતનતના હોદ્દેદારોનાં નામોની ફેહરિસ્ત લખી છે તેમાં પણ અલગ અલગ નામો લખ્યાં છે: ઉલૂખખાન અલમખાન બેગ સુલતાનનો ભાઈ ઝફરખાન ફાજીમંત્રી નુસનખાન વજર અલખખાન સુલતાનનો અમીર

“આ બનાવનાં લગભગ વીસ વરસ પછી ઈ. સ. ૧૩૨૨ (હિ. સ. ૭૭૪)માં પશ્ચિમનો મચદૂર મુસલમાન મુસ્લફર ઈબ્ન બતૂતા આવે છે એ પણ એનું સમર્થન કરતાં લખે છે કે:—

“ત્યારપછી પાદશાહ બીમાર થયો. એની પટરાણી ખિઝરખાનની મા હતી જેનું નામ માહર હતું. એ રાણીનો એક ભાઈ હતો તેનું નામ સન્જર હતું. તેણે તેના પુત્ર ખિઝરખાનને પાદશાહ બનાવવા માટે કોશિશ કરે એવા સોગંદ તેના ભાઈ પાસે લેવડાવ્યા. મલેક કાફરે પાદશાહને ખબર પહોંચાડી કે આવી જતનું વચન આપવામાં આવ્યું છે. પાદશાહે પોતાના ખાસ માણુઓને મોકલીને દુકમ કર્યો કે સન્જર ત્યારે મારી પામે આવે અને હું તેને ખિલાત (શાહી પોશાક) આપું અને તે ત્યારે પહેરવા મડિ ત્યારે તમારે તેના હાથ પાછળ બાંધી નીચે તોડી પાડવો અને મારી નાંખવો. અને એ જ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું. તેણે (ખિઝરખાને) તેના પિતાના હાથે તેના મામાની કતલ થવાના સમાચાર જાણ્યા ત્યારે તેને અતિ દિલ્હીરી થઈ અને બહુ આઘાત થયો.”

(આખર પર્વત)

આ પુરાવા ઉપરથી ખાત્રી થઈ જશે કે ‘ઉલૂખખાન’ અને

૧. જિયા બર્નીની તારીખે શીરોલ્લાહી કલકતા:—અલાકદ્દીન ખલજીનું પ્રારણ.

૨. ઈબ્નબતૂતા ભા-૨ પ્રકરણ ૪, ફસલ ૬

‘અલપખાન’ જે અલખ રાખસ હતા, અને એમ પણ જણાયું કે અલપખાન મલેકા જહાન-માહર બેગમનો લાઈ અને ખિઝરખાનનો મામે હતા અને એ જ અલપખાનની પુત્રી સાથે ખિઝરખાનનું પહેલું લગ્ન થયું હતું. અને એ જ અલપખાનને અવાઉદ્દીને પોતાનો (મરણ સમયની) માદગી વખતે સલાહ માટે બોલાવ્યો હતો.

હવે હું કહેવા માગુ છું કે ઉલૂગખાને બેશક ગુજરાત શત્રું, પરંતુ અલમાસ બેગ ઉલૂગખાન કહી અને કાઈ વખતે પોતાની આખી જિંદગી દરમિયાન ગુજરાતનો નાઝિમ થયો ન હતો, કારણ કે ગુજરાતની ક્ષેત્ર પછી તે લામો સમય જીત્યો ન હતો; રણથંભોર ની ક્ષેત્ર પછી જ થોડા દિવસમાં દિલ્હી જતાં મરણ પામ્યો હતો અને એ કારણને લઈને તેને કાઈ જગ્યાએ નાઝિમના પદ ઉપર આવવાનો મોકો પણ મળ્યો ન હતો. અલખત, તેની જગીરમાં આવેલાં જમીન અને જહામનમાં કેટલાક દિવસ તે રહ્યો હતો. જેમકે બદાયૂની લખે છે:—

“સુલતાન રણથંભોરનો કિલ્લો તથા તેનો પ્રાંત તે (ઉલૂગખાન)” ની જગીર તરીકે ઠરાવી વાપસ ગયાં. અને તે (ઉલૂગખાન) તે જ દિવસે રસ્તામાં મદો પડ્યો અને આ દુનિયામાંથી સિધાવી ગયો.^૧ અને “જેવું શાહને^૨ માટે તેનું જન્મત, તેવું તેને માટે મૃત્યુભોર ક્યું.”

ફરિસ્તા રણથંભોરની ક્ષેત્રના ખ્યાનમાં ઉલૂગખાન વિશે લખે છે:—

“ત્યારપછી લટાર મારવાને પાદશાહ ઉપર ગયો. ત્યાંનું બે-શુમાર નગદ નાણું તથા જવાહિરાત સાથે કિલ્લો તથા તે પ્રાંત

૧. તારીખે બદાયૂની બા ૧, પૃ. ૧૬૪

૨. કહેવાય છે કે પુરાણા જમાનામાં એ નામનો એક પાદશાહ હતો, જેણે એક ખામ જન્મવતું અનુકરણ કરીને તૈયાર કરાવ્યો હતો તે પૂરો થયા ત્યારે તેના મસાલા સાથે જેવો અંદર લખવ થયો તેવો જ ખાકારામાંથી એક ભયંકર અવાજ આવ્યો અને તેના દિવાડા સાથે તે મરણ પામ્યો.

અવમાસ બેગને ઇનામ તરીકે આપી દિલ્હી તરફ રવાના થયો. અવમાસ બેગ પાંચ ૭ મહિના પછી સખ્ત મદિ પડતાં દિલ્હી તરફ રવાના થયો, પરંતુ ગસ્તામાં મરી ગયો.”^૧

અણાઉદીન બની પોતાની તારીખે શીરાઝાહીમાં ગયો કે પોતાની આંખે જોયું હોય તેમ નીચે પ્રમાણે લખે છે કે:—

“અને ઉલૂગખાને સુલતાનની ગેરહાજરીમાં ચારપાંચ મહિનામાં ઘણો પ્રભાવ પાડ્યો. અને તેનો ચોક્કસ ઇરાદો તેજંગલુ અને મઅબર (મદાસ) જવાનો હતો, એટલામાં તેનું મોત ભમતુ પાછળથી આવ્યું અને શહેર (દિલ્હી) તરફ રગ્તામાં જતાં તેનો પ્રાણ નીકળી ગયો અને એના જ મકાનમાં એની દફનક્રિયા કરવામાં આવી. આ મુશ્કેલીથી સુલતાન અતિ ગમગીન થયો અને ઘણી ખેરાત કરી.”^૨

અફરવાલામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

“અને અવમાસબેગ ઉલૂગખાન બિન નસ્ટુબ ખલજી મરણ પામ્યો. અણાઉદીનની સત્તનતના આધારરૂપ બનેલા ચાર રાખ્સો-માંનો એ એક હતો. આમ હોવા છતાં તેના દિલ્હી ખાલિશ એવી હતી કે તેનું મોત બીજાને હાથે થાય.”^૩

તારીખે હુસ્સામખાનમાં સાફ સાફ એમ લખવામાં આવ્યું છે કે “અણાઉદીન ખલજી પોતાના ચાર સરદારો, જેમના ઉપર તે આધાર રાખતો હતો અને જે તેમના મુશ્કામાં જલ્દિ કરતા હતા તેમનાથી હુમેશા ડરતો રહેતો હતો. તે તેમનું જોર કમ કરવાની કાશિશમાં નિરતર રહેતો. તે તેમનું મોત ઇચ્છતો હતો, પરંતુ બીજાના હાથે, કે જેથી લોકો એમ ન કહે કે તેણે પોતાના હાથ આ વફાદાર રાખ્સોના ખૂનથી ગંગીન કર્યા. જેમકે ઇતિહાસોમાંથી ચોક્કસ માન્ય પડે છે કે આ બનાવો તેની ઇચ્છા પ્રમાણે બન્યા. અફરખાન મોગ-

૧. તારીખે કવિરતા બા. ૧ અણાઉદીન વિશેનું પ્રકરણ

૨. શીરાઝાહી બર્ફી, ૫. ૨૮૩

૩ અફરવાલા બા. ૨, ૫ ૮૧૧

લોની લડાઈમાં માર્યો ગયો અને નુસ્રતખાને રણથંભોરની લડાઈ વખતે એક પથ્થરના ઘાથી આ ફાતી દુનિયામાંથી વિદાય લીધી. ઉલૂગખાનને આ ફતેહના ચાર પાંચ મહિના પછી એર આપવામાં આવ્યું; સખ્ત માદો પડવાથી દિલ્હી તરફ રવાના થયો, પરંતુ રસ્તામાં જ મરણુ પામ્યો. જેમકે દુરસામખાન પોતાના ઇતિહાસમાં મજફર ઊલ્લાની ફતેહ વિશે અવાહિદીનની હકીકત લખી જણાવે છે કે—

“વાત એ ■ કે રણથંભોરથી પાછા ફરતાં ઉત્તગખાનને એર આપવામાં આવ્યું; રોગ ચાર પાંચ મહિના લાંબાયો અને તે તે દિવસે દરમિયાન વારંગલ જીતવાને ફોજ જમા કરવામાં મશગૂલ હતો. તે સખ્ત માદો પડ્યો, અને લાવતાં રસ્તામાં મરણુ પામ્યો. તેની લાશ દિલ્હી પહોંચી ત્યારે તેના મકાનમાં જ દફનાવામાં આવી.”

આ ખ્યાલો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે ગુજરાત જીતનાર ઉલૂગખાન અલ્લમાસ બેગ ઈ. સ. ૧૩૦૧ (હિ. સ. ૭૦૧)માં દિલ્હી આવતાં મરણુ પામ્યો ત્યારે તે અવસાન બાદ વીસ વરસ ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરે એ કેમ બને ? હવે એ વાત નક્કી થઈ ગઈ કે હકૂમત કરનાર ખરેખર ‘અલપખાન’ નામથી ઓળખાતો સન્નર હતો અને નહિ કે અલ્લમાસ બેગ ‘ઉલૂગખાન’. ઇતિહાસોમાં નજર નાખવાથી ગેઝમજનું અસલ કારણ નજરે પડે છે.

સંશોધન કર્યા વગર ઇતિહાસકારોએ ‘ઉલૂગખાન’ અને ‘અલપખાન’ વચ્ચેનો તફાવત પરદેશી શબ્દ હોવાને લઈને ન ભ્રમ્યો, પરંતુ બૂલથી ફેરફાર કરી ‘અલપખાન’ થયું. ગેરમુસ્લી અને ગેર-હિસામી તારીખોમાં વધારે પ્રચાર થવાનું આ કારણ છે.

જેમકે પડિત “વિવેકધીર” જે જૈન ધર્મના તીર્થ અને બહાદુરશાહ ગુજરાતનો સમકાલીન હતા, તેમણે પોતાનો ‘રાતુન્ધ [રાતુન્ધે] તીર્થપ્રબંધ’માં હરેક જગ્યાએ ‘ઉલૂગખાન’ જ લખ્યું છે.^૧ વાત એ છે કે ગુજરાત જીતનાર ઉલૂગખાન ગુજરાતમાં જાણીતો થઈ ગયો હતો.

૧. રાતુન્ધ તીર્થ પ્રબંધ અસલ સંસ્કૃત (પરિસિષ્ટ), પૃષ્ઠ ૩૦.

તેના પછી અલપખાન આગ્રે ત્યાં ‘અલપખાન’ અને ‘ઉલૂગખાન’ વચ્ચેનો ફરક સામાન્ય લોકો સમજ્યા નહિ. ખીજા વાત એ છે કે મારા ખ્યાલ પ્રમાણે સૌથી પહેલાં આ બાબત તરફ ફરિશ્તાએ અસાવધતા બતાવી. ફરિશ્તાએ બંને જગ્યાએ “ઉલૂગખાન” શબ્દ વાપર્યો છે અને તફાવત માટે “નાઝિમ” કે “વાલી” પણ આથે ઉમેર્યું; પરંતુ તેણે કોઈ પણ જગ્યાએ અસલ નામનો ઉપયોગ નથી કર્યો. તેના પછીના ઇતિહાસકારોમાં એ ઉપરથી જ ગેરસમજ થઈ, કારણ કે ફરિશ્તા પછી જોટલા ઇતિહાસો હિંદુસ્તાનમાં લખાયા તેમાંના મોટા ભાગના ફરિશ્તા ઉપરથી જ લખાયેલા છે. ખુદ ફરિશ્તાએ એમ કેમ લખ્યું? મારી માન્યતા મુજબ તેણે કંઈક બેરકારી બતાવી છે, કારણ કે “તારીખે ફરિશ્તા” જે ધ્યાન-પૂર્વક વાંચવામાં આવે તો મालુમ પડશે કે ખુદ ફરિશ્તાએ તો સાચી બિના લખી છે, પરંતુ તેની થોડીક બેરકારીને લઈને ખીજાઓ પણ ગેરસમજમાં ભેરવાઈ પડ્યા. એ પણ એક વાત છે કે સામાન્ય રીતે લોકોમાં ‘ઉલૂમ’ અને ‘અલપ’ વગેરે શબ્દોના અર્થની ખબર ન હોવાથી પણ ગેરસમજ પેદા થઈ. અને તેથી આ વાત માફ સાફ જણાવવા માટે એ શબ્દો વિશે પણ નીચે પ્રમાણે થોડુંક લખું છું. “ઉલૂગ” તુર્કી શબ્દ છે અને એનો અર્થ “મહાન” થાય છે જેમકે “તોલીદે બારી”માં તખાતખા શાએર કહે છે:—

“કાફિરો તરસા વહો મોઝો મુજ”

ભુલ્યા ગ ૩ મુઝે આં મુલ્તા ઉલુગ.”

(કાફિર, ક્રિશ્ચિયન, વહો, પારસી વગેરે સૌની નજ્જ એ મહાન પાદશાહ (ખુદા)ની તરફ હોય છે.)

અને અલપખાન (ફારસી “અ” સાથે)નો અર્થ “બહાદુર” થાય છે, એ પણ તુર્કી શબ્દ છે. અને એમાંથી જ ‘અલપ અરસલખાન’ અને

‘કઝલ અરસલાન’ છે જેનો અર્થ “બહાદુર ગેર” અને “લાલ શેર” થાય છે એ જ પ્રમાણે “અકન” શબ્દ છે, જેનો અર્થ “નાનો” થાય છે. ખીન્ને તુર્કી શબ્દ “કલગ” છે, જેનો અર્થ “મધ્યનો” કે “વચ્ચેનો” થાય છે. સંલગ્નિત છે કે અકતખાન અને “કલગખાન” ના ખિતાબ પણ લોકોને આપવામાં આવતા હોય પરંતુ ‘ઉલુગખાન’ અને ‘અલપખાન’ની ખાખતમાં તે એ વાત સાબિત થઈ ગઈ છે કે મુસ્લિમ બાદશાહો એનો ઉપયોગ ખિતાબ માટે કરતા હતા. ત્યાં સુધી તુર્કોનો સમય ગ્જો ત્યાંસુધી એનો રિવાજ વધુ પ્રમાણમાં રહ્યો અને મોગલ સલ્તનત દરમિયાન એનો હોય થયો. જેમકે આપણે ઇતિહાસોમાં વાંચીએ છીએ કે મુલતાન નાસીરુદ્દીન મદમુદ્દના વખતમાં ગિયાસુદ્દીન ખલખતનો ખિતાબ ‘ઉલુગખાન’ હતો, અને અલાઉદ્દીન ખલજના સમયમાં ‘અલમાસએગ ઉલુગખાન’ થયો હતો. અને એ જ પ્રમાણે મુલતાન ગિયાસુદ્દીન (તમલક) ના જમાનામાં એનો પુત્ર મોહમ્મદ (તમલક), ઉલુગખાન થયો. દુકમાં ‘ઉલુગખાન’ અને ‘અલપખાન’ એ સમયના ખિતાબો હતા અને એ ઉમરાવોને મળતા હતા. અને આ બન્ને હોદ્દા આગકાલના ‘અમીરુલુઉમરા’ (વડો ઉમરાવ) અને ‘ખાનખહાદુર’ના અર્થના જ છે. જેમકે પહેલાં તમે વાંચી ગયા છો કે મોહમ્મદ અલાઉદ્દીન ખલજએ તખ્તનશીન થઈ પ્રથમ અલમાસ બેગને ‘ઉલુગખાન’, સંજરને ‘અલપખાન’ અને મલેક નુસતને ‘નુસતખાન’નો ખિતાબ આપી વર્ધમાન કર્યા, કારણ કે એ એવા શખ્સો હતા કે તેમની અત્યંત મહેનતને લઈને જ તેને સલ્તનત ઉપર બેસવાનું મળ્યું હતું. તેમના જ બાદબાગથી દિન્દ નિતાયો અને ખંડણી લારતો થયો. અને તેમના જ શૌર્યને લઈને ચંગીઝી તુર્કોના દિવમાં અલાઉદ્દીનનો ડર પેદા થયો હતો. આ ચાર ઉમરાવો જ્યાં ત્યાંસુધી સંજર ફક્ત ‘અલપખાન’ રહ્યો, પરંતુ ઝંડરખાન, નુસતખાન અને ઉલુગખાન મરણ પામ્યા અને તેમની જગ્યા ખાલી પડી ત્યારે અલાઉદ્દીને તે હોદ્દા ઉપર ખીજઓની

નિમગ્ન કરવાની ઇચ્છા કરી. સાથે સાથે તેને ઉમરાવોની તાકત કદાચ વધી જાય એવો ડર રહેતો હતો; પરંતુ એને જે મેનાપતિઓની સેવા ચતુર્દિન મુસ્કના સંરક્ષણમાં અદ્ય થતી તેમની ફતેહો અને બહાદુરી માટે અક્ષિસો આપ્યા વગર પણ છૂટકો ન હતો. એને હવે પુગણા અમલદારોમાં ફક્ત ગણતરીના કેટલાક બાકી રહી ગયા હતા અને તેના પોતાના ખાનદાનમાં અનુભવી અને લાયક અલપખાન હતો, તેથી ત્યારે ઈ. સ ૧૩૦૪ (હિ. સ ૭૦૪)માં મલેક ગાઝી (ગિયાસુદ્દીન) તગલક, અનુદમુલક મુલતાની અને અલપખાને ઘણી બહાદુરીથી મોગલોનાં મોં ફેરવી દીધાં ત્યારે તે માટે અક્ષિસરૂપે મલેક તગલકને પંજાબ અને મુલતાનનો નાજિમ બનાવવામાં આવ્યો અને અનુદમુલકને માળવાની છત પછી માળવાના નાજિમ તરીકે નીમવામાં આવ્યો. અલપખાનના હાથ નીચે પહેલેથી જ એક મહાન સૂબો હતો તેથી જ્ઞાનવંત કરવાને ‘અમીરુલ ઉમરા’ (કે ‘ઉલૂગખાન’)નો ખિતાબ અર્પણ કરી એક મહાન લશ્કર લઈ લપકાબેર ગુજરાત તરફ રવાના કર્યો. અને તે અમીરુલ ઉમરાના હોદ્દા ઉપર આખરે મલેક કાકૂરને પણ મુકર કરવામાં આવ્યો. કદાચ આ જ કારણથી ફરિસ્તાએ હરેક જગ્યાએ ‘ઉલૂગખાન’ લખ્યું છે, અને બીજાઓએ પણ કેટલીક જગ્યાએ એનો ઉપયોગ કર્યો છે. અંબવિત છે કે એ સત્ય હોય. પરંતુ ફરિસ્તાએ એક માત્રની ગફલતથી અલમાસમેગ ઉલૂગખાન અને મલેક સન્જર ઉલૂગખાન (અગાઉ અલપખાન) વિશે વાચકોને સંશયમાં નાખ્યા અને ગેર-સમજથી લોકો સમજવા લાગ્યા કે બંને એક જ છે. જો કોઈ એક જગ્યાએ જ સન્જર અથવા અલપખાનનું નામ એણે લખ્યું હોત તો ગેરસમજ દૂર થઈ જત; પરંતુ એણે તેમ ન કર્યું. આવી રીતે સામાન્ય વર્ગના લોકોમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિની જુદી જ વાત ફેલાઈ. મેં મજરૂર લખાણમાં ફરિસ્તાના “ઉલૂગખાન” અને “અમીરુલ ઉમરા” વિશેની બાબત જણાવી છે; પરંતુ હકીકત એ છે કે સૌથી પહેલા

ફરિસ્તાએ જ એ બધા ઉપરિચત કરી છે.^૧ ઝિયાઉદ્દીન બનીએ કાઈ પણ જગ્યાએ 'અલપખાન' ને માટે 'ઉલૂગખાન' લખ્યું નથી. અને તેનો તો દાર્શનિક પુગવો છે. ફરિસ્તાનો સમકાલીન બદાયૂની પણ એ બાબતમાં ઝિયાઉદ્દીન બનીને ટેકા આપે છે. તે પછીના ઇતિહાસોમાં ફક્ત ફરિસ્તા પ્રમાણે આલવામાં બૂલો જનરી ગઈ. આથી માગ મત મુજબ 'અલાઉદ્દીન ખલજના સમયમાં ગુજરાતનો કાઈ પણ નાજિમ 'ઉલૂગખાન' નામનો થયો ન હતો.

મસેક સંજર.—ગુજરાતનો પહેલો નાજિમ (ગવર્નર)

ઈ. સ. ૧૨૯૫ થી ઈ. સ. ૧૩૧૬—(હિ. સ. ૬૯૭ થી હિ. સ. ૭૧૬).

તેનું નામ 'સંજર' હતું. તે સરૂઆતમાં અલાઉદ્દીન બાદશાહ સાથે હતો. જ્યારે મુલતાન અલાઉદ્દીને તેની બહેન માહરૂ બેગમ સાથે લગ્ન કરી દીધું ત્યારે તેમના સબંધમાં વૃદ્ધિ થઈ. સરૂઆતમાં એનો હોદ્દો 'મીર મંજલિસ'નો હતો. અલાઉદ્દીનની સલ્તનતની શરૂઆતમાં તેના મુદર કામ અને વફાદારીને લઈને તેને 'અલપખાન'નો ખિતાબ મળ્યો હતો. જ્યારે ઉલૂગખાન મુલતાન તરફ જવાબુદ્દીનના પુત્ર અરકશીખાનનો બદોબત કરવાને ગયો ત્યારે અલપખાન પણ તેની સાથે સાથે હતો. અરકશીખાનની ગિરફતારી બાદ ઉલૂગખાન આશ્વે આશ્વે અને અલપખાનને મુલતાનનો નાજિમ નીમવામાં આવ્યો. આ જ કારણથી અલપખાનને 'મુલ્તાની' કહેવામાં આવે છે. મુલતાનમાં એ કેટલો વખત રહ્યો તે કાઈ આધારમુક્ત રીતે જણાવું નહિ. ધણું કરીને તુરત જ તેને માટે બીજી જગ્યા મુકરર કરવામાં આવી. અને એ મુલતાન એતુદ્દુલ્લક મુન્તાનીને સુગ્રત કરી વાપસ આવી રહ્યો. વળી ઇતિહાસોમાં એ પણ ચોક્કસપણે નથી માલૂમ પડતું કે તે ગુજરાત ઉપરના હુમલા વખતે ઉલૂગખાન સાથે હતો કે નહિ. પરંતુ એ તો બિવકુલ ચોક્કસ છે કે ગુજરાતની ફતેહ પછી અલપખાનને ત્યાંનો

રાજિમ બનાવવામાં આવ્યો ? જેમકે બદામી અને ફરિસ્તામાં વેળતવા લખવામાં આવ્યું કે કે 'મલેક સંજર અલખખાન ગુજરાત રહ્યો મુકની વ્યવસ્થામાં મશગૂલ થઈ ગયો.' પરંતુ સંજરનાં તર્કો જાણવાને માટે એક વખત ગુજરાતની કેવી હાલત હતી તે જણાવવું આવશ્યક છે. ઉલૂગખાન હકિમોના વચ્ચાટવાળાં મહાન ઘેરો ઉપર તરવાના જોરથી ફતેહ મેળવી આવ્યો ગયો. પરંતુ ગુજરાત ફક્ત મહાન મહાન શહેરોનું જ ન હતું, તે ઉપરાંત પણ રણી ગજધાનીઓ હતી, જે તે સમય પર્યંત છતવામાં આવી ન હતી. સાબરમતી નદીની પશ્ચિમમાં ઘણાખગ ઘેરો ઉપર વારંવાર વધારી એક શાખા ગળ્ય ચલાવતી હતી. અને એ વગના હલ્લુ વધાગનાં તાડા ધંડરનાં મોકોડ અને નંસિગમનાં પગાર હતા તે જુદી જુદી જગ્યાએ વીરપુરનાં પહાડની પાસે મહી નદીના કિનારે પોરિનયા પર્યંતનાં માલિક હતા એ જગ્યા ગુજરાતના તદ્દન ઉત્તરના છેડે હતી. કચ્છનું નાનું ગણ અને ખભાતનાં અખાતની વચ્ચે જે મેદાનનો મુલક છે તેમાં જાવાની સત્તા હતી. એ કામની શાખાઓ અને અસલ રહેવાસીઓમાંની ચોખ્ખી અને બેળસેળ પ્રજા "યુવાળ"માં ફેલાઈ હતી તે જગલ અને પહાડનાળી મુસ્કેબીલરી જગ્યા ઉપર રાજ્ય કરતી હતી કેટલાક ગજપૂતોની હિમાયતથી પૂર્વમાં "પાવાગઢ" માં કાલિકા માતાની ખજા બિડી રહી હતી અને પશ્ચિમમાં ખેગાં પોતાના જૂનાગઢનો પ્રખ્યાત કિન્નો વગેરે જોગથી પકડી ગયા હતા તેઓ તેની દીનાવની અદરથી દીપકદંધ ઉપર પોતાનો રજાખ

ખતાવતા હતા, ત્યાં સ્વતંત્રપણે લાંબા સમયથી રાજ્ય કરી રહતા. યેલા, વીરમ અને ગોહીલવાડ ને સમુદ્રના કિનારા ઉપર તેમાં ગોહીલોની હકૂમત હતી. તે પોતાને વાઘેલા વંશના ઓળખાં છે. ટૂંકમાં સિદ્ધરાજના ખાનદાનની ઘણી રાજધાની હતી, નં બિલકુલ અને સંપૂર્ણ રીતે તેને તાબે ન હતી. તેમણે તેમના પુરાણ અબ્બા ને અણ્વીલવાડના મદારાજ સાથે લગ્ન તે મુસલમાને સાથે કાયમ ગામ્યા. અર્થાત્ કેટલેક અંગે તાબે અને કેટલેક અંગે આઝાદ. આ પરિસ્થિતિમાં અલપખાનને મટિ જરૂરી હતું કે રૈયત અને ગાજ્યકર્તાઓમાં કંઈપણ દિવસાલ કર્યા વગર હકૂમત મજબૂત કરે. આથી તેણે પ્રથમ દરેક જગ્યાએ થાણાં સ્થાપ્યાં અને સુરક્ષિત જગ્યા તૈયાર કરાવી. આ થાણાંને લઇને મુઠકમાં ઘણી શાંતિ ફેલાઈ. આ થાણાંની ખાસિયત એ હતી કે તેમને પોલિમ અને ફાજી બને સત્તાઓ મળી હતી. જાણે એ એક જાતની મિશ્ટરી પોલિસ હતી ને જરૂરી સમયે ફાજીનું કામ પણ આપે. મુઠકમાં જ્યારે શાંતિ સ્થપાય ત્યારે તેણે બાંધકામ અને આબાદી તરફ લક્ષ આપ્યું. જુદાં જુદાં મકાનો ઉપરાંત તેણે એક જામે મસ્જિદનો પાયો નાખ્યો. એ મસ્જિદ ગુજરાતના પુરાતન શહેર અને રાજધાની અણ્વીલવાડ પાટણમાં બનાવવામાં આવી. તે આલીયાન, ખુશનુમા અને વિશાળ હતી, એટલું જ નહિ પણ એવી કળા અને કારીગરીથી તૈયાર કરવામાં આવી હતી કે દૂરદૂરથી લોકો અહીં પર્જત તે જોવા આવે છે. તેના સ્તંભો એટલા બધા છે કે ગણતરી વખતે હેનરાઇ જવાય છે. અને ગણતરીમાં સાગ્યે જ કોઈ ખૂલ કરતા નહિ હશે. અલપખાનના સમયમાં એ મસ્જિદ શહેરના મધ્ય ભાગમાં હતી, પણ આજકાલ એ શહેરથી દૂર થઈ ગઈ છે.^૧ ઇ. સ. ૧૩૦૪ (હિ. સ.

૧. મિસતે એલમરીના અવધરના જમાના પર્જત હતી. હવે તે તેની એક ઇં પછી બાકી રહી નથી.

૨ ફરિશ્તાએ આ બાબતમાં એ લખ્યું છે તે આ છે:—
અને અલપખાનને 'ગુજરાતનો અમીરલકમર' બનાવ્યો અને અમરદસ્ત ફાજીની

૭૦૪)માં અનીમેગ અને તરપાલ ખાળ તાર્તરી એક લાખ ચાગીમ હમર મવાર સાથે તિમેટ (સિવાનિકના પર્વત)ના ગ્ગે ખીણમાં કીતરી અમુદા પર્વત હુમવો કરતા કરતા ચાયા આવ્યા તેની રુકાવટ માટે મહાન અનુભવી મેનાપતિઓ જેવા કે ગાઝી મનેક તમનક, મનેક નાવબ કાફર, અનુ-મુદક મુસ્તાની અને અનપખાન સજર જેવાને બોનાવવામાં આવ્યા તેઓએ જગના મેદાનમાં પહોંચી બહાદુરીને ન્યાય આપ્યો. મોગનોને દેખીતી હાત મગી અને મોગન સરદારોને ખિસ્તાત કરવામાં આવ્યા આ કૃતેહની બક્ષિસ તરીકે અનાહિદીન ખમશએ પોતાના વફાત અને બહાદુર સંગ્રામેને ખિતામો, જાગીર અને ઇનામથી માલામાલ કર્યા એમાં અલપખાનને 'અમીરુલકિમગ (હિલ્તખાન)નો ખિતાબ મળ્યો અને ત્યાગપછી એને એક બગવાન રોજ સાથે ચાનોગૌમ્ત સહ ગુજરાતની સ્પેશરીના હોદ્દા ઉપર પાછો મોકલવામાં આવ્યો હવે અલપખાને કૃતેહનો દાયરો વિસ્તૃત કરવાની ઇચ્છા કરી જેમકે ચોદાણ રજ

પૂતો પાસેથી ઝાઝોર છીનવી લીધું. (અજ્ઞાત વ્યક્તિઓએ જોધપુર રિયાસતમાં છે.) ત્યારપછી નવસારી, લઝ્ય અને ગંધાર ઉપર હુલ મેળવી કબજો કર્યો. અને ગુજરાત પ્રાંતની એવી ઉમદા અને સુંદર વ્યવસ્થા કરી કે કોઈને શિકાયત કરવાની તક ન સાંપડી હરેક દરજ્જાના લોક તેનાથી રાજી અને ખુશ હતા. તેની આ સુંદર વ્યવસ્થા વિશેનો પત્રો એ ઉપરથી મળે છે કે ઘણી વખત તે ગુજરાતની બહાર રહેવાનું થતું તેમ છતાં કોઈ પણ જાતની અધાધુધી તેની ગેરહાજરીમાં ન થતી. ઈ. સ. ૧૩૦૬ (હિ. સ. ૭૦૬) માં મલેક કાફૂરની મદદનો હુકમ થયો. તે દક્ષિણની કોતેહ માટે જતો હતો તેણે એ જ સાલમાં ગુજરાત અને ખાનદેશની સરહદ ઉપર બાગલાણ પહોંચી હતું. ત્યાં એ સમય પર્યંત દરજ્જાવારે ભવિષ્યની આકાંક્ષા સેવી પોતાના દિવસો પૂરા કરતો હતો. એ જગા ખતમ કરવાને પૂંદ પડકારતાં રસ્તામાં દેવગઢ નજીક દેવગઢેવી મળી ગઈ, જેને મેળવવાને અલાઉદ્દીને ફરમાન કરી દીધું હતું. ઈ. સ. ૧૩૦૮માં તેણે ગોહીલવાડ તથા પાચતખત સેજકપુર અને રાણપુર જીતી લીધાં. અલખખાને ગુજરાતમાં ૧૬ વરસ સૂકૂમત કરી. ઈ. સ. ૧૩૧૬ (હિ. સ. ૭૧૬)માં સુલતાન અલાઉદ્દીને તેને બોલાવ્યો તેથી પોતાનો નાવખ નીમી દિલ્હી ચાલ્યો આવ્યો, જ્યાં મલેક કાફૂર-હજાર દીનારીની દમાબાજીથી અલાઉદ્દીનના કહેવા પ્રમાણે મલેક કાફૂર અને કમાલુદ્દીન ગુર્જો તેને ખારી નાખ્યો. આવી રીતે એક મુત્સદ્દી, બહાદુર, અને અતુલની સતતનેતના રત્નનો અંત આણવામાં આવ્યો.

અલખખાનને ઈમારતોનો બહુ શોખ હતો. તેણે કઢીનો કિછો ઘણી કાળજીથી તૈયાર કરાવ્યો. અને હું માનું છું કે ઘણું કરીને તે પહેલી જ વખત તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો હતો. અલખખાન પોતાની ગેરમુરિયમ દેવત તરફ પણ ઘણું લક્ષ આપતો હતો. અને ત્યાંસુધી તેમની ધાર્મિક લાગણી દુખાવા દેતો ન હતો અને તેમનો પ્રેમ જીતવો એ પોતાની ફરજ સમજતો હતો. જેમકે એક વખત તેના

હાય નીચેના અમલદારોએ ગુનુંજ્ય પહાડ ઉપર આવેલું મદિર તોડી નાખ્યું. તેની સાધુઓએ અલપખાનને ખબર આપી, ત્યારે તેણે તે સત્વર અંધાવવાનો હુકમ કર્યો. સાધુએ કહ્યું કે કોઈ પોતાનો આદમી સાથે રાખવામાં આવે તો ઠીક. અલપખાને એ વાત પણ મંજૂર કરી અને બહેરામ નામના એક રાખસને સાથે રાખ્યો. અને તેને ફરમાવ્યું કે કારીગરને સાથે લઈ તે ફરીથી તૈયાર કરો. વળી જોની શાહુકારના પુત્રોને દક્ષિણમાં હોદ્દા અર્પણ કરવામાં આવ્યા. એના જ સમયમાં અલાઉદ્દીન ખલજી શિકાર અર્થે સુરત નિસ્સામાં આવ્યો. અને શિકાર કરી વાપસ ગયો. આ બનાવ ઇ સ ૧૩૦૧ (હિ સ. ૭૦૧)માં બન્યો હતો.^૧

અલાઉદ્દીનના સમયની કેટલીક ખાસિયતો

મુવત્તાન અલાઉદ્દીન તેના જમાનામાં અદ્વિતીય હતો. જો કે તે કંઈ વધુ બણ્યો ગણ્યો ન હતો, તેમ છતાં વિદ્વાનોની ધણી કદર કરતો હતો. તેના સમયમાં મહાન વિદ્વાનો યજ્ઞ ગયા હતા. કુરાન,

૧. મિરાતે મુસ્તફાઝા ૫ પૃ ૫૬ બા. ૨. કરીમ—મુબજ

૨. બદાયૂની. બા. ૧ પ્રેસ કલકત્તા. ખગર્દનુલ ફત્વ અને તારીખે પાલધુપુર ૫. ૪૩ બા ૧ ના આધારે. અલાઉદ્દીનના સમયનો એક બનાવ ઇતિહાસમાં મારી નજરે પડ્યો હતો, જે નીચે પ્રમાણે છે. અલાઉદ્દીનના ફજાલમાં એક વખત એવું કહેવામાં આવ્યું કે હવે હિંદુસ્તાનમાં કોઈ એવો રાજા રહ્યો નથી, જે અલાઉદ્દીનના હુકમના અમલ કરવાનું રાશ્મ બોરેલું સમજે. ત્યારે ઝાલાવાડ (સૌરાષ્ટ્ર)ના રાખએ કહ્યું કે હજી એક રાખસ છે અને તે હું છું તે વખતે તો અલાઉદ્દીન ખામોસ રહ્યો, પરંતુ કેટલાક દિવસ પછી અલાઉદ્દીને એક ફોજ મોકલી જેના સિપાહસાથાર તરીકે એક ગુલ બિદિરન નામની ઠાસીની નિમજૂક કરી. તે ફોજે જઈ યેરો પાલ્યો. અને તે છત્રવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં અચાનક તે મરણ પામી. તેના અવસાન પછી એક બીજા અમલદારે તે છત્રી લીધી. આ વાતને હજી ૩૬૬ રૂબરૂના સિવાય બીજા કોઈ હસ્તાક્ષરોથી જાણી શકાય નહીં તેથી તેથી તેને ૩૫૨ વખતમાં આવી નથી.

હદીસ, ફિલસૂફી વગેરે જ્ઞાનપારંગત લોકોથી તેનો દરબાર ચિહાર રહેતો હતો. હિંદુસ્તાનમાં જે કંઈ કામો તેણે કર્યાં છે તે યાવત્થંદ દિવાકરો કામમ રહેશે. મુસલમાન અલાહિદીન તેના જમાનાનો ઉત્તમ સેનાપતિ હતો. તે મહાન મુત્સદ્દો હતો. લોકોપયોગી કામો તરતે તેનું વલણ વધારે હતું. તેનું સૌથી મહાન કામ તાર્તરી માગલોના પૂરને ધણી પગક્રમ, બહાદુરી અને દક્ષતાથી રોકવાનું હતું. જો તેણે કદી પણ આપણાપણુ જતાચુ હોત તો નક્કી જ હિંદુસ્તાનની જમીનમાં કદાચ ભાગ્યે જ એક વેંતભર જમીન મળત ને તાર્તરી. માગલોના ઘોડાની ખરીથી પાયમાલ ચર્ષિ હોત. આ અલાહિદીન ખલજના નસીબને લઈને હતું, એટલું જ નહિ પરંતુ ખુદ હિંદને માટે પણ મગદ્દીની વાત હતી કે તેના વખતમાં એવા અનુભવી ફેટલાક સરદારો મોજૂદ હતા જેમણે પોતાની બહાદુરીથી તુર્કોનાં મોં હંમેશના ફેરવ્યાં અને તેમનું જોર તોડ્યું. ફક્ત આઝી મલેક ગિયાસુદ્દીન તમશક જે સિંધ અને પંજાબનો નાઝિમ હતો તેણે રજ વખત તાર્તરી સામે જંગ ખેલ્યો હતો. હૂંકમાં તાર્તરીના હુમલા સામે હિંદુસ્તાનની જામિનું સંરક્ષણ કરવું એ તેનું એક મહાન કર્તવ્ય હતું. ખાસ આજ કામને માટે શાંતિ સમયે પણ તેને પાંચ લાખનું સૈન્ય રાખવું પડતું હતું જેનો મોટો ભાગ સિંધ, પંજાબ અને ઉત્તર હિંદમાં રહેતો હતો અને ધણી અનુભવી સરદારોને એ જમાએ નાઝિમ તરીકે નીમવામાં આવતા હતા. જો આ અવરથા અલાહિદીને ન કરી હોત તો સિંધની ફતેહ પણ તાર્તરીએ ગુજરાત તરફનો જે ધરોહો કર્યો હતો તેમાં તેઓ સફળ ચર્ષિ જાત. તે જ સમયે ખાન સરવર નામના એક અમીરે પાટણમાં એક તળાવ બંધાવ્યું જે આજ પર્વત તેના નામથી મચ્છર છે. હાલમાં તે જીર્ણોદ્ધાર કરવા ચોખ્ખું છે; પરંતુ અફમોસની વાત છે કે કાંઈ તે તરફ લક્ષ આપતું નથી.

અનાજની સોંઘવારી:—અલાહિદીનના જમાનામાં તમામ ચીજોની ખેહદ સોંઘવારી હતી. દરેક ચીજની કીમત મુકરર હતી

અને ખાતા તરફથી પૂર્ણ દેખરેખ રહેતી હતી. એટલે સુધી કે વાજિંતવાળાની શી પણ સરકાર તરફથી નક્કી કરવામાં આવેલી હતી, તેથી આમ વર્ગના લોકો એટલા સુખચેનથી રહેતા હતા કે તેની મિસાલ કોઈ બીજા બાદશાહના જમાનામાં મળતી નથી. તેના જમાનામાં ચીજો કેટલી સસ્તી હતી અને ક્યા ભાવથી વેચાતી હતી તેની એક યાદી નીચે પ્રમાણે લખું છું, જે ઉપરથી તે સમય વિશેનો કંઈક ખ્યાલ આવે :

ચીજ	આવું ભાવ	વજન	
ધઉં	૭૬ (પેસા)	૧ મણ	તે સમયનો મણ હાલના
જવ	૪ "	" "	૧૪ શેર પાકા જેટલો
જુવાર	૫ "	" "	હતો અર્થાત્ ગુજરાતના
અડદ	૫ "	" "	૨૮ શેર જેટલો હતો.
ચણા	૫ "	" "	
મઠ	૩ "	" "	
રાબ	૧૬ "	" "	
ખૂંડું (ખાંડ)	૬ "	" "	
ધી	૬ "	૧ શેર	
તલનું તેલ	૩ "	" "	
મીઠું	૬ "	" "	
ઉમદા ઘોડો	૧૨૫ રૂ.	૧ નંબ	
દુધ	૧૨ "	" "	
બળદ	૪ "	" "	
ગાય	૩ "	" "	
બેંસ	૧૦ "	" "	૧

લાંચ અને કેફી ચીજો — અઘાઉદ્દીને આ બાબતમાં પણ સખત સખ નક્કી કરી હતી. તે બનાવવી, પીવી, તેના માધતો ગાખવા એ —

સર્વ કામદેસર ગુના હતા. લાયના સંબંધમાં પણ જુદા જુદા કારતો બનાવ્યા હતા, અને સખતાઈથી તેનો અમલ લે કરતો. બ્રહ્મિયા માટે પણ સખત સખ હતી. બદ્ધ દાખલો બેસાડવા માટે લેઝિર્ન ખસી પણ કરાવી દેતો હતો. ચોરી અને ધાડ માટે પણ ઉમદ વ્યવસ્થા હતી. અને હરેક ગામના મુખી (ચાધરી) અને ખાતાના જુએદાર શખ્સો કાશ્લા, સડક અને મુસાફરોના સંરક્ષણ માટે જવાબદાર હતા. પોતપોતાની અમલદારીમાં હરેક શખ્સની ફરજ મુસાફરોને સહીસલામતીથી પસાર કરવાની હતી. હિંદની શહેનશાહી બાબતમાં ગેરમુસ્લિમ લોકોને કંઈ વધી હોય એ સંભવિત છે. પરંતુ ઈસ્લામી દર્જિબિંદુથી જોતાં અલાહિદીનની ક્ષાપણ બરેલી તજવીજોને ન્યાય આપવો પડે છે. તે વખત પર્વત મુસલમાનોના કબજામાં ખેંચે ધાટી માડી બંગાળા પર્વતનો કામ હતો. બીજી રીતે કહીએ તો મુસલમાનો તે વખતે ફક્ત ઉત્તર હિંદનો કબજો ધરાવતા હતા. અલાહિદીન પ્રથમ શખ્સ હતો કે જેણે તમામ હિંદુસ્તાન એક પાદશાહના તાબામાં જોવાનું સ્વપ્ન સેવ્યું, જેનું બધારણ ખુશકિસ્મતીથી તેની સામે જ પૂરું થયું. અને કાશુલ નદી અથવા તે બુધિચિંતાનથી માંડી લંગાની હદ પર્વત તેનો સિલ્કો જમાવ્યો. હિંદુસ્તાનમાં એ પડેલો સુલતાન હતો જે હિંદુસ્તાનનો ખરેખરો શહેનશાહ હતો. અલાહિદીનના સમયમાં હિંદુઓને હરેક જાતની ધાર્મિક આગ્રાહી હાંસિલ થઈ હતી અને કાઈપણ જાતની રોકટોક ન હતી. તેઓ રેશત તરીકે મંદિરોના સત્તાધીશ હાકિમો હતા અને એ બાબતમાં કાઈ શખ્સ માયું મારતો ન હતો. હાકિમો સમય બાદ કરતાં સુલેલશાંતિના સમયે કાઈને ધાર્મિક બાબતોમાં ફરિયાદ ન હતી, આ જાતનો કાઈપણ બનાવ ઇતિહાસમાં મારી નજરે પડ્યો નથી.

વા મુજબ હિ. સ. ૭૧૫ (ઇ. સ. ૧૩૧૫)] ના ચબ્બાલની ૬૩ી રીજે અલાહીદીનનું અવસાન થયું અને મલેક કાફૂરે સિદાબુદીન મના નાની વયના છેકરાને તખ્તનશીન કર્યો જે દોલતાબાદના ના રામદેવની પુત્રીને પેટે જન્મ્યો હતો. અને ઉપર ઉલ્લેખ કર્યા રાજે થોડાક મદિના પછી અર્થાત્ હિ. સ. ૭૧૭ ની મોહર્મની (ઇ. સ. ૧૩૧૭ ના માર્ચની ૨૩) મી તારીખે કુત્બુદીન મુબારકશાહ તનશીન થયો. કુત્બુદીન મુબારકશાહનું મહાન કામ જતે / દક્ષિણનો બળવો દાની દેવાનું હતું, પરંતુ અલપખાનના જ પછી ગુજરાતમાં જે અવ્યવસ્થા કેલાર્થ તે હજુ સુધી કાયમ હતી. અલાહીદીનના અવસાન પહેલાં મલેક કાફૂરે ચૈયદ કમાલુદીન ને ઇ. સ. ૧૩૧૬ (હિ. સ. ૭૧૬) માં ગુજરાતનો નાજિમ મી મોકલ્યો; પરંતુ ગુજરાતમાં પહોંચતાં તેને માલુમ પડ્યું કે

“ ગન્દુમ અઝ ગન્દુમ રૂયદ જવ અઝ જવ,

અઝ મુકાફાતે અમલ ગાફેલ મયવ. ”

(અર્થાત્ પકિંમાંથી પકિં જોગે છે અને જવમાંથી જવ.

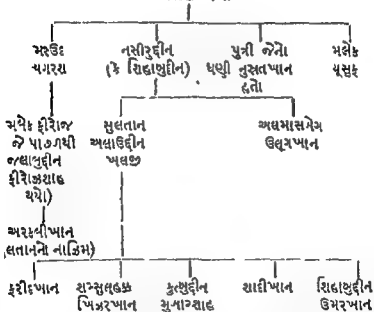
‘ કરણી તેવી ભરણી ’ વિશે ગાફેલ ન ગહે)

અલપખાનના માણસો તેમજ લશ્કરમાંના લોકો ગુજરાતમાં મોજૂદ અને તેની હતકથી ધણા ઉશ્કેરાઈ ગયેલા હતા, તેથી અલપ- નના લશ્કરે સખત મુકાબલો કર્યો. આખરે કમાલુદીનની હાર થઈ / હંમેશ માટે તે ગુજરાતમાં માટી સાથે મળી ગયો. આ હારથી રાતના તોફાની લોકોની હિંમત વધી ગઈ અને તોફાનો છેલ્લી પહોંચી ગયાં. આખરે અનુક્રમિક મુસ્તાનીને એક બળવાન લશ્કર પી ગુજરાતમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે એક અનુભવી સરદાર / તેથી તેણે ગુજરાતની વ્યવસ્થા ડહાપણુ ભરેલી રીતે કરી અને માં હરેક જાતના કુસાદનો અંત આણ્યો. પરંતુ અફસોસની છે કે એ લાયક શખ્સ હજુ વધારે વખત એ હોદ્દા ઉપર ન

ગ્લો એટલામાં તો તેને ગુજરાતથી દિલ્હી બોલાવવામાં આવ્યો અને તેને બદલે કુતુબીને પોતાના સમરા મલેક દીનારને ઝંકરખાનને ખિતામ આપી ઇ. સ. ૧૩૧૮ (હિ. સ ૭૧૮) માં ગુજરાતના નાજિમ તરીકે નીમ્યો. ગુજરાતમાં આવી તેણે ડહાપણ ભરેલી રીતે વ્યવસ્થા કરી અને જીનુદ્દુલ્હીને વ્યવસ્થાનો તેણે પૂરો ફાયરો ઉઠાવ્યો તેણે બાકીનું મહેસૂલ ચેચત પામેથી વસૂલ કરી દિલ્હી રવાના કર્યું, પરંતુ અલખખાનની માફક એ પણ એક કાવત્રાનો ભોગ થઈ પડ્યો અર્થાત્ ખુસરોખાનના કાવતરાથી તેને દિલ્હીમાં બોલાવી કનચ કરવામાં આવ્યો. તે પછી ખુસરોખાને પોતાના સાવકા ભાઈ મલેક હુસામુદ્દીનને ઇ. સ. ૧૩૧૯ (હિ. સ ૭૧૯) માં ગુજરાતનો નાજિમ બનાવી મોકલ્યો તેણે ગુજરાતના જમીનદારો અને રાગઓને મળી બળવો કરવાનો ઇરાદો કર્યો અને ગુજરાતમાં પોતાની કામ ભગવાડને પાટણમાં જમા કરી પોતાની ખુદમુખ્તારી જાહેર કરવાની ઇચ્છા સેવતો હતો, એટલામાં મુસલમાન ફોજ અમલદારોને એ ઇશિદાની જાણ થતાં સ્તવર તેને ગિરફતાર કર્યો અને તેને દિલ્હી રવાના કરી દેવામાં આવ્યો; પરંતુ કુતુબીને ફક્ત મુસલમાનની ખાતર તેને છોડી મૂક્યો, એટલુંજ નહિ પરંતુ શાહી ખસિસોથી સંગ્રગાઝ કર્યો. આ બખર સાંભળી તમામ ઉમરાવો અને ફોજ અમલદારો ગુજરાતમાં રહેતા હતા તેમને બહુ ખેદ થયો. અને તેઓ સમજ્યા કે હવે આ ખાનદાનનો દીવો જલદી હોશવાઈ જશે. તેના પછી મલેક વહીદુદ્દીન સદુલ્લુલ્હી ઇ. સ ૧૩૨૦ (હિ. સ, ૭૨૦) માં ગુજરાતનો નાજિમ થઈ આવ્યો. એ ઉમરાવોમાંનો એક હતો મહત્વાકાંક્ષી, બહાદુર અને પરાક્રમી હોવાથી મલેક હુસામુદ્દીનનું બગાડેલું કામ તેણે તરત જ સુધારી લીધું. મુલકમાં જે અધાધુધી કેવાઈ ગઈ હતી તે દૂર કરી તેણે એકદમ સુલેહસાતિ આપી અને આ જ મુંદર સેવા માટે ઈનામ તરીકે તેને બાદશાહ તરફથી 'તાલુલ્લુ-મુલક'નો ખિતાબ મળ્યો. અને નાયબ વઝીર તરીકે તેને દિલ્હી

મોલાવરામા આવ્યો તેના પછી ખુમરૌખાને (ઈ ૩ ૧૩૧૪ દિ. સ ૭૧૫) માં ગુજરાતનું નિકામપદ પોતાને નામે કરાવ્યું તે પડે ગુજરાતમાં ન આવ્યો પરંતુ પોતાના નાયબને મોકલ્યો અને મયેક તાલુદ્દીન વુક ગુજરાતનો નાયબ ન થયો ત્યામુધી તેના નામમે વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતા રહ્યા

અલ્લખ વંશ

પરંતુ મદદવાલા (લા. ૧)માં નસીરુદ્દીન અને મયેક ફીરોજ ખાને પોતાના ભાઈ તરીકે લખ્યા છે

કુત્બુદ્દીન મુલતાન અલ્લખના સિકા

૧ એક ખાજૂ	બીજી ખાજૂ
અન્ ઈમામુન્ આઝમ	અન્ સુલ્તાન બિન સુલ્તાન
અલીફતો ગમ્મલ આલમીન	અન્વાસિક મિન્વાહે
કુત્બુદ્દીનવા વહીન	અમીરુ મોમિનીન
અલ્લખ મુકદ્દર મુખારકશાહ	

હિ. સ. ૭૧૮માં કુતબાબાદના હિસ્લામાં આ સિક્કા પાડવામાં આવ્યા.

૨ ચાંદીના સિક્કા:—

એક બાજુ

બીજી બાજુ

અમ સુલ્તાનુલ્ આઝમ
કુતબુદ્દુનિયા વહીન
અબુલ મુઝફ્ફર મુબારકશાહ
અમ સુલ્તાન બિન સુલ્તાન

ઇસ્કન્દરુ ઝમાન
યમીનુલ ખિલાફતે નાસીર
અમીરુ મોમિનીન

હિ. સ. ૭૧૭માં આ ચાંદીના સિક્કા દિલ્હીમાં પાડવામાં આવ્યા.

૩ ચાંદીના સિક્કા:—

એક બાજુ

બીજી બાજુ

અલ ઈમામુલ આઝમ
કુતબુદ્દુનિયા વહીન
અબુલ મુઝફ્ફર ખલીફતુલ્લાહ

મુબારકશાહિસ સુલ્તાન
ઇબ્નિસ સુલ્તાન
અલ્લાસિક ખિલ્લાહે
અમીરુ મોમિનીન

હિ. સ. ૭૧૭ માં ગજધાનીમાં આ ચાંદીના સિક્કા પાડવામાં આવ્યા હતા.

૪ એક બાજુ

બીજી બાજુ

અબુ ઈમામુલ આઝમ
ખલીફતો રબ્બિલ આલમીન
કુતબુદ્દુનિયા વહીન
અબુલ મુઝફ્ફર મુબારકશાહ

અમ સુલ્તાન બિન સુલ્તાન
અબુ વાસિક ખિલ્લાહે
અમીરુ મોમિનીન

આ સિક્કા હિ. સ. ૭૧૮ માં રાજધાનીમાં પાડવામાં આવ્યા હતા.

: ૨ :

પ્રસરૌખાન ગુજરાતી

ગુજરાતનો નાજિમ

આ રાખસ (નકરવાલા) પાટણનો વતની અને હિંદુ ન્યાતે (ખરવાર)^૧ બરવાડ હતો. એને માળવાની લડાઈમાંથી કેદી તરીકે પકડી દિલ્હી લાવવામાં આવ્યો હતો. મુસ્લિમ કર્યા પછી એનું નામ હસન રાખવામાં આવ્યું હતું. મલેક શાહ હાજિએ (સુલતાન અલાઉદ્દીન) એની પરવરિશ કરી અને આરતે આરતે એની ચડતીની શરૂઆત થઈ. કુત્બુદ્દીનના જમાનામાં તેણે ધણા કામે કર્યા હતા અને એ જ કારણથી એને “પ્રસરૌખાન”નો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ ૧૩૧૭ (હિ. સ ૭૧૭)માં કુત્બુદ્દીન ન્યારે દેવગઢના તોફાન દામી દેવા માટે ગયો ત્યારે પાછા ફરતાં તેણે પ્રસરૌખાન ગુજરાતીને જત્રી અને બાલેશ આપી મદ્રાસ મોકલ્યો અને પ્રસરૌખાન ગુજરાતીનું ધણું માનપાન કર્યું. જે પ્રમાણે સુલતાન અલાઉદ્દીન મલેક કાફૂરની પાછળ ગાંડા જેવો થઈ ગયો હતો, તે જ પ્રમાણે કુત્બુદ્દીન પણ પ્રસરૌખાનની પાછળ હતો. ધણો સરજામ આપી રાખ્યના ઉમરાવો સાથે સરદાર તરીકે મદ્રાસ તરફ રવાના કર્યો. અને જે પ્રમાણે અલાઉદ્દીને મલેક કાફૂરને દક્ષિણની સંપૂર્ણ સત્તા મોંપી હતી તે જ પ્રમાણે કુત્બુદ્દીને પણ પ્રસરૌખાન ગુજરાતીને મદ્રાસમાં ખુદ મુખતાર બનાવી દીધી. પ્રસ-

૧. ખરવાર^૧ ગુજરાતમાં એક કાઠી અને અહીં વજોરની દામ ■ જે બાબરિયા પણ કહેવાય છે એ લોકો તમામ સાધારણ રીતે નોકરીને ધણે કરે છે (ગુજરાત ઝેઝેટિયર) એ જ બદલાયું પણ થયે ■ ફરિતા અને બનીએ ,ખરવડ^૨ લખ્યું છે પરંતુ મારો પોતાનો ખ્યાલ એવો છે કે એ રાખસ ગુજરાતી બરવાડ ઉપરથી ફારસી શબ્દ છે. હર્દમાં એ ગડગિયા કહેવાય છે તેનું કામ બહાર ઘેટા પાળવાનું હોય છે. હિંદુઓ તેમને હલકા વર્ણના મણે છે.

રૌખાન ગુજરાતી ઘણો બાહોશ આદમી હતો. કુલ્લુદોનનું મોજાવાપણું જોઈ તેના દિલમાં મલેક કાફૂરની માફક ખુદમુખ્તારીનો હવસ પેદા થયો અને તે અમય અનુસાર તેમ યયું એ એક કુદરતી બાબત હતી. એક અદના શખ્સ માટે આટલા જલદી મદાન મદાન હોદ્દા અને મોટા મોટા ખિતાબો મળે, એટલે સુધી કે મલેક નાયબનો પણ હોદ્દો સુપ્રત થયો હોય અને વળા એક બળવાન લશ્કર તેના હાથ નીચે આવે અને પાયતખ્તથી દૂર એક ખુદમુખ્તાર હાકેમની માફક રહે તો તેના દિલમાં એવી બાહિશ પેદા થાય એ કંઈ અસાધારણ વાત ન હતી. તે કેટલાક દિંદુ અને મલેક કાફૂરના બાકી રહેલા માણસોને મેળવી આ કામને માટે સલાહ લેવા લાગ્યો. ખુસરૌખાન ગુજરાતી પ્રથમ દેવગદ્દી તેલંગણ આવ્યો અને ઘેરે ધાલ્યા બાદ ત્યાંના રાજા પાસેથી સૌથી પણ વધારે હાથી અને બેશુમાર માલ અને દાલત વસુલ કરી મૈથલી તરફ રવાના થયો અને ત્યાંથી ૬૨૦ હાથી અને એક હીરાનો દુકડો જે વજનમાં ૬ દિરમ જેટલો હતો તે લઈ મદ્રાસ પહોંચ્યો.^૧ વરસાદની મોસમ આવી ગઈ હતી, તેથી તે થોડોક વખત ત્યાં રહ્યો. ત્યાં તકી નામનો એક મુસલમાન સોદાગર માલદાર હતો. મુસલમાનોનું લશ્કર અહીં આવ્યું છે જે મુસલમાનોને સતાવશે નહિ, એમ સમજી તે કોઈ ઠેકાણે ગયો નહિ અને ત્યાં જ રહ્યો. ખુસરૌખાન ગુજરાતીએ તેને ગિરફતાર કર્યો. તેનો તમામ માલ જપ્ત કરીને ખજાનામાં નખાવી દીધો અને તેને મારી નાખ્યો. ખુસરૌખાન ગુજરાતી ત્યાં સુધી મદ્રાસમાં રહ્યો ત્યાંસુધી એ જ ધૂનમાં હતો કે કોઈ પણ રીતે સહનતના તમામ ઉમરાવોને મેળવી લેવા અથવા તો ખતમ કરીને ખુદમુખ્તારીની જાહેરાત કરવી. આ યોજના સામાન્ય રીતે બહાર આવી ગઈ અને લોકોમાં એની ખાસ ચર્ચા થવા લાગી. ત્યારે ફ્રાન્સ સરદારોમાંથી મલેક તમ્ર અને મલેક તદબગા યગ્દાએ ખુસરૌખાનને

પેગમ મોકલ્યો કે અમારા સાંમગવામાં આવ્યું છે કે તમે જગવાનો ઇરાદો સેવો છે અને અહીંથી પાછા જવાની ઇચ્છા કરતા નથી. યાદ રાખતો કે અમે એવું કરવા દર્ધયું નહિ. અને અમે અને તમે એક જગ્યાએ થઈએ તે પહેલાં બહેતર છે કે તમારે પાછા આવવાનો ઇરાદો કરી દેવો. આવી રીતે ડગવી ધમધવી ખુસરૌખાન ગુજરાતીને તેમણે પાછા ફરવાની ફરજ પાડી. સુલતાનના દુકમ મુજબ ખુસરૌખાન દેવગઢથી પાલખી પર સવાર થઈ રાતદિવસ બને એટલી ઝડપથી સાત દિવસમાં દિલ્હી આવી પહોંચ્યો. કુતુબુદ્દીન તેને દેખતાં જ નરમ પડી ગયો. તેની કુદરતી ખૂબસૂરતી અને મીઠી વાણીથી અંતર્ગત થયો. તેણે મીઠી જાનમાં મોટા મોટા ઉમરાવો સામે સખ્ત ચિકાવત કરી અને પોતાના ઉપરનું જગવાનું તહોમત દૂર કરવાને કહ્યું કે આ મોટા ઉમરાવો માગ પર જગવાખોરીનો જૂદો આક્ષેપ મૂકી મને આપની દૃષ્ટિમાં નીચો પાડવા માગે છે અને એ બહુ મોટા ચૂંકણીખોર છે. બાદશાહે એ તમામ સાચું સમજી ચૂંકણીખોરોને મરાવી નાખ્યા, અને રાજ્યના ઉમરાવોની સખ્ત હાંસી કરી. તેમાંના ઘણાખરાની જાગીર પાછી લઈ ખુસરૌખાન ગુજરાતીને આપી. આ આગતથી રાજ્યના તમામ ઉમરાવો ભયભીત થયા, સમયને માન આપીને ખામોશ થઈ ગયા. ખુસરૌખાન ગુજરાતીએ હવે એવું કે જમાનો માફક આવે એવો થઈ ગયો છે, તેથી ઈ. સ. ૧૩૧૮ (હિ. સ. ૭૧૮) માં બાદશાહ આગળ અથોઅ ફરિયાદ કરો મલેક દીનાર ઝફરખાનને ગુજરાતથી બોલાવ્યો અને તેની કતલ કરાવી. તેને બદલે પોતાના બાઈ (મલેક હુસામુદ્દીન)ને ગુજરાતનો નાજિમ બનાવી મોકલાવ્યો. આ કામ એક ખાસ ગરજથી કરવામાં આવ્યું હતું. વાત એ હતી કે ખુસરૌખાન ગુજરાતીએ એવું કે ખુદમુખ્તારીનું જે સ્વપ્નું મદ્રાસમાં પોતે મેવતો હતો તેનો ખુલામો બદ્દિમતીથી ગળત નોકળ્યો. પરંતુ જમાનાને અનુસરતાં પણ ફરીથી તેની રાક્ષસી વૃત્તિ શરૂ થઇ અને હવે અગાઉથી પણ વધારે આગળ વધ્યો; અર્થાત્ ગુજરાત જે

તેનું વનન હતું તે ઉપર કબ્જો જમાવવાની તેની ઇચ્છા થઇ, કારણ કે તેને વતની ભાઈઓની મદદનો પૂરો ભરોસો હતો અને તે દોલત હાંસિય કરીને ફોજ ભરતી મારફત પોતાના વતનમાં વતની ભાઈઓની મદદથી ખુદમુખ્તા સ્વતંત્રનો પાયો નાખવા ધારતો હતો. એ કામ આસાનીથી પાર પડશે એમ તે માનતો હતો તેથી બીયારા મલેક દીનારને કતલ કરાવ્યો અને પછી પોતાના ભાઈ હુસ્સામુદ્દીનને ગુજરાતની નિકામત અપાવી; પરંતુ નાલાયક હોવાથી એ કામ અદા કરી શક્યો નહિ; બદલે સાચું પૂછો તો નુકસાન પહોંચાડ્યું. કુતુબુદ્દીનની આંખો હોત તો ખુસરૌખાન ગુજરાતીની બંને હુસ્સાઈ જાહેર ચર્તા કાપી બદાબસ્ત કરી શકત. પરંતુ તે ગફલતના શરાબમાં એવો તો મસ્ત હતો કે એ સમયે પણ બેધ્યાન રહ્યો. ખુસરૌખાન ગુજરાતી અને હુસ્સામુદ્દીન ગુજરાતી પર એવો જ ભરોસો હતો એવો બાપને દીકરા પર અથવા આશિકનો માગક પર ખુસરૌખાન ગુજરાતીએ બોલ્યું કે આ બાર પણ ખાલી ગયો અને હુસ્સામુદ્દીન ગુજરાતમાં કાંઈ ખુદ મુખ્તાર સ્વતંત્ર કાયમ ન કરી શક્યો જે માટે પોતાની દિલ્લી ખાદિશ હતી. બંને વખત અનુભવથી સાબિત થયું કે પામતખ્તની બહાર હજુ અલાઉદ્દીનના સરદાર મોગૂદ છે, જે કામ અદા થવા દેતા નથી; તેથી આ વખતે જગા જાંચી કક્ષાએ કામ લીધું અને વિચાર્યું કે એ ફક્ત એવી રીતે પાર પડી શકે એમ છે કે દરબારના ઉમરાવોને આગાધીન કરી પોતાની સાથે મેળવી લેવા અથવા તો દિલ્લીની બહાર કાઢી મૂકવા અને ફરીથી કુતુબુદ્દીનને મારી પામતખ્તનો કબજો લેવો. આ માટે દિમતથી કમર કરી. મહત્વાકાંક્ષા સાથે બહાદુરીથી આ કામ પૂરું કરવાનું શરૂ કર્યું અને સુલતાન અલાઉદ્દીનના સમયના મહાન અનુભવી ઉમરાવો બેનુલ્મુલક મુસ્તાની જેવાને દરબારમાં દરજેજ ઉતારી પાડવા માંડ્યા. “તોખા” નામના ગુજરાતી બાટ લોકોની મશકરી કરતો, જેનું પરિણામ આખરે એ આવ્યું કે કેટલાક લોકો

પુસરૌખાને મળી ગયા અને કેટલાકે નિવૃત્ત થઈ દરબારમાં જવાનું બંધ કર્યું. જાગીરદારો પોતપોતાની જાગીર પર ચાલ્યા ગયા. મેદાન ખાલી થઈ ગયું ત્યારે દરબારમાં આના દરજ્જાના પોતાના માણસોને બેસાડવાનું શરૂ કર્યું. તેણે એક દિવસ મોકલો જોઈ બાદશાહ આગળ વિનંતિ કરી કે હુસૌરની મહેરબાનીથી મહાન દરજ્જા પર્યંત પહોંચી ગયો છું, દર દરના મુદ્દામાં ફત્તેહના કંઠા પણ બળવી ચૂક્યો છું, પરંતુ હું જોઈ છું કે દોલતના ઉમંગો પોતાના સમા સંબંધીઓ સાથે દબાઈ મહિત બહાર નીકળે છે. રજા હોય તો હું પણ બીલવાડા અને ગુજરાતથી મારા સર્ગાસંબંધીઓને બોલાવી હુસૌરની બક્ષિશોને લાવક બનાવું.^૧ એ બદલામાં હોળા એણે પોતાના તમામ સર્ગાસંબંધીઓને બોલાવી મહાન હોળા ઉપર નીમી દરબાર તેમનાથી કરી દીધો. એ દરમિયાન બાદશાહ શિકાર માટે “સરસાવા” ગયો. લોકોનો અભિપ્રાય એવો થયો કે એ જ શિકારગાહમાં સુલતાનનો શિકાર કરવો. પરંતુ બહાઉદ્દીન દબીર-યુસુફ સરી, કુર્ગી કીમારનો પુત્ર વગેરે લોકોએ એ બાબતની મનાઈ કરી અને કહ્યું કે જો બાદશાહને અહીં મારી નાખવામાં આવે તો ઈસ્લામી લસ્કર આપણા તમામ લોકોનો શિકાર કરશે અને એક પણ જીવતો ન રહે. આપણે માટે આશ્રયની જગ્યા મળશે નહિ માટે બહુતર છે કે બાદશાહને મહેલમાં જ મારી નાખવો અને જરૂર પડતે હઠાર સિતૂત મહેલને આશ્રયનુ રથાન બનાવવું. આથી બાદશાહ જ્યારે દિલ્હી પાઠો આવ્યો ત્યારે તેની તૈયારી શરૂ કરી. પુસરૌખાન ગુજરાતીએ ઈ. સ. ૧૩૨૦ (હિ. સ. ૭૨૦)માં ગુજરાતની મુસદ્દારી પોતાને નામે કરાવી. બીલવાડા અને ગુજરાતથી કોઈ ભરતી શરૂ કરી, એટલે સુધી કે થોડાક જ દિવસમાં લશ્કરી તાકાત જમા કરી લીધી, અને ઘણા દબાઈ સાથે બહાર નીકળવા માંડ્યું.

૧. એ બધા સંબંધીઓ ગુજરાતીઓ હતા. કુતૂબસલાતીન, ૫૫૬ ૩૬૨, પ્રિંસ આગ્રા

એક દિવસ બાદશાહ આગળ અરજ કરી કે હું રાત્રિવસ હુઝૂરની ખિદમતમાં રહું છું અને મારા સગાસંબંધીઓ જે દૂર દૂર મુલકમાં પોતાના વતનને છોડી ફક્ત મારે માટે આવ્યા છે તે મને મળી શકતા નથી તેમજ હું તેમને મળી શકતો નથી, કારણ કે અહીંથી હુઝૂર પાસેથી રાત્રે છટો થાઉં છું ત્યારે મહેલનો દરવાજો બંધ થઈ જાય છે, તેથી જો હુઝૂરને યોગ્ય લાગે તો મહેલની ચાવી મારા કોઈ વિશ્વાસુ માણસને સોપે જેથી ફરિને મુક્તાકાત માટે રાત્રે તેમને બોલાવી મળી શકું. બાદશાહે ખુશીથી આ અરજ કબૂલ કરી ફરમાવ્યું કે મહેલની ચાવી ખુસરૌખાનને હાથે કરવી. ખુસરૌખાને આને શુભ શુકનરૂપે માની લીધું. હવે દરરોજ બપો વગર ગુજરાતી ભરવાડ મહેલમાં આવવા લાગ્યા હરેક રાત શસ્ત્રસજ્જ એ લોકો મહેલમાં દાખલ થઈ સવાર પર્્યંત આવી જાતની મસક્ત કરતા રહ્યા; એટલે સુધી કે મહેલના બાળકો એથી વાકેફ થયાં, પરંતુ કુત્સુદીનના તુમાખી ભરેલા મીઠાજ અને ખુસરૌખાન પરના વિશ્વાસને લઈને કોઈની મજાલ ન હતી કે કુત્સુદીનના કાને એ વાત પહોંચાડે કાઝી ત્રિપાઠિદીન જે કાઝીખાન નામે ઓળખાતો હતો અને બાદશાહનો ઉસ્તાદ પથુ હતો, તેણે હિંમતથી કબર કસી. એક દિન બાદશાહ આગળ અરજ કરી કે હુઝૂર, મામલો નાજૂક થયો છે અને ખુસરૌખાન ગુજરાતી દિનરાત આપની વિરુદ્ધ યોજના કરી રહ્યો છે જો હુઝૂર તપાસ કરે અને વાત ગલત કરે તો ખુસરૌખાન ઉપરનો વિશ્વાસ વધી જશે, અને જો સાચી નીકળે તો હુઝૂરની જાન સલામત રહેશે કુત્સુદીને આતો જવાબ ધણી કઠોરતાથી આપ્યો. અને એ વફાદાર ઉસ્તાદની કંઈ પરવા કરી નહિ. બન્ને થોડી વાર પછી ખુસરૌખાન ગુજરાતી આવ્યો ત્યારે કાઝીખાનની અરજ અક્ષરશઃ કહી સંભળાવી. ખુસરૌખાને જોયું કે મામલો

ફરીથી બગડતો બચ છે; ત્યારે સત્તર ટોંગ કરી રાવાનું શરૂ કર્યું અને અરજ કરી કે હુઝુરે મારો દરબાનો વધાર્યો છે તેથી લોકો મને મારી નાખવાનો ધમકો મળ્યો છે. બાદશાહે દિલાસાના શબ્દો વડે તેના દિલનું સમાધાન કર્યું. આ બનાવ દિવસે બન્યો હતો. રાત પડી ત્યારે તમામ ગુજરાતી બરવાડ શસ્ત્ર-સજ્જા જમા થયા અને દરતૂર મુજબ રાત મોડી થતાં કાઝી ઝિયા-ઉદ્દીન પહેરાવાળાની દેખભાલ કરી રહ્યો હતો ત્યારે ખુસરૌખાન ગુજરાતીનો રથપોલ નામનો કોઇ સંબંધી ફેટલાક ગુજરાતી બરવાડોની સાથે છુપાઇ ગયો અને હજાર સિપાઇ મહેલમાં કાઝીખાન મળ્યા ત્યારે સામેથી આવી એક પાનુ ખીકું આપ્યું. એ દરમિયાન, “જહરિયા” નામના એક બરવાડે પાછળથી એક કુહાડી કાઝીખાન ઉપર એવી તો મારી કે ત્યાં ને ત્યાં તરત તે મરી ગયો. કાઝીખાનના અવસાનથી હજાર સિપાઇ મહેલમાં કોલાહલ મચ્યો અને તમામ મહેલ ગુજરાતી બરવાડોથી ભગઇ ગયો. આ શોર અને ધોવાટ સંભળી કુલુદીને ખુસરૌખાન ગુજરાતીને પૂછ્યું કે આ શેનો અવાજ છે. ખુસરૌખાન તો વક્રિય જ હતો. નીચે જોઇ ઉપર પાડો આગ્યો અને કથુ કે હુઝુર, ઘોડા તમેલામાંથી છૂટી ખુલ્લા ચોકમાં આવ્યા છે. લોકો પકડવા માટે કાસિય કરે છે. વાત ખતમ નહિ થઇ એટલામાં તો બળવાખોર બરવાડ લોક તમામ ઉપર આવી પહોંચ્યા. હવે કુલુદીનની આંખ ખૂલી અને તે સમજ્યો કે બળવા થયો છે. તે તરત જ જતાના તગ્ન લાગ્યો, પરંતુ ખુસરૌખાન સમજ્યો કે જો બાદશાહ જાનામાં જશે તો તૈયાર થયેલો મામલો બગડી જશે. તેથી તુરત જ પાછળથી બાદશાહનો યુગ્મો પકડી હાથથી બરાબર મજબૂત પકડ્યો બાદશાહ તેને તોડી પાડી છાતી ઉપર ચડી બેસે; પરંતુ ખુસરૌખાન મજબૂતાઇથી વાળ પકડી રહ્યો, જેથી કરીને બાદશાહ ભાગી જઇ શકે નહિ. એ દરમિયાન, જહરિયા “મોહ-મહ ઇસ્લાક” અને “ઈલાહીમ” નામના બે ખાસ દરબાનોની

કતલ કરી ખાંડાદ પર્વત પહોચ્યો. ખુમરૌખાને ચીસ પાડી કહ્યું કે હું નીચે છું મારો ખ્યાલ ગખજો “ભદ્રશિયા”એ એક દુહાડી સુવતાન કુત્ખુદીનની ગરદન પર મારી નેચી તે પડી ગયો. સાર પડી તેણે તેનું માથું કાપી લીધું અને જે કાઠ આડે આવ્યો તેનું કામ પછી તરત ખતમ કર્યું.

હઝાર સિતૂન મહેલની નીચે ઉપર હરેક તરફ ગુજરાતના ભરવાડ લોકો ભરાઈ ગયા હતા ‘ગણધોવ’ ખુસરૌખાનનો મામે હતો. હુમ્સામુદ્દીન ગુજરાતી, ખુમરૌખાનનો ભાઇ અને “ભદ્રશિયા” ગુજરાતી અને ખીજ ગુજરાતી ભગવાડ મળી ઝનાનામાં ઘૂસી ગયા અને અક્ષાઉદ્દીનની ખેજમ અર્થાત્ ફરીદખાન અને ઉમરખાનની માને બાળકો સાથે સત્વર કતલ કરી. આથી તમામ ઝનાનામાં ગભરાટ ફેલાયો. એ જ વખતે દરવાર સમ્મલવામાં આવ્યો અને મદાન મદાન ઉમરાવોને તુરત બોલાવવામાં આવ્યા સુલ્તાન તમામ સગદારો નેના કે ઐનુલ્લુહક મુસ્તાની, મોહમ્મદ તમલક, દિલ્હીનો વઝીર મલેક વહીદુદ્દીન કુશી, મલેક બહાઉદ્દીન દખીર, અને કગમેગના બંને પુત્રો રાતભર અઠકાવનમાં ગયા. ખુસરૌખાન પોતાની કેમ સાથે ગતભર સુલ્તાની વ્યવસ્થા અને અવાઉદ્દીન અને સુવતાન કુત્ખુદીનની ખાનાબગબાદીમાં મશગૂલ રહ્યો પુરુષોથી લઈ ધાવતાં બાળકો પર્યાંત જે કાઠ તેમના હાથે ચઢ્યા તેમને મોતને ઘાટ ઉતાર્યા અને આવી રીતે મલેક નાયબ કાફૂર અને મલેક નાયબ ખુસરૌખાને એક પડી એક હગેસને માટે ખલજી સુવતાનોની સત્તનતને ખતમ કરી. ન્યારે સર્વોદય થયો અને ખુસરૌખાનની ઇચ્છા સુખ્ય તમામ કામો પૂરા થયા ત્યારે તેણે શાહી તખ્ત પર કદમ મૂક્યો અને શાહી તાજ સિર પર રાખી પોતાનું નામ “નાસીરુદ્દીન ખુસરૌખાન” ધાગ્યું કર્યું, એ નામથી સિક્કા પડાયા અને એ જ નામથી મસ્જિદોમાં મિમ્બર પર ઈમામોએ ખુત્બા પઢ્યા પોતાના

સાઈ હુસામુદ્દીનને “ ખાનખાનાન,” પોતાના મામા રણધોત ગુજરાતીને “ રાવરાવાન ”, કુર્મી કીમારના પુત્રને “ શાહસ્તાખાન ”, પસુક સરીને “ સફીખાન ” અને બહાઉદ્દીન દળીરને “ આઝમુલ-મુલક ” નો ખિતાબ આપ્યો એ જ લોકોના બાકુબળથી તેને દિલ્હીનું તખ્ત મળ્યું હતું. પરંતુ કેટલાક ખીજ સરદારો અને ઉમરાવોને ફક્ત ખુશ કરવાને અને પોતાના તગ્દ વાળવાને પણ ખિતાબો અને હોદ્દા આપ્યા. ટૂંકમાં ઐનુલમુલક મુસ્તાનીને “ આલમખાન ” નો ખિતાબ આપ્યો અને તાજુલમુલક વહીદુદ્દીન કુરૈશીને વિઝારત અને મલેક ફત્તુલ્લોહ જૂના (મોહમ્મદશાહ તગલક) ને ‘આખૂરએગ’ (અર્થાત્ તબેલાનો અફસર જે તે જમાનામા મદાન હોદ્દો હતો અને ફક્ત વિશ્વાસુ લોકોને એ ઉપર નીમવામાં આવતા હતા) નો હોદ્દો આપ્યો ખુસરૌખાને તમામ સાવચેતીની વ્યવસ્થામાંથી ફાગે થઈ ગુજરાતી ભગવાડોને ધનાયક આપવાનું શરૂ થયું. અલાઉદ્દીનની માફક તે ધીમે ધીમે લોકોને પોતાના કબ્જા ચલાવતો હતો, પરંતુ લોકો તે વખતે તથા ભાગમાં વહેંચાયેલા હતા (૧) ખુસરૌખાનના હિતેચ્છુ, (૨) બહારથી શુભેચ્છક અને દૈર્ઘ્ય મેવાં હતા, અને (૩) જે મિલકુલ વિરુદ્ધ હતા આ ત્રીજા પ્રકારમાં મલેક ગિયાસુદ્દીન તગલક શામેલ હતો પરંતુ આવા લોક ક્યાં તો દિલ્હીથી દૂર હતા અથવા તો ઐનુલમુલકની જેમ સમયને અનુભવી ખામોશી પકડી રહેલા. ખુસરૌખાનના માથુસોએ શાહી મહેલ અતિ નિર્ભયપણે વાપરવાનું શરૂ થયું. શાહી લોકોને માનભંગ અને શાહી મહેલમાં દરેક ખૂણામાં મૂર્તિપૂજન શરૂ કરવાથી મુસલમાનોમાં એક દિલચાલ મચી ગઈ. ખુસરૌખાન હવે હરેક રીતે નિર્ભય થયો હતો અને અઢી મહિના પસાર થયે કાંઈ પણ મુમેદારે બળવો ન કર્યો, તેમ છતાં તેને મલેક ગિયાસુદ્દીન તગલક વિરોધ વસવમે રહેતો હતો અને તેથી તેના પુત્રની અતિ ખાતર-દારી કરતો હતો. મોહમ્મદ તગલક મલેક જૂના દિલ્હીમાં હતો અને તેનો બાપ ગિયાસુદ્દીન તગલક હમેશા ગજરાટમાં રહેતો. ગિયાસુદ્દીન

તમને ઉચ્છ અને મુલતાનના હાકિમને લખ્યું કે “અમને સાથ આપો અને દિલ્લી પહોંચી ખલજી ખાનદાનને જે અમારી અને તમારી દિલાવતમાં છે, તેને ખુસરૌખાનના પંજમાંથી બચાવો.” મુલતાનના હાકિમ મોઝલની (હરજખાન) એ જવાબમાં લખ્યું કે “હું મુલતાનનો અને તું દેવગાપુરનો હાકિમ છે. આપણે બેઉ માટે દિલ્લીના શાહનો મુકાબલો કરવો હીક નથી.” મલેક ગાઝીએ “બહેરામ અર્ધ્યા” જે મુલતાનમાંના ઉચ્છ ઉમરાવોમાંનો હતો તેને લખ્યું કે “મુલતાનના હાકિમને વચ્ચેથી દૂર કરો અને લશ્કર લઈ મને મળો;” તેથી તે મુલતાનના હાકિમને મારી નાખી લશ્કર સાથે મળી ગયો. તેણે સમાનાના હાકિમ મલેકબેગ લખખીને પણ એ જ જાતનો પત્ર લખ્યો હતો. પણ તેણે તે ખુસરૌખાન ગુજરાતી ઉપર મોકલી આપ્યો. લશ્કર લઈ મલેક ગાઝી પર તેણે દુમસો કર્યો. મલેક ગાઝીએ તેને હાર આપી. મલેક મોહમ્મદ જૂના (મલેક ગાઝીનો પુત્ર) કોઈપણ રીતે દિલ્લીથી નાસી છૂટવાની ચિંતામાં રાતદિન રહ્યો. ટૂંકમાં તેણે બાપને એક ચિઠ્ઠી લખી, અને ઘોડાની ડાકચોટી મુકરર કરી દીધી તેણે બમો સવાર સરસ્વતીના કિલ્લામાં મોકલી તેનો કબજો લીધો. મલેક ફખ્રીન જૂના એક રાત્રિએ મોકલો ભેઈ નાસી છૂટ્યો અને સરસ્વતી પહોંચી ગયો. ત્યારપછી ત્યાંથી દેવગાલપુર આવ્યો. સવારે જ્યારે ખુસરૌખાન જાગ્યો ત્યારે તે મલેક જૂનાના નાસી છૂટ્યા વિશેની ખબર સાંભળી ધણો ગભરાયો. ઘુરત જ તેણે શાઈસ્તાખાનને તેની પૂઠે રવાના કર્યો, પરંતુ સરસ્વતીના કિલ્લાથી પાછા આવી તેણે પોતાની નિરાશા જાહેર કરી. હવે મલેક ગાઝી એક બળવાન ફોજ લઈ દિલ્લી માટે રવાના થયો. અહીં ખુસરૌખાને વીસ હજારની ફોજ પોતાના ભાઈ ખાનખાનના હુસ્સામુદ્દીનને આપી. સૂફીખાન વગેરે પણ સામેલ થયા. જ્યારે એ ગુજરાતી ફોજ મલેક ગાઝીની ફોજ સાથે અથગાઈ ત્યારે ટુકડે ટુકડા થઈ વીખરાઈ ગઈ.

ખુસરૌખાન આ સાબળી અતિ બબગયો, પરંતુ હિંમત કરી તેણે ફૌજની સરદારી પોતે લીધી. તે નરી ફૌજ સાથે દિલ્હીની બહાર નીકળ્યો,^૧ પરંતુ ઘણે દુર ન ગયો અને હોઝેખાસની પાસે થોભ્યો, કોરણ કે મયેક ગાઝી ખેવડી કૃત્ય કરતો વિના વિલખે આવતો હતો, તેથી ખુસરૌખાને દિલ્હી છોડવાનું પસંદ ન થયું. તે વખતે ખજનનાનો દરવાખો ખોલી દીધો અને હુકેક સિપાઈને બંને ત્રણ ત્રણ સાલનો પગાર આપ્યો. ફકીંગ અને દરવીશોને દાન કરવામાં આવ્યું. ગુજરાતી ભરવાડોને ખજનનાના ઝવેરાતથી પાલામાવ કર્યા અને મલેક ગાઝી માટે ખજનનામાં એક પાઇ સરખી ન છોડી. તે મમલ્યો કે અલાઉદ્દીનની માફક પૈસા વેગવાથી કામ લઉં. ટૂંકમાં બંને ફૌજોનો મુકાબલો થયો અંતુલમુલક લડાઈ પહેલાં માળવા તરફ રવાના થઈ ગયો હતો. અને એવી રીતે અલાઉદ્દીનના ઉમરાવો જે ખજા દિલથી મળ્યા ન હતા તેઓ એકેક કમીને છટા થઈ ગયા. જંગ શરૂ થયો ત્યારે બંનેએ મરદાનગીને ઇન્આફ આપ્યો.^૨ પ્રથમ તમલકની ફૌજે હાર ખાધી, પરંતુ સવાગની ત્રણ ટુકડી અચાનક ખુસરૌખાનની ફૌજ પર આવી પડી જેથી ખુસરૌખાનની ફૌજમાં નાસભાગ મચી. મલેક તત્તમગા નાગોરી જે ખુસરૌખાન ગુજરાતીની ઘણી તરફદારી કરતો હતો તે માર્યો ગયો અને કુર્ગ કીમારના પુત્ર શાહરતાખાને નાસભાગનો રમતો ઈખ્તિયાર કર્યો. ખુસરૌખાને પોતે ઘણી બહાદુરી બતાવી અને પુષ્કળ કોરિશ કરી, પરંતુ તે કામ ન આવી ટૂંકમાં શુકવારનો દિવસ હતો, પાટ્યા પહોર પર્થત લડાઈ જારી રહી આખરે ખુસરૌખાનની હાર થઈ, બેશુમાર ગુજરાતી ભરવાડો માર્યા ગયા ખીજે દિવસે જેણે ત્યાં ભરવાડો જોયા ત્યાં માર્યા દબરો ગુજરાતી ભરવાડ ગુજરાત તરફ નામી છટ્યા ને ગસ્તામાં માર્યા ગયા ખુદ ખુસરૌખાન પોતાના

૧ ચાળીસ હજારની દુવ ફૌજ તેની પાસે હતી (ફરિશ્ત)

૨ બહાદુરી

આકા મલેક શાહીના બાગમાં સતાઈ ગયો અને ગિરફતાન થયો. મલેક ગાઝીની સમક્ષ તેની કતલ કરવામાં આવી ૧ ખવજી ખાનદાન-માનો શાહી કુટુંબનો પ્રાઇ પુખ્ત વયનો પુરુષ બાકી ન રહ્યો હતો તેથી રાજ્યના હિમરાવાની સનાહથી મલેક ગાઝી તમલક દિલ્લીમાં તખ્તનશીન થયો આ બનાવ ઈ સ ૧૩૦૦ (હિ. મ. ૭૦૦) નો છે તેની સન્તનત ચાર માસ અને થોડાક દિન ટકી, પરંતુ 'તમલક નામા'માં અમીર ખુસરોએ કુતુબુદ્દીનની કતલનો બનાવ હિ સ ૭૦૦ના જમાદિઉમમાનીનો જણાવ્યો છે, એ ધ્યાનમાં લેતા એની સંજ્ઞાતનની મુદત ફક્ત બે મહિનાની થઈ.

ખુસરોખાન ગુજરાતીનું અવસાન

ખુસરોખાનના અવસાન વિશે જે સાલ મામાન્ય તારીખોમાં લખવામાં આવી છે તે હિ સ ૭૨૧ છે, પરંતુ સિયરુલમુતઅખખગીન મા હિ સ. ૭૦૫ છે. માગ ખ્યાલ મુજબ બન્નેએ ખોટી સાલ લખી છે, કાગણ કે આમ ઇતિહાસકારો અભાવિદ્ધીનના અવસાનનો સમય હિ સ. ૭૧૬ ના શબ્દાવની ફટી તાગીખ વિશે એકમત છે (ઈ સ. ૧૩૧૬ ડિએમ્મગની તાગીખ ૨૨) તે પછી લગભગ ૩૬ દિવસે મલેક કાફર રાજ્યકર્તા થયો તેના પછી તેની જગ્યા પર કુતુબુદ્દીન આવ્યો.

અને એ હિ સ ૭૧૬ (ઈ. સ. ૧૩૧૬)ના ઝિન્કાફ માસનો બનાવ છે કુતુબુદ્દીને શિદાણુદ્દીનને બગતરફ દરી પોતે તખ્ત દાસિલ કર્યું અને વિધિપૂર્વક તખ્તનશીન થયો ત્યારે અફઝલનાલા સિવાયના આમ ઇતિહાસકારોના મત મુજબ હિ સ ૭૧૭ ના મોહરમની આઠમી તારીખ હતી (ઈ. સ. ૧૩૧૭ ના માર્ચની ૨૩ તારીખ) ત્યાર પછી તે સુલતાન કુતુબુદ્દીનના અવસાનનો સમય હિ. સ. ૭૨૧ ના રબીઉલ અવ્વનની ૫ મી તારીખ (ઈ. સ. ૧૬૨૧ ના માર્ચની ૨૪ મી તારીખ) જણાવે છે સુલતાનનું અવસાન અને

ખુસરૌખાનનો રાજ્યાલિખેક મળે છે એક જ દિવસે થયો, અને એ જ રીતે ખુસરૌખાનનું અવસાન અને મોહમ્મદ તગલકની તખ્તનશીનીની પણ જાણે કે એક જ તારીખ હતી. આમ ઇતિહાસકારોના કહેવા મુજબ ગાઝી તગલક દિ. સ. ૭૨૧ (ઈ. સ. ૧૩૨૧) ના શાખાનની ૧ લી તારીખે ખલજી તખ્ત પર બિરાજમાન થયો, અને ખુસરૌખાને ફક્ત ચાર મહિના રાજ્ય કર્યું. એટલે જો કુતુબુદ્દીનના અવસાનની રબીઉલ અવ્વલની પાંચમી તારીખ સાચી હોય તો મસ્રેક ખુસરૌખાનનું અવસાન એ દિસાએ દિ. સ. ૭૨૧ (ઈ. સ. ૧૩૨૧) ના રજબની પાંચમીની પહેલાં કે પછી હોવી જોઈએ. જો કે દિ. સ. ૭૨૧ (ઈ. સ. ૧૩૨૧) ના શાખાનની પહેલી તારીખે મસ્રેક તગલકની તખ્તનશીની થઈ હતી, અને તે પછી એ ત્રણ દિવસ પછી તેના અવસાન વિશેની ખાતરી છે. અને જો દિ. સ. ૭૨૧ (ઈ. સ. ૧૩૨૧) ના શાખાનની પહેલી તારીખે ખુસરૌખાનના અવસાનનો સ્વીકાર કરીએ તો એ રીતે ઘણી બાબતો એવી ઉપસ્થિત થાય છે જે ખરી વસ્તુરિયતોની વિરુદ્ધ છે (૧) તે સંજોગોમાં કુતુબુદ્દીનનું અવસાન રબીઉલ અવ્વલને બદલે રબીઉલ સાનીમાં હોય અને એ આમ ઇતિહાસકારોના બ્યાનથી વિરુદ્ધ છે અને કોઈ આધાર રાખવા યોગ્ય ઇતિહાસ એનું સમર્થન કરતો નથી (૨) બદાયૂની અને ઝિયાબની બંને વિશ્વાસપાત્ર તારીખોમાં દિ. સ. ૭૨૦ (ઈ. સ. ૧૩૨૦) લખી છે. ખાસ કરીને બનીના સમયની નજીકનો બનાવ હોવાથી એનું બ્યાન વધારે બરોસાપાત્ર અને સાચું જણાય છે. વળી બીજા પુરાવાઓ પણ એનું સમર્થન કરે છે. (૩) ખુસરૌખાને તખ્તનસીન થતાં જ હુકમ કર્યો કે 'નાસિરુદ્દુનિયાવદ્દીન ખુસરૌખાન'ના નામથી સિક્કા અને ખુલ્લા જારી કરવા. એટલે આજ પર્વત જે સિક્કા મળ્યા છે તેમાં એક પણ દિ. સ. ૭૨૧નો નથી, બદલે તમામ ૭૨૦ ના છે.

એવો ખ્યાલ ન કરવો જોઈએ કે ખુસરૌખાન દિ. સ. ૭૨૦

(ઈ. સ. ૧૩૨૦) અને હિ. સ. ૭૨૧ (ઈ. સ. ૧૩૨૧) માં લ્યાન હોય, કારણ કે ખુમગૌખાનના હિ. સ. ૭૨૧ (ઈ. સ. ૧૩૨૧) ના ચાર મહિના કાંઈ પણ રીતે હિ. સ. ૭૨૦માં આવતા નથી, એટલે બિલકુલ એમ જ માનવું પડે છે કે ખુસરૌખાનના અવસાનની સાલ હિ. સ. ૭૨૦ છે. મારા ખ્યાલ મુજબ આમ ઇતિહાસકારોએ ફરિશ્તામાંથી સાલ નક્ક કરી અને બહુધા એ જ જગ્યાએથી દિતા-બોમાં હિ. સ. ૭૨૧ (ઈ. સ. ૧૩૦૧) ની જૂલ મરૂ થયું.

ખુસરૌખાનની હારનાં કારણો

ખુસરૌખાનને ઇતિહાસમાં ઘણું જ ઓછું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે એનું સૌથી મોટું કારણ હકૂમન અયોગ્ય રીતે હાંસિય કર્યાનું છે. અથવા તો એમ પણ હોય કે તે ઘણી જ નીચ કોમનો માણસ હતો. પરંતુ એ બંને દોષો કંઈ એવાં મદાન પામે નથી, જે ફક્ત ખુમગૌખાન ગુજરાતીએ કર્યાં હોય. પરંતુ જોડો વિચાર કરવાથી માલમ પડે છે કે દુનિયાનો કોઈ પણ ભાગ આવા મહત્ત્વા-કાંક્ષી વિજેતાના દાબલાઓથી ખાલી નથી. ખુસરૌખાન ગુજરાતીએ કુલથુદીનની મફલતનો જે ફાયદો ઉઠાવ્યો તે ખરેખર શ્રુતિપાત્ર છે પોતાની અંગત શક્તિથી પોતાની કોમ અને મુસ્લિમ માટે જે રીતે અક્રલ અને ઝડપણથી કામ લીધું તેને વર્ધને તેના અભિમાનમાં કંઈ સંશય માટે રચાન નથી. પરંતુ પ્રશ્ન માટે બામત એ છે કે તમામ સાવચેતીના પગલા હોવા છતાં પણ તેને ફતેહનું મો જોવાનું ભાગ્યમાં ન હતું, તેનાં કર્યાં કારણો દર્શાવે ? મારા ખ્યાલ મુજબ તેની હારનાં કારણો નીચેના છે—

કરિયાઃ કગતા હતા. એમ જણાય છે કે તે પોતાની ફાજ તાકત માટે બહુ મગર હતા. બહુધા તેથી કરીને કુલુદીનના જમાનામાં તેણે રાજ્યના કોઈ મહાન સેનાપતિઓ અને સ્તબોને મેળવવાની કોશિશ ન કરી. આ કારણથી જ્યાંમુઢી ખુસરૌખાનને ફાજ તાકત સાગતી વળગતી હતી ત્યાંમુઢી સંસ્તનનના ઉમરાવો તેની સાથે ન્દા અને જેવી જ એની સત્તા કમ થઈ તેવા જ તેઓ અવગ થઈ ગયા.

(૨) જે ફાજ ભરતી ખુસરૌખાને કરી હતી તે જો કે સંખ્યામાં ચાલીસ હજારની હતી પરંતુ સામાન્ય રીતે તેમાં રંગરટ બર્ખા હતા. તેમાંથી કોઈને પણ કાયદેસર ફોજ સાથે લડવાનો વારો ઉમર ભરમાં આવ્યો ન હતો, પરંતુ સામેની ફોજો એક અનુભવી સેનાપતિના હાથ નીચે ફેજવાયેલી જંગી ફોજ હતી. તેથી વધુ

બધા ભરોસો રાખ્યો હતો કે કાર્યના પગલામનો વિચાર કરવાનો ખ્યાલ પણ એના દિલમાં ન આવ્યો. કઈક અ-કન અને હ્દાપણથી કામ લીધું હોત તો સલાવિત જે કે મળતા મળત તેણે દારની સલાવનાનો જગપણ વિચાર ન -ર્યો કે જેથી એવા વખત માટે કોઈ સુરક્ષિત જગ્યા તૈયાર ગાળી લેાય તેણે ઇચ્છા કરી હોત તો ગુજરાત અને દક્ષિણના હવામાના કોઈ એવી જગ્યા સુરક્ષિત કરી શક્યો હોત કે જ્યાં ખેસીને વાળા સમય પર્યંત તગલખને લાવવામાં મગગૂંચ રહેત, કારણ કે તે જમાનામાં દરેક ઠેકાણે અવ્યન-થાનો કાગ હતો, પગમ અને સિંધ સિવાય બાકીના દરેક સ્થળોમાં તે અત્ર નીતે સફળ થઈ શક્યો હોત

(૬) માગ ઉપરના ઉત્તેજ મુજબ રાજ્યના ઉમનવો તેનાથી નાગજ હતા ફક્ત થોડા જ મુસવમાન ઉમરાવો તેના તરફ હતા. જેમને કુલદીનના હાથે તકવીફ પહોંચી હતી તે ખુસરૌખાનની સાથે થયા હતા કાગલુ કે કુલદીનનો એ દુશ્મન હતો અને દુશ્મનનો દુશ્મન દોસ્ત થાય છે એવી આથે યસમાં તૈતકાલિક કાયદાની આશા હતી એ જ કારણથી જગના મેદાનમાં આફ આફ માત્રમ પડતુ હતુ કે ખુસરૌખાનના સાથી અને દોસ્ત હોવા છતાં દાર વખતે તેઓ ચોરી છપીથી બહાર નીકળી ગયા

(૭) એ પણ સાફસાફ નજરે પડે છે કે ખુસરૌખાનની ફતેહ હોવા છતાં કોઈ હિન્દુ ગજપૂતે તેને મદદ ન આપી, બાકુધા એનું કારણ ફક્ત એ હતુ કે ખુસરૌખાન અતિ નીચ અને અદના કામનો હતો, જેની સરદારી ગજપૂત કાઇપણ રીતે કમલ

જંગલી રીતે દૂધ પીતા બચ્ચાં અને ગોદમાં બચ્ચાંવાળી માતાએ સાથે વર્તન કર્યું તેનાથી લોકોને તેના તરફ નફરત થઈ ગઈ.

ગુજરાત વિશે માર્કેપોલો નામના મુસાફરનો અભિપ્રાય

(ઈ. સ. ૧૨૯૫-દ્વિ. સ. ૧૯૫-૬૬) સેન્ટ થોમસની કબરની પશ્ચિમ તરફ ' લાર ' એટલે કે ગુજરાત પ્રાંત આવે છે. એ મુસ્લિમોમાંથી ખાલ્લો^૧ દુનિયાભરમાં ફેલાયા છે. એ ખાલ્લો ધણા જ બલ્ક વેપારી હોય છે. તેઓ અતિ પ્રામાણિક અને સાચાઓવા પણ હોય છે, કારણ કે તેઓ દુનિયાની કાંઈપણ ચીજ માટે બૂકું ખોલતા નથી. જો કોઈ પરોશી મુસાફર તેમના મુસ્લિમ વેચાણ ખરીદીનાં ગિવાનુંથી વાકેફ ન હોય અને તેમને પોતાનો માલ સોંપે તો તેઓ ધણા પ્રામાણિકપણે અને નિમકલ્લાલીથી વેચે છે, ફક્ત જે હકથી તેમને આપવામાં આવે છે, તે સિવાય તેઓ કોઈ બીજી રીતે કંઈ પણ અયોગ્ય નફો લેતા નથી. તેઓ પોતાના ધર્મને ધણા વજગી રહે છે. તેઓ માંભ ખાતા નથી તેમજ સરાખ પીતા નથી, અને પારકી સ્ત્રી સાથે સંબોધ કરતા નથી. એઓ બીજાઓની કોઈ ચીજ લેતા નથી. તેઓ એક જતોઈ પહેરે છે. એ મુસ્લિમો હોકેમ અનિ દોક્તમંદ અને તાકતવર છે. તેને કબરાતનો ધણો શોખ છે. તે ખાલ્લો સોદાગરોને મદ્રાસમાં કબરાત ખરીદવાને મોકલે છે: અને જે કામતે તે ખરીદી લાવે છે તેનાથી બમણી કામત આપે છે. એ મુસ્લિમો ખાલ્લો બૌદ્ધ ધર્મ માને છે અને સુન્ન વગેરેમાં ધણી શ્રદ્ધા રાખે છે. આ બાબતોમાં તેઓ દુનિયાભરની કેમોમાં આગળ વધેલા છે. એમને ત્યાં દરરોજ માટે માણસોની કંઠના પડછાપાની લંબાઈ નક્કી કરેલી હોય છે. જે માણસ સોદા કરવા ઇચ્છે છે તે સવારમાં ઊઠી સૂર્યના તાપમાં બિભો રહે છે અને પોતાનો પડછાપો ખુલ્લો છે. જો પડછાપો પોતાના દંમેશ મુજબની જરોબર હોય તો તે સોદા કરે છે. અને તે ઝાંઝો હોય તો તે નથી કરતો. એમના

(૧) બદ્દાઓ એ બૌદ્ધ ધર્મી લોક માટે છે.

અભિપ્રાય પ્રમાણે દિવસનો એક પહોર અપશુકનિયો હોય છે. દાખલા તરીકે બુધવારે મધ્યાહ્નનો વખત અને મોમવારે પાછલા પહોરનો. એ વખતે પણ લોકો કંઈ કામ કરતા નથી એ ઉપરાંત જો કાંઈ માણસ ઘરની અંદર જોડો હોય અને ગરેણીને દીવાલની શુકનવાળી દિશા તરફથી આવતી જુએ તો તુરત જ કંઈ કામ કરી નાખે છે અને અપશુકનવાળો દિશામાંથી આવતી જુએ તો કદી કંઈ કામ કરતો નથી. જો કાંઈ બહાર જતી વખતે છીંક ધાય અને તે શુકનવાળી સમજે તો જાય છે, નહિતો ત્યાં ને ત્યાં ગહે છે. ગરતા પર ચાલતી વખતે ચકલી શુકનવાળી દિશાથી પસાર ધાય તો તે આગળ જાય છે, નહિતો નથી જતો. એ છાત્રણોની ઉમર ધણી મોટી ધાય છે, કારણ કે ખાવાપીવામાં તેઓ કાળજીવાળા અને નિયમિત હોય છે. તેમના દાંત પણ એક લીંબોતરી ખાવાથી ધણા મજબૂત હોય છે. એ લીંબોતરીને લઈને તેમની તબિયત સારી રહે છે. એ મુઠ્ઠકમાં ધાર્મિક આગેવાનોની એક જાત હોય છે જે ‘જોગી’ કહેવાય છે. એ જોગીઓ જાતના આત્મણુ હોય છે. તેમની ઉમર ટ્રોફોટ્રોફો અને બ્રોમોસોની હોય છે. તેઓ ઓછી પણ ઉમદા ચીજો ખાય છે. દાખલા તરીકે ઓખા, દૂધ. એ લોક ગધક અને પારામાંથી એક જાતની ભરમ બનાવે છે જે તેઓ બાળપણથી જ લાંબુ આયુષ અને બળવાન શરીર કરવાને માટે ઉપયોગમાં લે છે. અહીંના જોગીઓની એક જમાત જે તપ કરવામાં પોતાની ઝિંદગી ગાળે છે તે નાન ગહે છે અને પોઠિયાની પૂજા કરે છે. તેઓ પોઠિયાની છબી જે પિત્તળ કે સોનાની હોય છે તેને પોતાના કપાળ ઉપર બાંધે છે. તે ગાયના ડાણુની રાખ શરીર ઉપર ભજતની માફક લગાવે છે તેને તે ધણી જ પવિત્ર સમજે છે અને ત્યારે કાંઈ એના અનુયાયી મળી જાય છે ત્યારે એ રાખ તેમના કપાળ ઉપર લગાવે છે. તેઓ વાસણ-મા ખાતા નથી પણ ઝાડનાં પાંદડા અને તે પણ તુકા પાંદડામાં ખાય છે, કારણ કે તેમનું માનવું એવું છે કે લીલાં પાંદડામાં પણ

જીવ હોય છે અને જીવને મનાવવું ચાહું નથી કોઈ એનો જન
 ઘર્ષ લે તોપણ તેઓ ધર્મની વિરુદ્ધ વર્તન કરતા નથી જો કોઈ
 તેમને નમ્ર ગહેવાનું કારણ પૂછે તો તેઓ જવાબમાં જણાવે છે કે
 દુનિયામાં નમ્ર આપ્યા હતા અને નમ્ર ચાલ્યા જઈશું, તેથી દુનિયાની
 ચીજો સાથે અમધ ગખવો ન જોઈએ અમાગમાં વિષયવાસના
 નથી તેથી અમે નાગા કરીએ છીએ જેઓ મહુ વિષયી હોય છે
 તેમને પોતાની છૂપી જગ્યા છુપાવવાની જરૂર પડે છે તેઓ કોઈપણ
 જીવવાળા પ્રાણીને જાનથી માગતા નથી, મગણ કે એને મદાન પાપ
 અમજે છે તેઓ લીલા શાક નહિ બત્કે મૂઝ ખાવ છે તેઓ જમીન
 પર નમ્ર નુએ છે, કોઈ જોડતા નથી અને મિજબતા પણ નથી
 તેઓ દરેક જ ઉપવાસ કરે છે અને પાણી સિવાય કંઈ પીતા નથી
 તેઓ કોઈને પોતાનો એનો બનાવે છે, ત્યારે તેને પોતાના મકામ
 અમુક વખત સુધી ગમે છે અને તેને પોતાના જેવી કિંદગી પસાગ
 કરાવે છે ત્યારે તેની પરીક્ષા લે છે ત્યારે તેઓ જે જુવાન હોક
 રીઓ મર્તિઓની પૂજા કરે છે, તેમને જોતાં છે અને આ
 શબ્દને તેમની સાથે ગહેવાનું કહે છે એ છોકરીઓ નખગ ચાગા,
 દીખગ અને નેત્રમંદિતથી તેને લોભાવે છે અને જો તે તેમની સાથે
 મેન્દકાગીથી વર્તે તો તેને એનો બનાવે છે, નહિતો નહિ, કારણ કે
 તેઓ કોઈ ખરામ? ચાવચનગતવાળા માણસને પોતાની જમાતમાં
 શામેલ કરતા નથી તેઓ મહાને બાળે છે, કારણ કે તેઓ માને છે
 કે એમ કરવામાં ન આવે તો તેમાં ખીડા પડે છે અને ત્યારે એ
 ખીડાને જોગક નથી મગતો ત્યારે તે મરી જાય છે તેમના મોતનો
 બદલો મરહમના આત્મા પાસેથી લેવામાં આવે છે,

બૌદ્ધ ધર્મો અને મર્તિપૂજક છે. અદીથી ધ્રુવનો તારો જગાં ઝીંચો દેખાય છે. ગુજરાતના વતનીઓ દરિયાઈ ચાંચિયા છે (બહુધા માર્કો પોલોનો કહેવાનો ભાવાર્થ દિનાગના લોકો વિગેનો છે) તેઓ વદાણુ લૂંટી લે છે અને ચાંચિયાને હાથ જાય એવા કાંથી બહાનુનો માલિક ઝવેગત ગણા જાય તો તેઓ તેને સમુદ્રના પાણીમાં આમલી નામે ઝોળખાવી એક ચીજ તેને પિવડાવે છે જેથી તેને દસ્ત થવા માંડે છે અને ઝવેરાત બહાર નીકળી આવે છે, જે તેઓ લઈ લે છે. એ મુકમા કાળા મરી, આદુ અને ગળી વધારે થાય છે. તે ઉપરાંત કપાસ, જે દેવકપાસ નામે ઝોળખાય છે તે વધારે પ્રમાણમાં જોગે છે તેનાં ઝાડો ઘણાં જ્યાં થાય છે અને તે ઉપર વીસ સાલ સુધી કપાસ આવે છે બાર વરસ પર્વતનાં ઝાડનું કપાસ કાંતવા અને કપડાં વણવાના કામમાં આવે છે. છેલ્લાં આઠ વરસનું કપાસ એ કામમાં આવતું નથી, પરંતુ સુજની તળાઈ રમણ અને ગાંધી બરવાના કામમાં આવે છે.^૧ અદીનાં લોકો પેટાં, બકરાં, ભેંસ, જંગલી ગાય, અને ગેંઠા જેવાં પશુઓનાં ચામડાં પકવે છે અને રંગે છે. અહીં ચટાઈ ઘણી ઉમદા વણવામાં આવે છે, જેમાં ઉત્તમ જાતનું કારીગરીનું કામ કરવામાં આવે છે અને પશુ પક્ષીઓના ચિત્રો બનાવવામાં આવે છે. એ ચટાઈ જિંતરાનું કામ આવે છે. તે ઉપરાંત તકિયા પણ ઘણા ઉમદા બનાવવામાં આવે છે.

: ૩ :

તગલક વંશ

તગલક વૃક્ષી શબ્દ છે જેનો અર્થ ‘પહાડી’ થાય છે. એ પુસ્તુ શબ્દ ‘રોહિલા’ના અર્થનો છે. નવાદિલ મઆલીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ‘તગલક’ અને ‘કતલક’ એક જ અર્થનાં છે.

૧. આજકાલની રૂની ખેતી જેવાં આમા અવિરથાક્તિ વાગે છે પરંતુ મેસુરના નરસિંહ રાજ્યમહેલ્લામાં એ પોતે રૂઠ એક ઝાડ જેવું તે આ બ્યાનને મજબૂત આવવાથી મને ખાતરી છે કે એણે સાચું વખતું છે.

અને 'કનલગ' બદલાઈને 'તગલક' થઈ ગયો છે જેનો અર્થ 'મધ્યમ' છે. પરંતુ તેને માટે કંઈ સાબિતી આપવામાં આવી નથી. 'તગલક' વિશે સૌથી પુરાણુ બ્યાન ઈબ્ન અનૂતાનું છે. તે લખે છે કે "ગેખ રુફતુદીન કુન્ઝી મુસ્તાની પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે કે તગલક તુર્ક કામમાંનો 'કરના' હતો. અને એ લોકો તુર્કસ્તાન અને સિંધની વચ્ચે આવેલા પદાડોમાં વસતા હતા." 'કરના' શબ્દની બાબતમાં આઃમી સૂફીનો મરાઠર મુસાફર 'માર્કોપોલો' જણાવે છે કે 'એમનો ગ્રામ તાતારી અને મા હિદી હોય તે લોકો 'કરના' નામથી ઓળખાય છે. એમનો ધંધો લૂંટફાટનો છે. જ્યાં એમનું લશ્કર જાય છે તે પ્રદેશને હિલ્લુડ બનાવે છે. તેમનો સરદાર નિકાદાર છે જે ચમતાઈનો બગીજો છે. એ શખ્સ પોતાના કાકા પાસેથી નારીછટી 'કરના'નું લશ્કર લઈ બદખ્શાનને રસ્તે કાશ્મીર ગયો અને લાહોર છૂટી ત્યાં રહ્યો. અને મોગલો સાથે લડવાનું ચાલુ રાખ્યું"...આખર પર્વત.

બીજા ઇતિહાસો ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રથમ તો કરનાનું વૃમાન (દસહજાર) આઠમી મોગલોનું લશ્કર સાથે રહેતું હતું, પરંતુ ત્યારપછી તેમણે લૂંટમાર જ પોતાનો ધંધો બનાવી દીધો. બાણીની ખિના એ છે કે અમલ આ લોકો ચીનની ઉત્તરમાં આવેલા કર્કન છદન (શીદન) નામના પદાડમાં રહેતા હતા. ખુલાસગુત તવારીખનો કર્ના લખે છે કે સુલતાન મોહમ્મદનો બાપ તગલક સુલતાન ગિયા-સુદ્દીન બયબાનના તુર્કી ગુલામોમતિા એક હતો અને તેની મા પંજાબની "નદ" કામની હતી. એ બ્યાન ઉપરથી એમ જણાય છે કે 'કરના' શબ્દથી ઈબ્નઅનૂતાના રાવી શ્રેષ્ઠ કુન્ઝીનો કહેવાનો

પણ એ વાતને સમર્થન મળે છે, જેમકે એક સિક્કા ઉપર છે કે ‘અમરસુતાનુલગાઝી ગિયામુદ્દુનિયા વદીન અબુલમુઝ્ઝર તગલક શાદિ-સસુલ્તાન નાસિર અગીરલ મુમિનીન’ અને એના પુત્રના સિક્કા ઉપર ‘અલમુઝ્ઝર હી સખીલિવાહે મોહમ્મદ બિન તગલકશાદ’ લખવામાં આવ્યું છે. આથી તગલક ક્યાં તો ખુદ મલેક ગાઝી ગિયામુદ્દીન અથવા તો તેના બાપનું નામ છે. ફરિશ્તા^૧ લખે છે કે “ત્યારે હું લાહોર ગયો ત્યારે વિદ્વાનો આગળ આ બાબત વિશે મેં પૂછપરછ કરી, પરંતુ માર્મ એ ‘તગલક’ વિશે ખરી અને માનવા યોગ્ય વાત ન કહી. અલબત્ત એમ કંઈ કે સામાન્ય રીતે એ વાત પ્રચલિત છે કે ગિયામુદ્દીન તગલકનો બાપ મલેક તગલક ગિયામુદ્દીન બલખનના મુલ્કામોમાંનો એક હતો અને તેણે પંજાબી મલતી પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું જેણે ગિયામુદ્દીનને જન્મ આપ્યો હતો.”^૨ ફરિશ્તા અગત્ય લખે છે કે ‘તગલક અતિ કંગાળ હાલતમાં હતો. સિંધમાં આવ્યો ત્યારે માર્મ એક મોદાગરને ત્યાં ગોવાળ તરીકે રહ્યો હતો. આ અલાઉદ્દીનના સમયની વાત છે તે વખત જ સુલતાનનો ભાઈ ઉલુગખાન મુલતાનમાં હકિમ તરીકે આવ્યો હતો. તગલક તેના લશ્કરમાં દાખલ થઈ પ્રથમ પાયદળ અને પાછળથી હવદગમાં જોડાયો. તેનું કામ જોઈ તેની નિમગ્નતા અમલદાર તરીકે કરવામાં આવી. ત્યારપછી મારે આખૂર અર્થાત્ તખ્તેવાનો દારૂનો અને આખરે મહાન ઉમરાવોમાંનો એક થયો.’^૩ શમ્સ સિરાજ યક્ષીફે ફીરોઝશાહીમાં લખ્યું છે કે “ગિયામુદ્દીન તગલક, ‘રજમ’ અને અબુલક એ ત્રણે ભાઈ પુરાસાનથી દિલ્હી આવ્યા. એ સમય અલાઉદ્દીન ખલજીનો હતો^૪ સુલતાને દિલ્હીમાં

૧. કાસિમ ફરિશ્તા જહાનીરના સમયમાં ફરિશ્તાના ખાદસાહ તરફથી સમીર તરીકે જહાંગીર પાસે લાહોરમાં ગયો હતો.

૨. હુસામખાન નામના ઇતિહાસકારે પણ એ જાનવારને પુરાસાની તરફથી છે જેમકે તે લખે છે કે મહમૂદ બિન મોહમ્મદશાહ બિન શીરાઝ શાહ અબુરાસાની, શાહે દિલ્હી (અરસવાલા ૫ ૧૩૪ ઇ.કે. ૧)

બુદ્ધ જુદા હોવા આપી વર્ધમાન કરી તેની પાસેથી કામ લીધું. આખરે જ્યારે તેની બહાદુરીની જાપ લોકોના દિલમાં પડી ત્યારે મુશ્કતાન અસહ્યતાને તેને દીપાવપુરનો^૧ દાકિમ નીચી મોકલ્યો.” આ પાછળના બેઉ જ્યાનો જે એકબીજાને લગભગ મળતાં છે તે ઉપરથી એ સાફ માલમ પડે છે કે ગિયાસુદીન તત્કાલ જ અલગ સમયમાં હિન્દુ રતાનમાં આવ્યો હતો અને નહિ કે બલબનના વખતમાં. અને જો ફીરોઝશાહીના કર્તા વિશે એમ કહી શકવામાં આવે કે પોતાના આશ્રયદાતાને શુભાશીર્વાચી બચાવવા માટે ચરમપોશી કરી તો ઈબ્ન-બતૂતાને લખતા અટકાવે એવું કાલુ હતું કે હવે જો ફરિશ્તાની વાત માચી માનવામાં આવે તો તે માટે ફક્ત એટલું જ કહી શકાય કે બલબનના જમાનામાં મનેક તત્કાલ આવ્યો હતો, પરંતુ તેના અવસાન પછી મુઝકમાં તેણે ખગબો જોઈ ત્યારે તે

ગુરાસાન ચાલ્યો ગયો. ત્યારપછી ખલજના વખતમાં તેન પુત્રો પાછા આવ્યા. મિર્જા શરીફ અથવા તો અમીર ખુસરો “તમચકનામા” જે મળી જત તો ઘણી જ સફલતથી એ વિશે સાચે અભિપ્રાય બાંધી શક્યો હોત. તબક્કાતે અકબરીના કુર્તાને ‘તમચકનામા’ મળ્યું હતું, પરંતુ આવશ્યની વાત છે કે તેણે એક સખ્ત પણ એ વિશે નથી લખ્યો. તે ઘણી ખામોશીથી બનાવેો જણાવતે નીકળી ગયો.

મલેક ગાઝી ગિયાસુદ્દીન તમચક

દુકંમાં હિ. સ. ૭૨૦ (ઈ. સ. ૧૩૨૦) ના શાબાન મહિનાની પહેલી તારીખે ગિયાસુદ્દીનના નામથી મલેક ગાઝી તમચક દિલ્હીની ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયો અને રાજ્યનીતિને ઇન્સાફ આપવાનું શરૂ કર્યું. દરેક સખ્તને પોતાની લાયકાત મુજબ હોદ્દા અને ઇનામ આપ્યાં. ઇતિહાસકારો એ બાદશાહની પ્રશંસામાં ઘણી જ સુદર મધુરી બાણ વાપરે છે અને લખે છે કે થોડા જ અકવાડિયાંમાં સતતનતનુ કામ એવી ખૂબીથી પાર પાડ્યું કે લોકો ને એમ થયું કે જાણે વરમેથી સતતનતની સ્થાપના થઈ છે. ખુસરૌખાનની અવધ-સ્થા એવી રીતે દૂર કરી કે લોકો હેરતમંદ થઈ ગયા જ્યારે તમામ કામોમાંથી ફારેગ થયો ત્યારે સખા તરફ તેનું ખ્યાન થયું. સિધ પછી બીજો નંબર ગુજરાતનો હતો. આથી ખુસરૌખાન પછી મલેક તાજુદ્દીન ટુકે જે ઈ. સ. ૧૩૨૦ (હિ. સ. ૭૨૦) માં ગુજરાતમાં નાજિમ તરીકે આવ્યો હતો તેને કામમ રાખ્યો.^૧ ગુજરાતથી આવતાં વેતં એણે એવો બદિબસ્ત કર્યો કે કોઈને ફરિયાદ કરવાનું કારણ રહ્યું નહિ અને શાંતિ ફેવાઈ ગઈ. લગભગ પાંચ સાલ પશ્ચાત ગુજરાતની હકૂમત તેના હાથમાં રહી. જે કે ઇતિહાસોમાં એના વિશે

૧. ગિયાબની પૃ. ૪૨૮, પરંતુ ફરિયાદોએ લખ્યું છે કે તેને ગુજરાતનો શિખાદસાનાર (ફાજનો શક્ષી) બનાવવામાં આવ્યો છે. પૃ. ૧૮૭ શા. ૧. નવલખિરોર

ઉપર મકાન પડ્યું (ભાગ ૨, પ્રકરણ ૪, ફસલ ૧૩). હવે જો વીજળી પડ્યાની વાત સાચી હોત તો રોષ રુકનુદીન જરૂર ધૂન બૂલતાને કહેત, કારણ કે તેણે પોતે આ બનાવમાં ભાગ લીધો હતો. રોષ રુકનુદીન વિશે પણ સીઆરલ મુતઅખ્ખરીનમાં લખવામાં આવ્યું છે કે તે બાદશાહને મળવા ગયો હતો. હાડની વખતે ધર્મારાચી બાદશાહને બહાર નીકળી જવાને જણાવ્યું, પરંતુ બાદશાહ સમજી શક્યો નહિ. ત્યારપછી જેવા રોષ જોડ્યો કે તુરત છત પડી ગઈ (ભા. ૧. ગિયાસુદીન તગલક નવસકિશોર પ્રેસ). ઇતિહાસકારોએ બહુમત અવાજોને ‘ખાન જહાન’નો ખિતાબ આપી વડે પ્રધાન બનાવવાની અને તેની સારી ઝિંદગી દરમિયાન તેને માન આપવાની હકીકતોને પણ દલીલરૂપે આગળ કરી છે. રોષ રુકનુદીન તરફ મોહમ્મદ તગલકશાહ અતિ મહેરબાની રાખતો. તેના પિતાનો મુલતાનમાં આવેલો મકબરો રોષને અર્પણ કર્યો હતો. વળી એક ખીમ મોકા પર સો ગામ જગીરમાં આપ્યાં હતાં. આ શાહી મહેરબાની હોવા છતાં ધૂન બૂલતા પાસે રોષ રુકનુદીન મુલતાની જેવા મહાન ઘરીતું બાપના ખૂની તરીકે પુત્રને બતાવવું એ વાત માટે મજબૂત દલીલ છે કે આ વાત સાચી છે. પરંતુ મારો અગત અભિપ્રાય એવો છે કે લોકોની આ બાબતમાં ગેરસમજ છે. પ્રથમ તો ધૂન બૂલતાની હકીકતથી એ ગેરસમજ દૂર થાય છે. મોહમ્મદ શાહે ખુદ પોતે જ મહેલ તૈયાર કરાવ્યો હતો, તેથી બદાયુની અને તબકાતે અકબરીમાં લખવું પડ્યું કે “જેની જરૂર ન હતી એવા મહેલ બનાવવો...” આખર પર્વત. બહે સાફ સાફ માલુમ પડે છે કે ખુદ બાદશાહે બંધાવવાનો હુકમ કર્યો હતો. વળી એ વાત તો જાહેર છે કે જે મકાન ત્રણ દિવસમાં હિતાવજથી બનાવવામાં આવ્યું હોય તે કેટલું મજબૂત હોય.

આજે પણ આપણે જોઈએ છીએ કે આગજાડી કાંઈ મકાન નહક પસાર થતી હોય ત્યાં તેનો ધબકાગે મકાનમાં બેસનારને લાગે છે. એવી જ રીતે જ્યારે તમે થુલ ઉપરથી પસાર થાઓ અને

હાજી મોહમ્મદ કંદહારીએ પોતાના લખેલ ઇતિહાસમાં ઝિયાઅર્નીનું સમર્થન કર્યું છે. અને પણી દીલ પછી ફગિબાએ એ જ વાતને લગભગ સાચી માની છે. સદગ્રહાં ગુજરાતીએ પોતાના ઇતિહાસમાં એને માટે ‘બદ્’ શબ્દ વાપર્યો છે અર્થાત્ એ ગદ્દઈ મહેલ કાગેગરીથી બનાવેલો હતો. એમાં ફાઈપણ બનતો મશય નથી કે એ ગદ્દઈ બધન ફક્ત ઝિયાઅર્ની ઉત્તમ રીતે ખોલી થક્યો હતો. પરંતુ તે પછીના તમામ ઇતિહાસકારો ઝિયાઅર્ની ઉપર ખુશામતનો આગેપ મુકે છે, કારણ કે મોહમ્મદગાહ તગલકે ઉઠેલા શીરોઝશાહ તમલકે વિશે સત્ય હકીકત લખી. ગમે તેમ હોય પણ ઈબ્ન બતૂતા જે બર્નીને સમકામીન હતો તે લખે છે કે “બાદશાહે પોતાને માટે એક મહેલ અફઘાનપુરમાં બંધાવવા હુકમ કર્યો. જૂનાખાને (મોહમ્મદ તમલકે) ત્રણ દિવસમાં તે તૈયાર કરાવ્યો. તેનો પાયો લાકડાના ચાંચા ઉપર જમીનથી ઊંચો રાખ્યો. તેમાં ઘણુંબધું કામ લાકડાનું જ હતું. અહમદ મિન અયાઝ જે પાછળથી ‘ખાન જહાન’ના ફરિશ્તાથી ગણીતો થયો તે આ બંને ખાદશાહનો એન્જિનિયર હતો પાયો એવા દિસાએ ગખવામાં આવ્યો હતો કે જો એક ખાસ મોક્કા પર દાથી ઊભો ગખવામાં આવે તો આખું મકાન તૂટી પડે. પાદશાહે તે મકાનમાં આવીને મુકામ કર્યો અને લોકોને નિમંત્રણ આપ્યું. લોકો બધાં ખાણું ખાઈ ચાલ્યા ગયા ત્યારે જૂનાખાને (મોહમ્મદ તમલકે) પાદશાહની પગવાનગી માગી કે હું દાથી પેશ કરવાની દરખાશ રાખું છું. તેથી એક સાજ અને સામાનથી શણગારેલો દાથી લાવવામાં આવ્યો. શેખ મુકનુદ્દીન મુલ્તાની મને કહે છે કે તે વખતે હું પાદશાહની પામે હતો અને પાદશાહનો લાડીલો પુત્ર મદમૂદ પણ ત્યાં હતો. જૂનાખાને (મોહમ્મદ તમલકે) મને કહ્યું કે અહો મહાપુરુષ, મધ્યાહ્નની નમાઝનો સમય નજીક છે; આવો, નમાઝ પઢી લઈએ. તેથી હું મકાનમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો. તે જ સમયે દાથી લાવવામાં આવ્યો. જેવો દાથી મહેલમાં આવી પહોંચ્યો કે ઘરેલ ખાદશાહ અને શાહઝાદા

ઉપર મકાન પડ્યું (ભાગ ૨, પ્રકરણ ૪, ફસલ ૧૩). હવે જે વીજળી પડ્યાની વાત સાચી હોત તો રોષ રુકનુદીન જરૂર ઈજ્જત બૂટાને કહેત, કારણ કે તેણે પોતે આ બનાવમાં ભાગ લીધો હતો. રોષ રુકનુદીન વિશે પણ સીઅરલ મુતઅજ્જરીનમાં લખવામાં આવ્યું છે કે તે બાદશાહને મળવા ગયો હતો. ઊડની વખતે ઈશારાથી બાદશાહને બહાર નીકળી જવાને જણાવ્યું, પરંતુ બાદશાહ સમજી શક્યો નહિ. ત્યારપછી જેવા રોષ જોકો કે તુરત છત પડી ગઈ (ભા. ૧. ગિયાસુદીન તગલક નવલકિશોર પ્રેસ). ઇતિહાસકારોએ અહમદ અમાઝ-ને 'ખાન જહાન' નો ખિતાબ આપી વરો પ્રધાન બનાવવાની અંતે તેની સારી કિંદગી દરમિયાન તેને માન આપવાની હકીકતોને પણ દલીલરૂપે આગળ કરી છે. રોષ રુકનુદીન તરફ મોહમ્મદ તગલકશાહ અતિ મહેરબાની રાખતો. તેના પિતાનો મુલતાનમાં આવેલો મકબરો રોષને અર્પણ કર્યો હતો. વળી એક બીજા મોકા પર સો ગામ જાગીરમાં આપ્યા હતાં. આ શાહી મહેરબાની હોવા છતાં ઈજ્જત બૂટા પાસે રોષ રુકનુદીન મુલતાની જેવા મહાન સૂરીશુ' બાપના ખૂની તરીકે પુત્રને બતાવવું એ વાત માટે મજબૂત દલીલ છે કે આ વાત સાચી છે. પરંતુ મારો અંગત અભિપ્રાય એવો છે કે લોકોની આ બાબતમાં ગેરસમજ છે. પ્રથમ તો ઈજ્જત બૂટાની હકીકતો એ ગેરસમજ દૂર થાય છે. મોહમ્મદ શાહે ખુદ પોતે જ મહેલ તૈયાર કરાવ્યો હતો, તેથી બદાયુની અને તબકાતે અકબરીમાં લખવું પડ્યું કે "જેની જરૂર ન હતી એવા મહેલ બનાવવો..." આખર પર્થત. બહેક સાફ સાફ માલુમ પડે છે કે ખુદ બાદશાહે બંધાવવાનો હુકમ કર્યો હતો. વળી એ વાત તો જાહેર છે કે જે મકાન ત્રણ દિવસમાં ઉત્તાવળથી બનાવવામાં આવ્યું હોય તે કેટલું મજબૂત હોય.

આજે પણ આખરે જોઈએ છીએ કે આજગાદી કોઈ મકાન નશ્તક પસાર થતી હોય ત્યારે તેની ધબકાંગ મકાનમાં બેસનારને લાગે છે. એવી જ રીતે જ્યાં તમે પુલ ઉપરથી પસાર થાઓ અને

સાથે સાથે એક મોટર પણ જતી હોય તો ખરેખર વખતે પુલતી દાલચાલ માલમ પડશે. એટલે એ ત્રણ દિવસનું તાલુ બનાવવું મકાન જે ફક્ત લોકડાના ચાલવા ઉપર જ બાંધવામાં આવેલું હોય તે દાથીના ઠપકારાથી પડી જાય તો એમાં કંઈ અન્યથાની વાત નથી. મારા અભિપ્રાય મુજબ આ બનાવ ધ્રુવ વગર ફક્ત આકસ્મિક રીતે બન્યો. એ માટે સાચું ઉદાહરણ હાથમાં નથી દિલ્લીનું બનાવેલું સરકારી નવું મકાન છે જે માટે આજ સુધીમાં પંદર કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થઈ ગયો છે અને હજી રીતે તેની મજબૂતાઈનો ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો છે, પરંતુ કેટલાંક વરસ ઉપર કાઉન્સિલ હોલની છતનો ફેટલોડ લાગ કાઉન્સિલની મિટિંગ વખતે જ પડી ગયો. એ મિથકુલ આકસ્મિક બન્યું હતું. મોહમ્મદ તમચકની તાજી બનાવેલી ઈમારતની એ જ પરિસ્થિતિ થઈ હતી. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે તેનું પડી જવાનું અસલ કારણ કોઈને જાણવાને મળ્યું નહિ તેમજ એ વિશે સંશોધન પણ કોઈએ કર્યું નહિ તેથી લોકોએ પોતપોતાની અટકળ મુજબ જે કંઈ સમજ પડી તે ખ્યાન કર્યું અને સામાન્ય રીતે એકદમ રાજ્યોમાં લોકો અયોગ્ય રીતે તખ્ત મેળવે છે તેથી મોહમ્મદ તમચક વિશે પણ લોકોએ એવો જ ખ્યાલ બાંધ્યો. અહમદ અબાહને ઉમરહર વઝીર બનાવી ગખવો એ બદનામીના ડરથી હતું એ બિલકુલ ગતિ વાત છે, કારણ કે ઝિયાતનીએ શીરોઝશાહની હકીકતોમાં મજફર વજીર વિશે જે વાત લખી તે ઉપરથી એ અભિપ્રાય જોડી જાય છે. અર્થાત્ એ શખ્સ પોતે વિદ્વાન અને લાયકાતવાળો ન હતો, પરંતુ કંઈ પણ વાંધો ઉઠાવ્યા વગર બાદશાહની મરજી મુજબ શાહી હુકમોનો અમલ કરતો હતો જેથી બાદશાહ અતિ ખુશ રહેતો હતો. અને આ જ ગુણની પસંદગીને વર્ધને બાદશાહે ઉપરના પાછલા ભાગમાં મોટા મોટા અસરકારક ઉમરાવોથી માંડી નાના દરજ્જાના લોકોને સખા અર્પણ કર્યા, કારણ કે એ લોકો સામાન્ય લોકોના કાયદાનો વિચાર કર્યા વગર શાહી ફરમાનનો અમલ કરવો જોઈ

પોનાની ફરજ સમજતા હતા. એ જ સ્થિતિ આ વજીરની હતી. અને એ જ આજ્ઞાપાલનના બદલામાં તેને ઉમરલગની વિઝારત મળી હતી.

મલેક ગાઝી તગવડની ઉમરે વફાદારી ન કરી, નહિતો દિલ્હી, બંગાળા અને દક્ષિણની પેઢે ગુજરાતમાં તે ઘણો સુધારો કરત. જ્યારે ગિયાસુદ્દીન તગવડે દિલ્હીની હકૂમત હાથમાં લીધી ત્યારે “મલેક તાલુદ્દીન તુર્ક” ને^૧ દિ. સ ૭૦૦માં ગુજરાતના નાઝિમ તરીકે કાયમ રાખ્યો. તાલુદ્દીન હાથક અને હોશિયાર રાખસ હતો તેણે એવી ખૂબીથી હકૂમત કરી કે ગેયત હમેશાં આનંદમાં અને તાબેદાર રહી. ઈ. સ ૧૨૦૪ (દિ. સ ૭૨૫)માં ઝાલાવાડના રાજા સૂળભયને વારેવાના સરદાર લુણાજીએ દગવી, મુલ્કનો કબજો લીધો. મગજમલે ગુજરાતના હાકેમની મદદ માગી. બદર તુર્ક તેને માથે લઈ લુણાજીને ખાતી નસાડી મૂક્યો. પરંતુ એ લડાઈમાં સૂળભય માર્યો ગયો અને ઝાલાવાડની રાજધાની સરધારનો કબજો હાથ આવ્યો. એ સાલ પર્વત બદર ગળકર્તા રહ્યો. એ પાંચ સાલ દરમિયાન સુયેદગાતિનું નાન્ય ગયું. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેની હકૂમત ગેયત અને બાદશાહ બન્નેને માટે શાંતિપ્રાયક હતી. એ જ સુલતાનના જમાનામાં ઠાઠી કમાવુદ્દીન ગુજરાતીને ‘સદગદાની’ (રોખલ ધરનામ, સુનાનો મુદ્દની)નો હોદ્દો અર્પણ કરવામાં આવ્યો. એ જ વખતે બદરની જામ મસ્જિદનો હોદ્દો ગુન્મદ ઉત્તગના ઝીના

૧. મિરાતે મોહમ્મદીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કર્નલ વોટસનને એ ખ્યાલ હતો છે કે તાલુદ્દીન તુર્ક જે કમાવુદ્દીનના જમાનામાં દિલ્હીનો વજીર થયો હતો તે દ્વિતીય ગુજરાતનો નાઝિમ થયો. પરંતુ એ ઝીજે રાખસ છે કિયા બની^૧ ૫૦૪૨૪ અને ૪૨૮ પ્રેસ કલકત્તામાંથી પણ આ અભિપ્રાયને સમર્થન મળે છે પરંતુ મજદર કિતાબના કર્તાએ પણ તાલુદ્દીન બદરનું નામ ખોટું લખ્યું છે. એ રાખસ ઉમરવોમાંથી હતો પરંતુ ગુજરાતનો નાઝિમ ન હતો. તાલુદ્દીન તુર્ક હતો (જુઓ ઓલ્દરદારને મુલ્કિયતની ફેદરિસ્ત —કિયા બની^૧)

તરફ તૈયાર થયો. એ વાત તેના શિલાલેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે. તેમાં 'હિ. સ. ૭૨૧' કાતરવામાં આવી છે:—

“કૃપાળુ અને દયાળુ અસ્લાહના નામે સર્વ કરું છું. હઝરત મોહમ્મદે ફરમાવ્યું, ‘જેણે અસ્લાહ માટે મસ્જિદ બનાવી’.....અંત પર્યંત. (અલ હદીસ). ‘સુલતાને આલમ, ગિયાસુદ્દુનિયા વહીન, દેહલતે શાહ મોહમ્મદ શુરહાનુદ્દીન ઈબ્ન નસીરે હિ. સ. ૭૨૧ મા બનાવી.’”

એવી જ રીતે સરૂચમાં બાંસળવી સાહેબની મસજિદ મસ્જિદતો શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છે.—

“જેણે અસ્લાહને માટે મસ્જિદ બનાવી અને એ ગમે તેટલી નાની હોય તોપણ અસ્લાહ તેને માટે જન્મતમા ધર બનાવશે..... ગિયાસુદ્દુનિયા વહીન અબુલ મુઝફ્ફર તમલકશાહિઅસમ સુલ્તાન ‘અસ્લાહ તેના રાજ્યને અને સલ્તનતને હમેશ માટે હાયમ રાખે,’ અબુલ બશાર મોહમ્મદ ખોતમારી (બોયહારી) (તેની મદદતા હાયમ રહે) અસ્લાહના ખંદાઓમાંથી સૌથી વધુ કમજોર ઇકબાલ ફુઝુલાહ હિ. સ. ૭૨૨.”

બોયહારી રાજ્યના ઉમરાવોમાંના એક હતો. જેમકે ક્રિયા બનીના કહેવા પરથી જણાય છે. પરંતુ ગુજરાતમાં તે ક્યા હોદ્દા પર હતો તે જાણી શકાયું નહિ.

સુલ્તાન મોહમ્મદશાહ તગલક

મહેક મોહમ્મદ ફઝુદ્દીન જૂના જે સલ્તનતનો વારસ હતો તે પિતાના અવસાનના ચાળીસ દિન બાદ ઈ. સ. ૧૩૨૪ (હિ. સ. ૭૨૫) માં સલ્તનતના તખ્ત ઉપર બિરાજમાન થયો. એ ઘણો સમજવાળો શખ્સ હતો. ઘણી વખત બીજાના મનનો વાત તે સમજી જતો. વિદ્વાતમાં પણ કમ દરજ્જે ધરાવતો ન હતો. સાદી જબાન, મીઠી જાણમાં બ્યાન અને પરબ્બવદારમાં નવા વિષયની શોધ માટે એ પ્રસિદ્ધ હતો. કેટલાક ફકરા ઇતિહાસોમાં મોજૂદ છે જે ઉપરથી તેના

પત્રવ્યવહારના વિષય ઉપરના કાળ પર કાફી રોશની પડે છે. મલ અને પલ ઉપર પણ સંપૂર્ણપણે હોશિયાર હતો. ઐતિહાસિક જ્ઞાનમાં આગ્રાક હતો. દિલ્હીથી અને તર્કશાસ્ત્રનો તેને અતિ શોખ હતો. સાંદ, મન્ત્રિપ્રી, ઉર્મીક શાએર, મૌલાના ઈસ્મતીન દિલ્હી, બહાઉદ્દીન ફરૂકી વગેરે તેના પુરાણા મિત્રો હતા. તેમના સદવાસમાં દિલ્હીથી શોખ તેને લાગ્યો હતો અને જુદીના વિષયો પ્રત્યે એનું વંતુ વલણ થયું હતું. જે સ્ત્રીનું અસ્તવ્યસની વિરુદ્ધ માલુમ પડતી તેને તે લક્ષ આપવા યોગ્ય સમજતો ન હતો. આવી માન્યતાઓ હોવા છતાં ખલીફાના એલમીઓનો એવી રીતે સત્કાર કર્યો કે જે સાધારણ અક્ષરો પાછળ રીતે માન્ય રાખી શકે નહિ. આ કાગજથી છતિ-લામકારો એને “જમાનાની અજાનબી”^૧ ગણે છે. સુલતાન મોદમદ તગલકે પોતાના ગળાની સરખાનમાં સસ્તનતના કામો એવી ચાલીકીથી અદા કર્યાં, કે તેનું રાજ્ય પણ મજબૂત થયું. દિલ્હી, પાંતબ અને સુલતાન ઉપગત ગુજરાત, માળવા, દેવગઢ, તેલંગ, મરહડ, ઘોરસમઢ, મદાસ, તિગહટ, લખનવતી, અતગામ (આટગામ), મુનારગામ (મુનારગાંવ) વગેરે મુલકોમાં એવી શાંતિ નજરે પડવા લાગી કે એ મુલકોનો ટપાલ અને ખંડણી રાજધાનીમાં એટલી સહેલાઈથી પહોંચતા જેમ ગંગા અને જમનાની વચ્ચેના પ્રદેશનું મહેસુલ દિલ્હીમાં આવે છે. આ શાંતિને કારણે એટલી બધી દોલત ખજાનામાં જમા થઈ

ગઈ કે બેનુમા બસિસો અને નકમો ખર્ચ ક્યો છતાં ખજાનામાં
ઢાઈપિયુ જતની કમી નજરે પડતી ન હતી. હુ ધારુ છું કે આ
શાંતિનું કાનૂન સુવત્તાનની ચાલાકી તેમજ કામેલ નાજિમોની પમંગી
હતુ તેઓ પોતાની કામેલિયત અને હેશિયારીથી મુલકમાં સુલેશાંતિ
કાયમ રાખતા હતા ગુજરાતનો નાજિમ અલ્પખાન તેઓમાંનો
એક હતો.

ગુજરાતમાં બળવાનાં કારણો.

(આનું બનાવો આથે)

મોહમ્મદ તગવકની તખ્તનશીનીના બે વગ્મ પછી અર્થાત્
દિ સ ૭૭૭ (ઈ સ. ૧૩૨૬)માં તરમશીનીનખાન^૧ મિન દાહિ
ખાન ચગતાઈ સુવત્તાનના રસ્તે એક બળવાન ફોજ લઈ દિગી
પહોંચ્યો. અચાનક આવી પહોંચેલા દુસ્મનનો મુકાબલો કરવો મુના
સિમ ન લાગતા મોહમ્મદ તગવકે સુનેહ કરી, અને ધાર્મા કરતા
વધુ મોનુ અને જવાદિગ આપી મળતુ ખાનને વિદાય કર્યો. તે
ખાન માનવાડ અને ગુજરાતમાં લૂટકાટ કરી સિધતા રહેતે પોતાના
વતન તરફ નીઠળી ગયો. ^૨ મુલતાન મોહમ્મદને આ બનાવ ઉપરથી
કાંઈ બોધ મળ્યો લશ્કરનો તૈયારી અને ફોજ વ્યવસ્થિત કરવામાં
તે રોકાઈ ગયો એટલે સુધી કે તેની પામે ઉત્તમ ફોજ એકી થઈ.

૧ ફરિશ્તા, ભાગ ૧ મોહમ્મદ તગવકનું પ્રકરણ પરંતુ બદાયૂની
લખે છે કે તે દિ સ ૭૭૬ (ઈ સ ૧૩૨૮)માં આવ્યો હતો. એટિફરુહન
સાહેબે ‘તરમશીનીનખાન’ને બદલે ‘તૈમૂરશીનખાન’ લખ્યું છે.

૨ આમ ફરિશ્તાએ વખ્યું છે બની અને બદાયૂનીએ લખ્યું છે કે,
ઈસ્લામી ફોજે સામનો કરી તેને લગાડી મૂક્યો અને કવાનોર પર્શ ત તેની
પૂક પકડી પરંતુ ફરિશ્તા લખે છે કે કીરાજસાદ તગવક અને મોહમ્મદસાદ
તગવક પ્રત્યે માન ફોવાયે મોહમ્મદસાદ તગવકની કફોડી પરિસ્થિતિ થતા
નજરાણા આપી પાંચ કાંઠવાનો જિયા બનીએ ઉત્તરેજ કર્યો તથી તરમશી-
નીન રિયો ને કઈ મે લખ્યું છે તે સામાન્ય ઇતિહાસોના આધારથી જ છે.

અને હવે મુલતાનને જીતના ખ્યાલ આવ્યો, તેથી પોતાના લાણેજ મલેક ખુસરોની સરદારી નીચે એક લાખનું હથથળ સરંજામ સાથે હિમાલયના રસ્તે ચીન ક્ષેત્રે કરવાને મોકલ્યું. કમનસીમે હિમાલયની ખીણોમાં તેની ખરાબી થઈ ગઈ. ત્યારપછી પ-દેલી મિત્રોની ઉરકેર-ણીથી ૩ લાખ ૧૭ હજાર ઘોડેસવારોને ખુસસાન જીતવાને તૈયાર કર્યા, પરંતુ સરંજામ મળી શક્યો નહિ. તે બાદ પાયતખ્ત દિલ્હીથી દોલતાબાદ ખદલવાથી સાહી ખગના ઉપર ખર્ચનો બોજો વિરોધ પડ્યો. ટૂંકમાં નકામો ખર્ચ અને કાદપનિક ક્ષેત્રોને હાથને ખમતો ખાત્રી થઈ ગયો. તે પછી તેણે તાંબાના અને ચાંદીના સિક્કા

મારો અંખત અભિપ્રાય એવો ॥ કે મોહમ્મદ તમચકે હાર તો આપી હતી નહિ તો મોગલો તો લોમની દિલ્હી દેવાયેલા હતા તેથી બીજી વખત નરર આવત. જો સોનું અને જવાહિર આપી તેમને વિદાય કરવામાં આવ્યા હોય તો નરર તે ફરીથી આવ્યા ન હોય, અને ખાસ કરીને એ જ સમયે કે જ્યારે હરેક જગ્યાએ કસાદ અને ખરાબી ફેલાયા હતા. શું તમે જાણતા નથી કે અલાઉદ્દીન અને તમચકના સમયમાં વારંવાર હાર્યા છતાં મોગલો ફરીથી આવ્યા હતા અને જ્યારે મોગલો મળતો ત્યારે હુમલો કરતા હતા કે ખુદ અલાઉદ્દીને દોલતાબાદમાંથી બેશમાર દોલત હાસિલ કરી તેમ છતાં શું તેણે દોલતાબાદ છોડ્યું ? શું તેના અજામથી આપ વાકેફ નથી ? એ વાત ધ્યાનમાં રાખી કેવી રીતે ખાત્રીથી માની શકાય કે તરમરદીરીન અને તેની જંગલી કામની ખુસામત કરી તેમજ અઠગક સોનું અને જવાહિર તજવા-પામા આપી પાછા કાઢવામાં આવ્યા હોય અને તેમના લોખી સ્વભાવે તેમને દિલ્હીસ્તાનમાં આવતા રોક્યા હોય ? અલાઉદ્દીન ખજલોને વારંવાર હાર આપી અને મોગલોએ તેની વાકા અનુભવી ત્યારે કુખુટીનના સમય પર્યંત તેઓ ન આવ્યા મારી માન્યતા મુજબ તો મોહમ્મદ તમચકે પણ હાર આપી હતી અને તે જ કારણથી સમયમ ૨૫ વર્ષ પર્યંત મોગલોએ આ તરફ જોડુ પણ નહિ એ ઉપરાંત મોહમ્મદ તમચકની સખાવત અને ઉદારતાને લઈને ખુસસાન અને ઈરાનમાં પણ લોકો તેના પ્રત્યે હમદર્દી ધરાવતા થયા હતા. આ કારણથી હિંદ ઉપર હુમલો કરવાની મોગલોની હિંમત આવતી ન હતી, કારણ કે મુલકમાં મોહમ્મદ તમચક પ્રત્યે સહાનુ-

તાંમાના સિક્કા પાછા ખેચી વર્ષ તગલકાખાદમાં એકડા કરવામાં આવ્યા. હવે ખખનો ભરવાની તદ્દખીગે શોધવાનું શરૂ કર્યું, પરંતુ તે માટે કોઈ યોજના ઘડવામાં આવે તે પહેલાં ખજવાખોરોએ જમા કરેલાં સાધનોનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો અને દિલ્હી, મુલતાન, બંગાળા, અલ્હાબાદ, વગેરે સ્થળોમાં તોફાનોની શરૂઆત થઈ ગઈ. ખાસ કરીને દોઆખના હિંદુઓએ તેને ચકવી નાખ્યો. ફક્ત ગુજરાત જ અસપ-ખાનની ઉત્તમ વ્યવસ્થાને લઈને વફાદાર રહ્યું. જો કે આ તમામ તોફાનો દાખી દેવામાં આવ્યા તેમ છતાં આમ યેતમાં મોહમ્મદ તગલક પ્રત્યે ખરાબ ભાવના પ્રસરી ગઈ, એટલું જ નહિ પણ તેના તગ્દ તિરસ્કાર થઈ ગયો. તેના કાગળો એ કે (૧) મોહમ્મદ તગલકની ઉમરમાં જેમ જેમ વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ તેનો સ્વભાવ જકી થતો ગયો, અને ખરાબ સલાહકારોને લઈને (જેમાં મુજગતીના કાઝીનો પુત્ર પણ સામેલ હતો) તે લોકોને મોતથી અગ્ન કગ્તો નકતો અને આવી રીતે દરરોજ ખૂનગ્ગ કરતો હતો.

(૨) દોઆખમાં વાગવાર કુલ્લડો અને ખજવા ચતા હોવાથી તેણે દંડરૂપે મહેમુવ ખમલું કરી દીધું કુલ્લડ માટેના સિપાઈઓનો ખર્ચ પણ મહેમુલમાં દાખલ કર્યો. ખુદાની શાન જુઓ કે તે સાથે જ દુકાળે આવી દમાગ્યો. લગભગ સાત સાલ^૧ પર્વત વરસાદ પડ્યો નહિ લોકો હેગન પરેશાન થઈ ગયા.

આખરે તેણે પોતે પણ પરેશાન હાલતમાં દિલ્હીથી નીકળી ગંગા નદીના કિનારે ફરૂખાબાદ જિલ્લાના શમ્સાબાદમાં એક કામચલાઉ છાવણી સરગદ્વારા (સ્વર્ગદ્વાર; હરિદ્વારની જેમ) બનાવી. તેણે લગભગ અઢી ત્રણ વરસ (ઈ સ ૧૩૩૮-૪૯-૪૦. હિ. સ. ૭૩૯-૪૦-૪૧) ત્યાં મુકામ રાખ્યો દરિયા કિનારાની મુંઠર હવાને લઈને મગજને શાંતિ મળી. તેથી દુકાળ રોકવાને મોટી મોટી યોજના તૈયાર કરવાનું કામ શરૂ થયું અને એ કામ પાર પાડવાને ગાનવના

૬. (ઈ સ. ૧૬૩૧ હિ. સ. ૧૦૪૧) સાહજહાન બાદશાહના સમયમાં.
- ૭ (ઈ. સ. ૧૬૬૧ હિ. સ. ૧૦૭૨) આલમગીર ઔરંગઝેબના સમયમાં.
૮. (ઈ સ. ૧૭૩૯ હિ. સ. ૧૧૫૨) મોહમ્મદશાહ.
૯. (ઈ સ. ૧૭૭૦ હિ. સ. ૧૧૮૪) સાદુઆલમ બીજો.
૧૦. (ઈ સ. ૧૭૮૦-૮૪ હિ. સ. ૧૧૯૮-૯૯) લોર્ડ હેલ્ફિંગ્સ.
- ૧૧ (ઈ. સ. ૧૮૦૩-૪ હિ. સ. ૧૨૧૮-૧૯) માર્શિવસ વેલેસ્લી.
૧૨. (ઈ. સ. ૧૮૧૩-૧૪ હિ. સ. ૧૨૨૮) માર્શિવસ ઓફ હેલ્ફિંગ્સ.
૧૩. (ઈ. સ. ૧૮૧૬ હિ. સ. ૧૨૩૫) " "
૧૪. (ઈ સ. ૧૮૨૫ હિ. સ. ૧૨૪૧) લોર્ડ આમલ્ટસ્ટ.
૧૫. (ઈ સ. ૧૮૨૮ હિ. સ. ૧૨૪૪) લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન
૧૬. (ઈ સ. ૧૮૩૭-૩૮ હિ. સ. ૧૨૫૩-૫૪) લોર્ડ ઓક્લેન્ડ.
૧૭. (ઈ સ. ૧૮૪૮ હિ. સ. ૧૨૬૫) લોર્ડ હેલ્ફિંગ્સ.
૧૮. (ઈ સ. ૧૮૬૦-૬૧ હિ. સ. ૧૨૭૭-૭૮) લોર્ડ કનિંગ.
૧૯. (ઈ સ. ૧૮૬૫ હિ. સ. ૧૨૮૨) લોર્ડ લોરેન્સ
૨૦. (ઈ સ. ૧૮૬૮ હિ. સ. ૧૨૮૫) " "
૨૧. (ઈ સ. ૧૮૭૭ હિ. સ. ૧૨૯૪) લોર્ડ લિટન.
- ૨૨ (ઈ સ. ૧૮૯૬-૯૭ હિ. સ. ૧૩૧૪-૧૫) લોર્ડ એડિનબ.

આ ફેલિસિટી તરફ નજર કરવાથી એમ જણાય છે કે જ્યારે અંગ્રેજ સત્તા શરૂ થઈ ત્યારથી દુકાળે હિંદને સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું સ્થાન બનાવ્યું, જાણે હરેક જાતના બહોળસ્તની સાથે દુકાળની પણ દર દસ બાર વારસે આવે જ એવી વ્યવસ્થા કરી મૂકી હોય એમ માલુમ પડે છે.

૨ ફરિશ્તા ભા. ૧ પ્રેસ નવલકિશોર.

ઉમરાવેની નિમજૂક કરવામાં આવી. પરંતુ દાદાનિક યોજનાઓનો કોઈ અમલ કરી શકે ? દાખલા તરીકે એક માર્ષલ ક્ષેત્રજી જેટલી જમીનમાં ચાર કે આઠ ફૂવા જોડવામાં આવે તો પૂરતું પાણી મળવાથી જમીનની પેદાશ પચાસહજાર મણ થાય. તેનું મહેસૂલ દસમા ભાગ પ્રમાણે ૫૦૦૦ મણ થાય. સાલની આખરે તેની રકમ રાજ્યના ખજાનામાં જરવામાં આવે. ખેડૂતોને તકલી (તગાવી) રૂપે આગળથી કેટલીક રકમો આપવામાં આવી. પરંતુ દુકાળને લઈને લોકોને એટલી બધી જરૂરિયાતો થઈ ગઈ હતી કે તે રકમ ખેતીમાં વાપરવાને બદલે પોતપોતાને માટે ખર્ચતા. રાજ્યના ઉમરાવો ઈજારા લેતા હતા તે ઊપજના અભાવે અદા કરી શકતા ન હતા. અને લોકોની હેરાનગતી અને મુશ્કેલી જાણતા હતા તેથી તેઓ જુલમ કરી તેમની પાસેથી વસૂલ કરતા ન હતા. અથવા સાચી ખજાનામાં લાગે જરી ન શક્યા ત્યારે મુલતાને તેમને નાલાયક ગણ્યા. તે બુદ્ધિથી સમજ્યો કે એ લોકો જાણી જોઈને મારા હુકમોનું પાલન કરતા નથી તેથી તેણે ધાર્યું કે જો નાના દરજ્જાના લોકોને મોટા હોદ્દા આપી આ કામ ઉપર નીમવામાં આવે તો એહસાનમંદ થવાથી ઘણી તાબેદારી ઉઠાવશે. પરિણામે આવા લોકોથી ઘણી જગ્યા પૂરવામાં આવી, જેમકે અગ્રીમ ખમ્માર (દારૂના પીડાવાળો), બજના મુન્શિય (ગર્વેયો), ફીંગ્રા હજમ, મકકા તબ્બાખ (રમોયો), જુધ્વા બાગબાન, ગેમ બાલુ (કારકૂન), માલિક જુલાદા (વણકર), મુકિબ્બ ગુલામ, વગેરે. મુલ્કની બદકિમ્મતીને લઈને ત્યાં ત્યાં એ લોકો ગયા ત્યાં ત્યાં તેમણે જ્યન ઉપર જુલમ કર્યો. અને આખરે કંટાળી જઈ બળવો કરવાને બધા તૈયાર થઈ ગયા. દિલ્હીને ઉત્તર કરી દોલતાબાદ વસાવ્યું ત્યારે હુકમ કરવામાં આવ્યો કે સદ્ગતનતા ઉમરાવોએ પોતાનાં મકાન ત્યાં બતાવવાં અને જોગાં હોકરાને ત્યાં મોકલવાં. મુલતાનના નાજિમ મલેક બહેરામ અર્ધબાએ એ બાબતમાં બેદરકારી કરી તેથી ખાસ કરીને બાદશાહના અચી નામના એક

કારકુનને આ કામ માટે નીમવામાં આવ્યો તે મુલતાન ગયો. તેણે બાદશાહનો હુકમ સભળાવ્યો અને તેના અમલની સત્વર માગણી કરી વગી મગરૂરીથી સમ્પત્તિ ષરૂ કરી બહેગમનો જમાઈ એ સહન કરી શક્યો નહિ આખરે અગીને માગી નાખવામાં આવ્યો અને પછી બહેગમ બગવા માટે તૈયાર થયો મુલતાન પડે દિલ્હીથી ફોજ લઈ આવી પહોંચ્યો. બંને વચ્ચે વડાઈ થઈ તેમા બાદશાહની છૂત થઈ. બહેરામ માર્ગે ગયો અને કિવામુલમુલકને તેની જગ્યાએ હાકેમ નીમી તે માટે આવ્યો બહાદુર નામના રાખસની તેના નાખત તરીકે નિમણૂક થઈ ઈ સ. ૧૩૪૧ (હિ. ૪ ૭૪૨)મા શાહુ અફઘાને બહાદુરને મારી નાખ્યો અને કિવામુલમુલક દારી જઈ દિલ્હી નાસી છૂટ્યો બાદશાહ એ બળવાને દાખલાને મુલતાન ગયો મુલતાન નજીક પહોંચ્યો, ત્યાં શાહુ અફઘાન પોતાની ભૂનતો એકગઠ કરી મુલતાન છોડી અફઘાનિસ્તાન તરફ ગ્વાના થઈ ગયો આથી બાદશાહ ઉશ્કેરાઈ ગયો, અને અણુઅણુ સલાહકારોએ તેને ભમાવ્યો કે મુલકમા બેચેની અને અસાતિનું અસલ મૂળ આ અફઘાન લોક છે મુલતાન મોહમ્મદે પણ એ વાત માની માની અને એ કામ વિશે એને અશય પેડો તેનો નાશ કરવાને તે તૈયાર થયો એ સમય પર ત દક્ષિણ અને ગુજરાતમા શાંતિ હતી એનું અસલ કારણ એ હતું કે એ બંને જગ્યાએ એ કાબેલ નાઝિમોની નિમણૂક થઈ હતી. તેઓ એક તરફ બાદશાહની વફાદાર હતા અને બીજી બાજુ મેલતનું કાર્યાણ ઈચ્છતા હતા આ કારણથી એ બંને જગ્યાએ કંઈ પણ તોફાન થયું નહિ દક્ષિણમા જે કેટલાક વ્યક્તિગત તોફાનો થયા તે જેમ બંને તેમ જલદીથી આસાનોથી દાખી દેવામાં આવ્યાં ગુજરાતમા અવપખાન શરૂહુલમુલક હતો અને દક્ષિણમા મુલતાન મોહમ્મદ તગનકનો ઉસ્તાદ કલગખાન હતો.

મુલતાન મોહમ્મદના નાલાયક સલાહકારોએ બાદશાહનું લક્ષ્ય એ વાત તરફ દોર્યું કે દક્ષિણની આમદની ખજાનામા એકા પ્રમાણ-

માં આવે છે, જો કેાઈ સારા નાજીમની ત્યાં નિમણૂક કરવામાં આવે તો આમદનીમા ગ્રંથિ થઈ શકે એમ છે. તેથી ઈ. સ. ૧૩૪૩ (હિ. સ. ૭૪૪) માં બાદશાહે કલગખાનને જરતરફ દરી દિલ્હી બોલાવી લીધો અને નિઝામુદ્દીન (જેનો ખિતાબ આલિમુલ્મુલક હતો) ના જેવા બિન અનુભવી રાખસને લફચધી કલગખાનની જગ્યાએ મોકલ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની બવરયા રાફ કરી. તે સાથે દક્ષિણની નવી બવરયા માટે તેણે ચાર લાગ કરી “ મલેક સરદવાત-દાર ” “ મુખ્તસલમુલક ”, “ યુમુક બગરા ”, અને “ અઝીઝ ખમ્માર ” નામના ચાર માણસને એકેક લાગ મોકી. રૂયત કલગખાન જેવા લાવક રાખસની જરતરફીથી નારાજ થઈ ગઈ હતી. એટલામાં તો આ ચાર હાકિમોના અલિમાનો અને જુલમી રાજ્યે તેમને બેહદ પરેશાન કરી મૂકી. બાદશાહના દિલમાં અફધાનો વિશે અતિ અશાંતિ હતી અને તે તેમના તરફ વહેમ ભરેલી દષ્ટિથી જોતો હતો તેથી એ હાકિમોએ અફધાનોની ખાનાબરબાદી માટે કમર કરી. ઈ. સ. ૧૩૪૩ (હિ. સ. ૭૪૦)માં મલેક અઝીઝ ખમ્મારને ધારના ઇલાકા ઉપરાંત તમામ માળવા પ્રાંત

૧. આઈને અઝબરીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “ધાર” બોલારાજનું પાયતખ હવું. અહીં દ્રાક્ષનો પાક બે વખત થાય છે. પહેલો વખત રૂળ મીઠાં થાય ■ પ્રથમ “પવારો”નું પાયતખ ઉત્તર હવું, પરંતુ રાત્રી બોલે તે બદલો નાખ્યું. હિ. સ. ૫૦૦ની લગભગમાં “પવારો”નું પાયતખ નળથું પડી ગયું અને તેઓ દક્ષિણમાં પૂના તરફ આશ્વા ગયા. મુસલમાનોના સમયમાં માળવાનું પાયતખ “ધાર” હવું, ત્યાર પછી “મન્ડુ” થયું, હાલમાં “ધાર” એક નાનો સરખી ગિયાસન છે. રાદેરની વસ્તી સોળ સત્તર હજારની છે. તે મહ અને વડોદરાની સાડક ઉપર મકચી ૩૩ માઈલ ઉપર પશ્ચિમ તરફ અને વડોદરાથી ૧૮૩ માઈલ ઉપર પૂર્વ તરફ છે. મુસલમાનોના રાજ્ય દરમ્યાન એ રાદેર થયું મોટું હવું. હમણાં લાલ પચ્છની બે મસ્જિદો મશમત કરાવવા સાચક મોન્દર છે.

છપ્પન જનતા પોતે જોશી વાત લખે છે કે “એ માજવામાં સૌથી

મેંપવામાં આવ્યો હતો. તેને જતી વખતે સુલતાને કહ્યું કે “એક અઝીઝ, સાંજગવામાં આવ્યું છે કે મુલકમાં તોફાન થાય છે તે સદા અમીરને લઈને છે, અને લૂટમારના ગોખથી ખીન્ન લોકો તેમાં ભાગ લે છે. આથી મુલકમાં અચાંતિ પેદા થાય છે. તેથી ધારમાં જે લેકો આ જતનાં તોફાનો કરે છે તેમને દયાવી દેવામાં દીક્ક કરવી નહિ.” અઝીઝ ખ-માર ત્યાં ધાર પહોંચ્યો અને મુલકની વ્યવસ્થાના કાચમાંથી ફાંગે થયો ત્યાં એક દિવસ લગભગ ૮૦ સદા અમીરને જે કામમાં સૌથી પ્રતિષ્ઠિત હતા તેમને જમવા માટે નિમંત્રણને બહાને ખોલાવી તમામની કતલ કરી અને એ વાતની ખબર સુલતાન મોહમ્મદને આપી. સુલતાન આ ખૂનરેણી અતિ ખુશ થયો. તેણે ૪૩ ખિલાત મોકલ્યો, એટલું જ નહિ ૫૦૦ ખીન્ન ઉમરાવોને પણ મોકલવાને કહ્યું. “સદા અમીર (અફઘાનો)ની

મોકલે સહેર છે એ મુલકમાં ખેતી મુંદર થાય છે ત્યા ખાસ કરીને પડંની પેદારા પુખ્ત છે. અહીંથી પાન દિલી તરફ જાય છે. તે અહીંથી રફ મંજિલ પર છે. આખી સડક ઉપર પંથરના મલ્ક ફાટેલા છે. તેના ઉપર અંતર કોનરામાં આવેલું છે એ સહેર સેખ ઈસ્લામી માલકીની જમીરમાં છે. અહીંના ખરખૂન પક્ષા મીઠા હોય છે. રેશી ઉપર એક માલ છે, ત્યાંથી મુસાફરોને જને વખત ખાવાનું મળે છે, (બા. ૨ પ્રકરણ ૮)

૨. નિરાતે મોહમ્મદી ૫. ૪૨માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સદા અમીરને જે વિશે ફાર્જ સ રાહેબે બૂલયો અમીરને જીદ (હાલના ઉમરાવો) કહ્યું છે તેનું મૂળ આ છે કે તરમશીરીનનો જમાઈ અમીર નવરોડ પક્ષા લોકોને સાથે લઈને હિંદમાં આવ્યો અને મુવજન મોહમ્મદ તમલકની નોકરીમાં રહ્યો. તેઓમાંથી જે લોકો એક હજારના વરકરના અમલદાર હતા તેમને ‘હજારા’ અને જેઓ એકરો ના અમલદાર હતા તે ‘સદા’ નામથી ઓળખાતા હતા. ત્યાર પછી એ હજારા અને સદા અમીર દરેક ડેકલે ફેદાઈ ગયા અને ધીમે ધીમે જળવાન થયા માળવા, ગુજરાત અને દક્ષિણમાં એમની સંખ્યા યોગી હતી. સદા અમીરને તુર્કી ભાષામાં ‘મુઝબશી’ પણ કહેવામાં આવે છે (હુમાતે ડિવરરી, પ્રેસ નવલકોર).

હકૂમત તરફથી ફક્ત એ કાનૂની કતલ કરવામાં આવે છે કે તેઓ અધ્યાન છે " એવી ખબર જ્યાં ગુજરાત, માળવા અને દક્ષિણમાં ફેલાય છે ત્યારે એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી એક આમ અસાંતિ ફેલાઈ ગઈ. માળવા અને ધારના સગા અમીર નાસીને ગુજરાતમાં આવી રહ્યા. બહી આપસમાં મંત્રણત કરી બળવાનો ઝડો બીચો દુર્યો. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૩૪૪ (હિ. સ. ૭૪૫) નો છે.

મલેક મોહમ્મદ શરફુલ્મુલક અલપખાન

ગુજરાતનો નાઝિમ (ઈ. સ. ૧૩૨૪-હિ. સ. ૭૨૫)

સુલતાન મોહમ્મદ તઝનકે તખ્તે સહેનશાહી પર બિરાજમાન થઈ બધકામ ખાતાના અધિકારી (મીરે ઈમારત) અહમદ અપાકને 'ખાન જહાન'નો ખિતાબ અર્પણ કર્યો અને તેને વડો પ્રધાન બનાવ્યો, મલેક મોહમ્મદ શરફુલ્મુલક (બિન કતલગખાન)ને અલપખાન^૧ નો ખિતાબ આપી ગુજરાતનું નાઝિમ^૨પદ સુપ્રત કર્યું; મલેક સિદ્દાશુદ્દીનને 'મલેક ઇંદિતખાન'નો ખિતાબ આપી તેને નવસારી પ્રાંત જગીરમાં આપ્યો,^૩ મલેકુલ્લુકમાને જેતુ વેવિશાળ મલેક ગાઝીની સાવકી પુત્રી સાથે થયું હતું તેને) વડોદરામાં^૪ જગીર આપી. વળી ખુદ અલપખાન નાઝિમની જગીર પણ ગુજરાતમાં જ^૫ સુદર રચી. તાલુકીન ઈન્તુલ-કાલમી નામના ટુકડેશાની વેપારીને ખંજાતનો મદદી અમલદાર^૬

૧. પાલણપુરમાં આવેલા માલણ ગામના હિ. સ. ૭૨૬ના શિબ-લેખ ઉપરથી. એમ જણાય છે કે તે પછી તેને હલુખખાનનો પણ ઈલાકા મળ્યો હતો.

૨. હિવા બનીએ 'વાલી' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ આખો હુકમ છે અને આજકાલના ગવર્નરના અર્થમાં એનો ઉપયોગ થયો છે.

૩. ફરિશ્ત, રાસમાગામા બૂરથી મલેક હંદિતબર લખવામાં આવ્યું છે.

૪. ઈબ્ન બતૂતા,

૫. ફરિશ્ત.

૬. ઈબ્ન બતૂતા ભાગ ૨, પ્રકાશ ૧, ફેસ ૧.

ખનાઓ. કેટલાક દિન બાદ મલેક મુકિબલને નાયબવિઝારત^૭ આપી
યાને નાયબ સુબેદાર બનાવી ગુજરાત મોકલ્યો. અને ફરિશ્તાના
કહેવા પ્રમાણે વડાપ્રધાન ખાજા જહાનને ગુજરાતનો સિપાહસાધાર
બનાવ્યો. અલખખાને અતિ ચાલાકી અને સાવચેતીથી ગુજરાત

૭. આ વાત માટે પણ સંશોધન કર્યું જરૂરી છે કે 'વિઝારત' અને
'નાયબ વિઝારત'નો શો અર્થ શું છે સામાન્ય રીતે હોદ્દા વઝીરનો જે
અર્થ સમજે છે તેનો ઉપયોગ અહીં પણ કરે છે અને ખરેખર એ અર્થ
તદન ખોટો છે. તેથી ધ્યાન કરીને એ જ કારણથી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં
ખાસ કરીને હોદ્દા મલેક મુકિબલ વિશે ગેરસમજના યદયા છે કે મલેક
મુકિબલ વડાપ્રધાન અહમદ અયાઝનો ગુલામ હતો. પણ જ્યારે તેને માટે
નાયબ વઝીર કહેવામાં કે લખવામાં આવ્યું ત્યારે હોદ્દા સમજના કે
અહમદ અયાઝ વડાપ્રધાનનો નાયબ અને ખુદ વડાપ્રધાન ગુજરાતનો નાઝિમ હતો.
ધ્યાન કરીને એ જ કારણથી મિરાતે મોહમ્મદીમાં અહમદ અયાઝનું નામ
નાઝિમોમાં લખવામાં આવ્યું છે. પરંતુ જ્યાસુધી આરા સંશોધનનો દાવો
પહોંચે છે તે ઉપરથી હું એ નિર્ણય પર આવ્યો છું કે અહમદ અયાઝ
કદી ગુજરાતનો નાઝિમ થયા ન હતો. ઝિયાબર્દીના સમકાલીન ઈબ્ન
બત્તાનિ પણ આ બાબત વિશે ગેરસમજ લેખી થઈ છે. અને તે પણ મલેક
મુકિબલને નાયબ વડાપ્રધાન સમજતો હતો. ફરિશ્તાએ ફક્ત આટલું જ
લખ્યું છે કે અહમદ અયાઝને 'ખાજા જહાન'નો નિવાળ આપી ગુજરાતનો
સિપાહસાધાર બનાવવામાં આવ્યો. પરંતુ ખીલ તમામ ઇતિહાસોમાં આ
બતાવ વિશે કલેબ નથી. અને તેઓ વડાપ્રધાન હોવાનો પુરાવો આપે છે
બંનેનું સંયોજન સંભવિત છે. પરંતુ કંઈ સાબિતી નથી અને કોઈ ઇતિહાસ-
માથી એ માટે સમર્થન મળતું નથી. આથી મારી ધારણા પ્રમાણે કર્નલ
પોટસને મલેક મુકિબલ સાથે નાયબ વઝીર શબ્દ જોઈ આવત જહાનને
ગુજરાતનો નાઝિમ માની લઈ લખી માર્યું. તે જ પ્રમાણે ફરિશ્તાનું સિપાહ-
સાધાર લખતું પણ ભૂલજરૂર છે, કારણ કે સુલતાન મોહમ્મદ તમલકના
જમાનામાં સિપાહસાધારનો હોદ્દો એટલો નવો હતો કે તે વડાપ્રધાન માટે
કોઈ પણ રીતે યોગ્ય ન થતો. ઈબ્ન બત્તાના સમકાલીન શિદાહુદીન
હમરઝીએ પોતાના ગ્રંથ મસાલિકુલ અબ્સાર બાગ ૨માં મોહમ્મદ તમલકનું
રસાં લખ્યું છે તેમાં હોદ્દાનો કેમ આવી રીતે બતાવવામાં આવ્યો છે:

પ્રાતમાં શાંતિ અને સલામતી રાખી ઈ. સ. ૧૩૨૬ (હિ. સ. ૭૨૭^૧)માં
 (નયાબતે વિઝારત) વિઝારતનું નામગપદ મુજીરુદ્દીન અમૂરિનને આપી
 દેવગીર મોકલ્યા. પૃ. ૩૬

વગી એક જગ્યાએ લખે છે કે ' દેવગીરની વિઝારત ઈમાદુલમુલક
 સરીઃ મુલતાનીને અને ધારની (નયાબતે વિઝારત) વિઝારતનું નામગપદ

મુલતાન તમલકનો ભાણેજ^૧ જેને દક્ષિણમાં સાગરનો હોડેમ બનાવવામાં આવ્યો હતો તે પોતાની હાલતનો અન્દાજ ઢાઢી બળવાળોર થઈ ગયો. ખામ જહાન અહમદ અયાઝને દિલ્હીના ઉમરાવો^૨ સાથે તે બળવો દાખી દેવાને મોકલવામાં આવ્યો અને સાથે સાથે અલપખાનને પણ હુકમ કરવામાં આવ્યો કે ગુજરાતની ફોજે એમાં ભાગ લેવો. પરિણામે એ ફોજ મોકલવામાં આવી, અને તે સફળ થઈ. લગભગ ઈ. સ. ૧૩૪૬ (હિ. સ. ૭૪૦) ૫૫૧૧ એણે ગુજરાતમાં દફતર કરી^૩ અને તેના અમલ દરમિયાન કેાઇપણ મતન તોફાન કે

ફસાદે દેખાવ દીધા નહિ.^૧ પરંતુ અતિ ગાતિ ગદી. જો કે તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં કોઈપણ સૂખો એવો ન હતો કે જ્યાં ફસાદ સોફાન ન થયું હોય. તેના જ સમયમાં (હિ સ ૭૦૬ માં) પાલનપુરમાં આવકા માવણ ગામમાં ગ્રેટ પથરની એક જામે મસ્જિદ તૈયાર કરવામાં આવી હતી તે જ મસ્જિદની માગેળની જામે મસ્જિદ જેવી હતી તેની જ સાથે માલોલનો કિલો પણ બધાવવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપરનો શિયાલેખ ઉઘાટો નથી, પરંતુ જ કઈ ઉઘાટાયું છે તે નીચે પ્રમાણ છે “ખાનુલઆઝમ ઉલગખાન (જુદા તેનું આયુદ્ધ લાલુ કં) ન્યામી, સખી, માયાળુએ જામે મસ્જિદ તથા માલોલનો કિલો બધાવ્યા. વડા થાણાદાગના હુકમથી મલેક જિયાએ તે તૈયાર

કરવામાં આવ્યો તથા સોફાન થયું ઇતિહાસોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે બાદશાહે સ્વર્ગદ્વારમાં રહી જે જે કામો કર્યા તેમાંનું એક કામ નાજિમોને ખરતરજ અને નિમણૂક કરવાનું હતું સંશોધન કરવાથી જો સ્થાને બાદશાહનું રહેવાનું હિ ગ ૭૩૬-૪૦-૪૧માં થયું હોય એમ માલૂમ પડે છે અને એ જ સાવમાં કલમખ નળી બાતરશી પણ થયેલી જણાય છે. ઉપરાંત અદના દરજ્જાના લોકોને બંધા હોવા ઉપર ચડ ચડ નું પણ નોંધમાં આવે છે. આ ઉપરથી એમ કલ્પવામાં આવે છે કે બહુધા હિ સ ૭૪૦ પર્વત અવપખાન નાજિમ રહ્યો.

અન્યો મહાન, ન્યારી, સખી, બહાદુર ઉત્તમ માન યાણાદાટે
કરુ તારે જેપ મમકોઢે તારીખ વખી દિ સ ૭૬ ના રમ
મરિનાનો પ મીને ગવિવાન ”

મલેઃ નજબા ગુજરાતનો નાઝિમ-૧
મલેઃ મુકિમલ તિલગી નાયબ નાઝિમ
ઈ ૪ ૧૩૩૯ (દિ મ ૭૪૦)

૧ “ ગુજરાતના નાઝિમ ” ના નમ વિરો નાગીઓમા મતમેદ ઉ
મિતાતે અહમદીના કુર્ તગ્નૂમા (છપાયેન મુબર્ક)મા “ બખાવર ” છે
અને અમલ ગામી (છપાયેન મુબર્ક)મા “ બખાવર ” લખામા આન્યુ
છે તમકાતે અખરી છપાયેન કનકતા, પૃ ૨૧૫ અને છપાયેન નવસકિરોર
પૃ ૧૦૮મા “ મહના છે કિયા બની ” પોળની “ તારીખે શીરોઝયાદી
છાયેલ કલ તા પૃ ૫૦૫મા “ નજબા ” લખાવે છે, રખિનામા પા
સગતમ એ જ છે અર્થાત્ “ નજમાન ” મારી માન્યતા મુબબ “ બખાવર ” અ
“ બખાવર ” બને ખોટા છે કાતા ! ” એ બને શરીર પુરુષોના નામ હોઈ
શી ” અને દતિદાસગરો એકમત છે કે એ શખસ હવથી બનને એક માનના
અનાગનો પાકરા હને નેમના સાથી જેના આગામા રહિ બરવામા આ

નાયબ નાજિમ મલેક મુકિમલ નિલગી જેનું અમલ નામ કન્નુ હતુ તે ખરેખર નવ મુલકમ હતો એ પહેલાં મુલતાનમા રહ્યો હતો તેનો “કિવામુલમુલક” ખિતાબ હતો. હવે ‘ખાન જહાન’નો ઇલકબ આપી તેને શુજરાત મોલવામા આપ્યો. આ ખતે દરજગતથી શુજરાતના મહાન મદાન પુરુષો અને ઉચ્ચ દરજગતના લોકો નાગજ થયા. તેઓ તેના હાથ નીચે ગુંદવાનુ નાપમદ કરવા લાગ્યા જેમકે તાજુદ્દીન ઇસ્મુલ ફેલખી એક તુર્ક-સ્તાની વેપારી હતો. તે તુર્કસ્તાન, ચિમર, હિન્દ, સિંધોન અને

ખદાયુની અને મિતને મોહમમદીમા શુજરાતનો નાયબ વઝીર લખવામા આગ્યું છે તમકાતે અકમરીમા “શુજરાતનો નાયબ” લખ્યું છે અને ફરિશ્તાએ શુજરાતનો વઝીર જણાવ્યો છે, મેં પાઠવા હાસિયાની નોધમા જણાવ્યું છે કે વઝીર અને નાયબ વઝીરનો અર્થ નાજિમ અને નાયબ નાજિમ થાય છે શુજરાતના નાયબનો અર્થ પણ નાજિમ છે; જેમકે ત્રિયાબની અને ખીજ તારીખો ઉપરથી માલૂમ પડે છે. આમાન્ય તારીખો ઉપરથી એ વાત તફત સ્પષ્ટ થઈ છે કે મલેક નજ્જારે શુજરાતનો નાજિમ ખત વરાગા આપ્યો હતો અને શુજરાતના ખજરા પ્રસંગે મલેક મુકિમલ નાયબ વઝીર હતો એટલે શુજરાતનો વઝીર કે શુજરાતનો નાયબ, મલેક મુકિમલ અલમદ અયાઝનો શુદ્ધામ કદી થયા નહતો. ખનાવો અને સાવના કમ ઉપરથી એ

મદ્રાસના સ્થળોમાં વેપાર કરતો હતો. ત્યારે તેણે મિમરના મશહૂર ખંદર એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં મુકામ કર્યો હતો ત્યાં તેણે એક મદાન આલીશાન મદેસા બંધાવી હતી. એક વખત તુર્કિસ્તાનથી વણી કીમતી બેટો જેવી કે ગુલામ, ઊંટ, કપડાં અને હથિયાર વગેરે બાદશાહ માટે લઈ આવ્યો. બાદશાહ ધણે ખુશ થયો અને તેને ૧૨ લાખ અશ્રી (દીનાર) આપ્યા. એમ કહેવાય છે કે તેની બેટોની કીમત એક લાખથી વધારે ન હતી. બાદશાહે તેની ખંભાતના હાકેમ તરીકે નિમાગ્રહ કરી. એ ઇલાકા નાયબ વઝીર (નાયબ પ્રમોદાર) મલેક મુકિમલના હાથ નીચે હતો. ઇબ્નુલકાલ્લી ખાતાન પહેાંચ્યો અને ત્યાંથી મદ્રાસ અને સિલોન (લંકા) માં જહાઝ મોકલવાનું શરૂ

મલેકુલદુકમાને મુન્સિફ નીમી કેસલો કરવાનો દુકમ આપ્યો. આનો નિકાલ થાય તે પહેલાં બાન્ધાહ તરફથી સદા અમીરોને ગિન્ડતાર કરવાનો દુકમ આપ્યો. મલેક મુકિબલે મલેકુલદુકમાને ખંભાત જઈ દાંત્રી જલાલ અને ખીજા સદા અમીરોને કંઈપણ સુક્તિ રૂપી લઈ લાવવા કરમાયું. મલેકુલદુકમા દાંત્રી જલાલને મળ્યો અને તેને શાહી માગણીની જાણ કરી. એ બંને એકજ રચનાના વતની હતા તેથી સાચી વાત પણ કરી દીધી. દાંત્રી જલાલ મલેકુલદુકમાની સલાહથી ૩૦૦ બખ્તરિયા સાચીઓને સાથે લઈ મલેક મુકિબલ પાસે આવ્યો. એ વખતે તેને પરહેજ કરવો મુશ્કેલ જાણી મલેક મુકિબલે તેમને નીડરપણે પાંગ જવાનો દુકમ કર્યો. એ સમય દરમ્યાન માળવા અને ધારના સદા અમીરો ત્યાંથી નાસી ગુજરાતમાં આવ્યા અને વડોદરા તેમજ ડભોઈના પોતાના કેમી ભાઈઓને મળી પોતાનો જન બચાવવાની કેશિશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આથી વડોદરા અને ડભોઈના મદદ અમીરોએ પોતાનો જયો તૈયાર કર્યો. મલેક મુકિબલ ગુજરાતનું મહેસલ તથા ત્યાંની બેટા લઈ દિંહી જતો હતો અને સંભવિત છે કે અશાંતિ હોવાના કારણે આશુનો રત્નો છોડી વડોદરા અને ડભોઈ તરફથી જવાનો ઈરાદો રાખતો હતો. સદા અમીરોને એ બાબતની ખબર કેઈ દેકાણેથી પડી ગઈ અને તકનો લાભ લેવાનું ચૂક્યા નહિ અને મલેક મુકિબલ ઉપર અચાનક આવી પડ્યા. મુકિબલ મુકાબલો કરી શક્યો નહિ અને નહરવાલા નાસી છૂટ્યો. સદા અમીરોએ શાહી બેટા સહ તમામ ખમનાનો કબ્જો લીધો. તેની સાથે ઈમ્નુલકાલમી અને ખીજા વેપારીઓનો માલ પણ લૂંટાઈ ગયો. ઈમ્નુલકાલમી ત્યાંથી નાસી છૂટી ખંભાત આવ્યો ગયો. મલેક મુકિબલે એ ખબર દિંહી મુલતાન મોહમ્મદ તગલકને પહોંચાડી. હિ. સ. ૭૪૫ (ઈ. સ. ૧૩૪૪)ના રમઝાન માસની આખરે મુલતાને એ ખબર સાંભળી પડે ગુજરાત પહોંચી એ જાણે દબાવવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ રાજ્યના મુખ્ય સલાહકારો

એ વિશે એકમત ન હતા. એટલે સુધી કે કતલગખાન જે શાહનો ઉનાદ પણ હતો તેણે દતિલાસપુર જિયાબની મારફત સદેશો મોકલ્યો કે આવા માનવી ફસાદના કારણે હુઝૂરે જાતે ગુજરાત જવાનો બદાયનત કરવો નહિ. આ તો એક માનવી તોફાન છે. હુઝૂરને પદવાનગી આપે તો હું ચોડા દિવસમાં આ ફસાદની આગને દોઢવી નાખી શકું. પરંતુ સુલતાને આ કિતેમ્લુની સલાહ ન માની અને તૈયારી કરવાનો દુકમ કર્યો. અઝીઝ ખમ્મારને લ્યારે ખમ્મર પરી કે સદા અમીન નાસી છટી ગુજરાત પહોંચ્યા અને ત્યાં હાંદ.

કગ્વાનું આવશ્યક લાગ્યું. કાઝી જલાલ મલેક મુકિબલને મળી પાછો આવ્યો. તે ડબોઈ અને વડોદરાના સદા અમીરો વિગેની હકીકતોથી વાકેફ થઈ નીડર થઈ ગયો. ખલાતના સરકારી ખજાનાનો કબજો લીધો અને પછી મામાન્યરીતે ખલાલ લટી લીધું. આ જ બળવામાં ઈબ્રાહિમ દોલતખી વેપારી અને મિયરના અગ્રણી ખલીફાના ડામ્પિંગેનુશ્ચૂ ખ ગુલુદોન પણ લૂંટાઈ ગયા અને બને ત્યાંથી નાસી છટી દિલ્લી પહોંચ્યા. શેખુસ્તુખ અહીંથી બાદશાહના દરબારમાં હાજર થયા ત્યારે સુલતાને મઝગેમાં કહ્યું, “ધન લઈ ખુબઅત માથક સાથે લહેર કગ્વાને તુ આવ્યો. ધન લેવાને બદલે સિર મૂક.” ત્યાર પછી તેણે કહ્યું : ‘ધીજ્જ ધર. હુ દુસ્મનો પામેથી બદલો લઈશ. અને ખુદાની ખાદિશ હશે તો બે કે ત્રણગણુ આપીશ’ ઈબ્ન બતૂતા કહે છે કે જ્યારે હુ દિલ્લુસ્તાનથી ચાલો નીકળ્યો ત્યારે મને ખબર પડી કે બાદશાહે પોતાનો વાઘડો પૂરો કર્યો.^૧ હવે તોફાન ખલાતથી માંડી વડોદરા અને ડબોઈ થઈ નહવાલા પર્યંત ફેલાઈ ગયું. મદદ અમીરો ત્રોડા, હથિવાર, ધન અને દોલત મેળવી તાકતવાળા થયા. અડીંતહીંના બદમાશો પણ ફોજમાં જોડાઈ જઈ સંખ્યા વધારતા રહ્યા. દ્રંકમાં અઝીઝ ખમ્માર સાથે એ સદા અમીરોએ મુકાબલો કર્યો ત્યારે તેમની સ્થિતિ સારી અને મજબૂત હતી અને અફસરો પણ અનુકંપી હતા. અઝીઝ ખમ્માર ઘરમાં વાઘ જરૂર હતો, પણ રણગરો તો ન જ હતો. આથી જ્યારે લડાઈ શરૂ થઈ અને અઝીઝ ખમ્માર દુસ્મનોથી ગેરાઈ ગયો ત્યારે તેના હાથ પગ ફૂંચી ગયા હતા. તે બેલાન થઈ જીન ઉપરથી જમીન ઉપર આવી પડ્યો. સદા અમીરોએ તેને પકડી લીધો અને ખરાબ રીતે મારી નાખ્યો. સાહી ફોજ હાગેને વિખેરાઈ ગઈ. બાદશાહે દિલ્લીથી પંદર કાસ દૂર મુલતાનપુરમાં મુકામ કર્યો હતો ત્યાં અઝીઝ ખમ્મારની અરજી આવી. સુલતાન એ વખતે એની જ ફિકરમાં હતો ત્યારે તેના મોતની ખબર આવી.

હિ સ. ૭૪૫ માં રમઝાન મહિનાના છેવટના બાગમાં બાદશાહનો મુકામ ત્યાં જ હતો ત્યારે આ બગીચે તેને બહુ પરેશાન કર્યો. મુર્ષિદુદ્દીનને આગળ રવાના કર્યો. અને જ્યોતે નગર જ પાછળ સતત ફરતો ગુજરાતની મરદમમાં પહોંચ્યો. મુર્ષિદુદ્દીનને તમામ રમાલા સાથે નદરવાલા જવાનો હુકમ કર્યો. અને પકે લગ્ન કર સાથે આજુ પહોંચ તરફ ચાલ્યો અને નદરવાલાને ડાબી બાજુએ ઠોકી. એની રીતે સદા અમીરોને એવો ખ્યાલ હતો કે બાદશાહ પણ નદરવાલામાં હશે, પરંતુ તે એ જાતેથી વડોદરા અને ડભોઈ પહોંચી તેમની સામે આગ્યો. મુઘલતાને એક અમરફરને લગ્ન કર સાથે તેમની સામે લડવાને

ધ્યેા. આદશાહ બરૂચ પહોંચ્યો ત્યારે તેણે મલેક મહમૂદ નામના વગીરુલ્મમાલિકને તેની પૂંઠ પકડવાનો હુકમ કર્યો અને દિલ્હીના

મોકલવામા આવ્યુ. અને તેનું ઘડ નરોદરા શહેરના કાઠ દેવર લટાવવામા આવ્યુ ત્યારપછી આગળ ચાલતા ખસાત વિરો લખે છે કે શમુદ્દીન હુસૈન દુલ્હ (ટોપી બનાવનાર)નુ મકાન પણ મોકલું છે કાઠી જલોડે બગરા કર્યો ત્યાર શમુદ્દીન નાણુદા ઇલિયાસ (જે પ્રથમ અલીનો હિદુ હતો) અને મલેકુલ્લુકમાએ એ શહેરમા અધ્યક્ષ લીધો અને નરોદરી આસપાસ ખાઈ ખોદવાનુ શરૂ કર્યું, કારણ કે તેને કાઠ ન હતો તેની હાર થઈ અને ગાલી લશ્કર રાહમા હાખવ થયુ ત્યારે એ ત્રણે એ મકાનમા ધૂસી ગયા અને ગિરનારીના હસ્તે લઈને એક બીજને કટારથી મારી નાખવાનો ઈરાદો કર્યો. તેઓમ ના બે તો મલ્કુ પાગ્યા અને મલેકુનુ હુકમા ન મર્યો, મલકુલ્લુ હુકમાના બળવામા ભાગ લેનાના કારણુ વિશે તે લખે છે કે એ શહેરમા નજમુદ્દીન છજાની નામનો એક સારો દેખાવડો માલદાર વેપારી હતો. તેણે

અમીરો અને ભરૂચમાં રહેલા અમીરોને તેમની સાથે મોકલ્યા. મલેક મકબૂલ નર્મદા નદીના કિનારે એ બળવાખોરો ઉપર તૂટી પડ્યો. તેમાંથી ઘણા માર્યા ગયા અને તેમના કુટુંબ કબીલાને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. કેટલાક લોકો પોતાની પીઠ ઉપર છત્ર વગર ગયા. થઈ સાહેબ અને માલો પહાડના હાકેમ પામે ગયા. મજર હાકેમ માનદેવે તેમને રેદ કર્યા અને તેમના તમામ સામાન, જવાદિગ વગેરે તેમની પાસેથી છીનવી લીધાં. મલેક મકબૂલે ફરીથી કેટલાક વિવર થ બી જઈ ભરૂચના મરા અમીરોની સુલતાનના (કુમથી એકી વખતે કતલ કરી તેમનામાંથી જે બચી ગયા તે બધા દક્ષિણમાં ગયા અને કેટલાકે ગુજરાતના ગેન્મુલિમ હાકેમોને ત્યાં આશ્રય લીધો. સુલતાન મોહમ્મદ તગવક ભરૂચ પહોંચી થોડા વિવર ત્યાં

ની કતલ પણ આ જ કાગળસગ કરવામાં આવી હતી. ગેખ અલી દેદરી ખંભાતમાં રહેતો હતો. તેમનો પ્રભાવ દૂર પર્થત પહોંચતો હતો. મોદાગમે ખાસ કરીને સમુદ્રમાં તેમના નામની માનતા ગણતા હતા અને તેમની સામે આવતા ત્યારે તેને સલામ કરતા હતા. ગેખ ગ્રેગ્યુથી ઘણીખરી બાબતો કહી દેતા હતા. કેટલીક વખત કોઈ મોદાગ એક મોટી બાધા રાખતો અને શેખની સામે તેનાથી ક્રમ મકતો ત્યારે ગેખ તેને વાકેફ કરતા. ૮૬માં તેમની આ જ્ઞાનની અદ્ભુત શક્તિના દાવાને લઈને દૂર તેમજ નજીકમાં દરેક જગ્યાએ તેમની ખ્યાતિ પ્રસરી, એટલું જ નહિ પણ લોકો તેમના પ્રભાવથી અંબતા હતા. કાઝી જલાલે ખંભાતમાં બળવો કર્યો ત્યારે બાધા આગ્રીવાદ માટે તે શેખ પામે પણ આચ્યો હતો. બાદશાહેને બખર પહેંચી કે ગેખે કાઝી જલાલ માટે દુઆ કરી છે તથા પોતાના માથા ઉપરની ટોપી તેને આપી છે, વળી એ પણ બખર પહેંચી કે શેખ દેદરીએ કાઝી જલાલના હાથ ઉપર પ્રતિગા લીધી છે. કાઝીની દાર પછી બાદશાહે શરફુલમુલ્કે અમીર બખતને ખંભાતમાં રહેવાનો હુકમ કર્યો કે જેથી તમામ બળવાખોરોને શોધી તેમનો નાશ કરે. કેટલાક ધાર્મિક વિદ્વાનોને તેની સાથે મોકલ્યા કે જેથી તેમના કતલ મુજબ અમલ કરે. શરફુલમુલ્કે ગેખને બોલાવી તપાસ કરી તો સાબિત થયું કે તેમણે પાંચડી (ટોપી) આપી હતી તેમજ દુઆ પણ કરી હતી. વિદ્વાનોએ શેખને કનક કરવાનો કતવો આપ્યો. પરંતુ જલ્લાદે તપ્પાર ચલાવી ત્યારે તેમના ઉપર કંઈપણ અસર થઈ નહિ. લોકોએ માન્યું કે આ કરામત જોઈ હવે એમને છોડી મૂકવામાં આવશે પરંતુ શરફુલમુલ્કે ખીજ જલ્લાદને હુકમ કર્યો. તેણે ગુપ્ત જ તેનું માથું ઊડાવી દીધું. ગુજરાતનો બળવો હવે ખતમ થઈ ગયો હતો અને દરેક બાજુ શાંતિ અને સલામતી નજરે પડતી હતી. બળવાખોરો વિખેરાઈ જઈ પરેશાનીમાં દરદરનાં રથજામાં પહેંચી ગયા હતા. સુલતાન મોહમ્મદ તગલકે ભરૂચમાં મુદ્દમ કર્યો હતો અને એમ જણાવું હતું કે હવે મામલો બગડી

પો; પરંતુ એટલામાં સુધનાને મજદુલમુદકનો ઈન્કાબ ધરાવનાર અને રૂકનુદીન ચાનેઝરીના પુત્ર ઝેનઅન્દાને દેવગદ (દોલતાવાદ) વત્ત તમામ તોફાની મત્તા અમીરોનો નાશ કરવાનો દુકમ આપ્યો. તેમના ગ્વાના થયા પછી ઈર્ષક વિચાર કરી બે નામવર અમીરોને કલ્દાગખાનના ભાઈ આલેમુલમુદકનો ખિતાબ ધરાવનાર નિઝામુદ્દીનની પાસે મોકલી એમ ફરમાવ્યું કે દક્ષિણના તમામ સદા અમીરોને દોઢ દબાવ મવાગેના રક્ષણ નીચે બંધ્ય મોકલો. આથી મીયાના નિઝામુદ્દીને દુકમ મુજબ બંને ઉમેદવારો માથે તે બધાને બંધ્ય તરફ ગ્વાના કરી દીધા. આ લોકો પહેલી મંત્રિય ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે તેમના દિલમાં એવો ખ્યાલ દુરતી રીતે આપ્યો કે આખરે આપણને બધાને શા માટે બોલાવવામાં આવ્યા હશે. કેટલીક બાંધતોના સમય તેમજ સદા અમીરો વિશે સાંભળેલી વાતો ઉપરથી તે લોકો એ અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા કે જરૂર સુધનાનની મરજી અમારી મર્જની કલ્પ કરવાની છે. પછી એ લોકોએ એવો

આ ખમર સાંભળી કબોઈ અને વડોદરા વગેરેના સદા અમીરો અહીં તહીં વિખૂટા થઈ જઈ નાશલાગ કર્યા કરતા હતા તે સર્વ અહીં આવી જમા થયા અને તેમની તાકતમાં વૃદ્ધિ કરી. આ ખમર પાદશાહને લક્ષ્યમા મળી ત્યારે તે ઘણો ઉશ્કેરાઈ ગયો અને સત્વર કૃત્ય પર કૃત્ય કરી દક્ષિણમાં પહોંચ્યો. બળવાખોરોએ પણ મદ્દમતાથી મુકાબલો કર્યો, પણ આખરે હાર ખાઈ જાગ્યા. અને દોષતાગાદના ધાર દિશ્વામા ઘેરાઈ ગયા. સદા અમીરોના મહાન સગદારો ગુલબગા બીડા વગેરે તરફ નીકળી ગયા. બાદશાહે ઘેરો ઘાલ્યો અને તે ત્રણ માસ સુધી રહ્યો.^૧ ઈમાદુલ્મુસ્લિમ સરતેઝને નાશલાગ કરનારાઓની પૂઠ પકડવા મોકલ્યો અને કતોદનામુ દિલ્હી ગયાના ક્યુ, ત્યાં વઝીરુલ્મમાલિકે ઉત્તરવણી કરી. બદશાહી નામના શાએરે એ ઉપર જે કબીરો (પ્રશસા કાવ્ય) લખ્યો છે તેમની આ નીચેની ગેર છે :

“બસાલે દોલતે શહ શુદ ગુરંગે શાખાન

કે સુયે મગ્લુકન દેવગીર શુદ કરમાન ”

“દોલતશહ”માંથી અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હિ. સ. ૧૦૮૫ (ઈ. સ. ૧૩૪૪) નીકળે છે.” (જે દિવસે દેવગીર માટે કરમાન કાવામાં આગ્યુ તે દિવસે ૭૪૫ ના શાખાન મહિનાની પહેલી તારીખ હતી.)

ખુદ બાદશાહે દોષતાગાદના શાહી મહેલમાં મુકામ કર્યો અને દક્ષિણના ઈલાકાની વ્યવસ્થામાં ગેહાયો.

આમાંથી તે નચિંત થયો નહતો એટલામાં તેને ગુજરાતના બળવાની ફરીથી ખમર મળી. આથી તે અતિશય પરેશાન થયો હિ. સ. ૭૪૫ (ઈ. સ. ૧૩૪૪)નો ઝુલહજ્જ મહિનો હતો, આ ખમર સાંભળી સુલતાને ઘેગ ધાલેલો ધારનો દિશ્વો ખુલાવદમાન,

૧. ફગિરતા બા. ૧ પૃ. ૨૪૦, નવલકિશોર

૨. દીવાન-મદ્ર આચી, નવલકિશોર.

કિવામુદીન વગેરે કેટલાક હિમગવેને મોપો તે ગુજરાત તરફ ગયાના થયો ગુજરાતમા મલેક તની નામનો ગુલામ કોઈ સગણને લઈને નગર થઈ બગવા માટે તેવા થઈ ગયો સદા અમીરો ને આ મમય પર્યત છૂટા છવાયા ફરતા હતા અને દક્ષિણથી લાગી આવ્યા હતા તેઓ તેની સાથે મળી ગયા, વળી ગુજરાતના હિંદુ જમીન દારોએ પણ તેમને સાથ આપ્યો. તે પછી મયેડ તમીએ આ સમુદાય તાકાત માથે લુટમા શરૂ કરી અને અચાનક નહરવાલા પહોચી મલેક મુઝફ્ફરની કતલ કરી અને ગેબ મુઝફ્ફરને પરહેજ કરી તથા અન્ય કારકુનો અને દારોએને કેદી તરીકે સાથે લઈ તે ખલાત પહોચ્યો. ખલાત ને એક માવદાર શહેર વેમજ બંદર પણ હતું તેને લગ્યુ અને તેનો કમને કરી ભર્ય તરફ ગયાણુ કર્યું. ભર્યના લોકોએ કિવાનો દગ્વાને બધ કરીને ખયાન પૂગતી લડાઈ શરૂ કરી સુનતાને દોલતાબાદથી રવાના થઈ ભર્ય જવાને કેટલોક મઝિન કાપી હશે, એટલામા ત્રિયાબની (તારીએ શીરોઝશાહીનો હતો) ને દિંહી શહેર તરફથી દોલતાબાદની ફતેહ માટે મુબારકનાદી આપવાને આવ્યો હતો તેની માથે તેની મુદ્દાગત થઈ. રનામા માદશાહે કબુ કે મુઝફ્ફર કેવુ અધેગ પેદા થયુ છે, તે તમે જુઓ છો? એક તરફથી દબાવી દિધુ છુ તો બીજી તરફ બિજુ થાય છે. ગુજરાત અને દક્ષિણના સદા અમીરોને ને એકી વખતે નાબૂદ કરવામાં આવ્યા હોત તો આ પરેશાની ન થાત અને આ મારા તમી નામના હરામખોર ગુલામને જુઓ કે ને મે તેને મારી

૧ તમી ગુલામ — “ તમી ” ગુલામ વિશે ઇતિહાસોમા કઈ વડુ ઉપજીત મળતી નથી કે જેનાથી તેના ઇત્તેહાર વિશે કાઈ જાણવાનુ મળે ત્રિયાબની પોતાની તારીએ શીરોઝશાહીમા એક જગ્યાએ તેને સફદરમુ કે સુત્રાનીને ગુલામ લખે છે ફરિશ્તાએ (પૃષ્ઠ ૫૧૫, ગ્રેસ નવલકશિર) જણાવ્યુ છે સફદરમુક ને પોતે અહમદ અબાઝનો ગુલામ હતો તેનો એ ગુલામ તો વખતે અકબરીમા સુલતાનનો ગુલામ જણાવ્યો છે અને તેનુ

નાખ્યો હોત અથવા તો એકના શાહ પાસે મોકલી દીધો હોત તો આ તોફાન ન થાત. ઝિયાખાનની કહે છે કે આનો જવાબ આપવાની દિંમત ન આપી. બાદશાહ એક પછી એક કૂચ કરતો ભરૂચ પાસે નર્મદા નદીને કિનારે ગતર્યો. મલેક તગી સુલતાનના આગમનની ખબર સંભળી ત્રણસો સવારો સાથે ખંભાત પાછો ગયો. સુલતાને મલેક યુસુફ બગરાની સરદારી નીચે બે હજાર સવારો ખંભાત તરફ રવાના કર્યા. ચાર પાંચ દિવસમાં તે ખંભાત નજીક પહોંચ્યો. મલેક તગીએ જમાવટ કરી મુંદર મુકાબલો કર્યો. આખરે મલેક યુસુફ બગરા માર્યો ગયો, અને શાહી લશ્કર દાર ખાઈ નાસી છટપટ. કેટલાક લોકો સુલતાન પાસે ભરૂચ આવ્યા. આ દારથી સદા અમીરોનું જોર વધ્યું. સુલતાનને જ્યારે આ ખબર પડી ત્યારે નર્મદા ઓળંગી ભરૂચ આવ્યો. અને કેટલાક દિવસ રહી તાકીદે ખંભાત તરફ રવાના થયો. બહુધા એ જ સમય દરમિયાન જ્યારે બાદશાહે ભરૂચ અને ખંભાતમાં મુકામ કર્યો હતો ત્યારે બે વખત ખલીફા અબ્બાસી મિસરીનો કાસિદ આવ્યો જેને બહુ માન આપવામાં આવ્યું અને કીમતી બેટો સાથે તેને વિદાય કરવામાં આવ્યો. તે વખતના ખલીફાનું નામ અલદક્કિમ બે અબ્રિહામ અહમદ અબ્દુલ અબ્બાસ હતું, (હિ. સ. ૭૪૨-ઈ. સ. ૧૩૪૧ થી હિ. સ. ૭૫૩-ઈ. સ. ૧૩૫૨). મલેક તગીએ જોયું કે સુલતાન આ તરફનો ઈરાદો રાખે છે અને

સમર્થન ઝિયાખાનના (૫૦ પૃષ્ઠ, પ્રેસ ક્લેસ્ટા) એક લેખે બહુથી થાય છે. ખુદ ઝિયાખાન સાથે વાત કરતી વખતે સુલતાને એક આ વાક્યનો ઉપયોગ કર્યો છે કે “ તગી જે મારો શુભામ છે ” આ પરસ્પર વિરોધી બ્યાનોમાથી કાંઈ ખરી હકીકત માલૂમ પડતી નથી. જ્યેતેમ દોષ પણ બળવા વખતે તે મહાન લમરાવમાનો એક હતો અને તેનો ખિતાબ ‘મલેક’ હતો. સુલતાન મેહમુદ જેવા બાદશાહની વિરુદ્ધ તેણે બળવો કર્યો તે ઉપરથી એમ પણ માલૂમ પડે છે કે તે પ્રભાવશાળી માણસ હતો, સદા અમીરોમાંનો ન હતો. પરંતુ મોઝવ હતો. તેમ છતાં તેણે બળવો કર્યો. બળવાના કારણો ઉપર તેના જીવનના બનાવોની માફક અધિકારનો પડદો છે.

સાધના દેદીઓને આજે લાઇ જવા મુશ્કેલ છે, તેથી તેણે સર્વની કતલ કરી જેમાં ગુજરાતનો દાદિમ જેવો મુર્ખમુદ્દીન પણ સામેલ હતો. ત્યાર પછી તે ત્યાંથી અસાવણ તરફ ચાલી આગ્યો. સુલતાને પણ પોતાના ઘોડાની લગામ અસાવણ તરફ હિઠાળી. આ સંભળી મતેક તરી નહરવાલા ચાલ્યો ગયો અને સુલતાને અસાવણ પહોંચી મુકામ કર્યો. લગભગ એક મદિનો ત્યાં રહ્યો કે જેથી ફાજનો થાક કોતરે અને દુબળા થઈ ગયેલા ઘોડા આરામ લઈ ગડા થાય. ચોમાસાની મોસમ હતી. ટુંકમાં એ વખતે બાદશાહને ખબર મળી કે મતેક તરી ફાજ તૈયારી કરી નહરવાલાથી રવાના થઈ અસાવણ તરફ આવે છે અને કડી પર્યંત પહોંચી ગયો છે. બાદશાહ વરસતા વરમાદમાં ફાજ લઈ કડી પહોંચ્યો. બગવાખેરિએ પણ માથાં હથેળીમાં અને શમગેર હાથમાં લઈ ઘણી મક્રમતાથી લડાઈ કરો, પરંતુ તેઓ શૂઢી જંગી લાથીઓની સામે ટકી સક્ષ્યા નહિ અને હાર ખાઈ નાસી છૂટ્યા. ફેટલાક જંગવમાં છુપાઈ ગયા અને ફેટલાક નહરવાલા ચાલ્યા ગયા. લગભગ ચારમે પાંચસો આદમી ગિરફતાર થયા, જેમને માગી નાખવામાં આગ્યા.

નિઝામુલ્મુલક જૂના બહાદુર છુકું

ગુજરાતનો નાઝિમ (દિ. મ. ૭૪૬થી દિ. સ. ૭૬૪-ઇ. સ. ૧૩૪૫ થી ઇ. સ. ૧૩૬૨)

૧. અસાવણ—હાલમાં સમરમતી નદીના પૂર્વ કિનારે અમદાવાદની દક્ષિણે હરોલગ આવેલું એક નાનું ગામ હતું આસા બીચે તેને પોતાનું પાશવત્વ બનાવ્યું હતું. એક સમયે એ ધણુ રોનકદાર હતું. આસા બોધના માણસો વખતોવખત સુલતાન પર છાપો મારતા હતા. અદમદસ્તાદ પહેલાએ તેને પૂરી શિક્ષા કરી, અને તેની સામે અમદાવાદ વસાવ્યું. ત્યારથી જ અસાવણની ઉત્પત્તિ થતી અટકી ગઈ, તેમ છતાં એ એક ઘણી વસ્તીવાળી જગ્યા હતી. અફસોસ કે મરાઠાઓએ વારંવાર લૂંટી તેની પાપમાલી કરી. તેનું અસલ નામ “આસાપટ્ટી” હતું જે વખત જતા “અસાવણ” થયું.

એનું અસલ નામ હુમેન બિન મીરાન છે. મજદૂર સાલમાં તે ગુજરાતમાં આવ્યો અને વ્યવસ્થા કરવાની તેની કાબેલિયતને લઈને ધણી ડહાપણુ કરેલી વ્યવસ્થા કરી. આ કાગણુથી લાંબા સમય પર્વત તે અહીંનો હકિમ ગ્લો. ટુંકમાં સુલતાને મલેક યુસુફ બગરાના પુત્રને એક ફોજ આપી મલેક તગીની પૂંઠ પકડવાને નહરવાલા રવાના કર્યો. લાંબે અંતર સુધી તેની પાછળ ગયો. પરંતુ ગત પકવાથી એક જગ્યાએ ગતવાએ કર્યો. મલેક તગીએ એ તકનો લાભ લીધો. કેટલાક સવાગે સાથે લઇ તે નહરવાલા પહોંચ્યો અને પોતાના કુટુંબકુળીલા અને મિત્રો સાથે “કચ્છ” (“કંધકોટ”) આહ્વે ગયો. કેટલાક દિવસ ત્યાં રહી કર્નાલ (ગિરનાર) આહ્વે ગયો અને ગિરનારના રાગ સાથે એ વિગે મસલત કરી કેટલાક દિવસ આશ્રયી તરીકે રહ્યો. ત્યાર પછી એમ જણાય છે કે લોકો પૂંઠ પકડતા બરાબર ગિરનાર આવી પહોંચ્યા એટલે પોતાની જિંદગી જોખમમાં જોઈ તે ત્યાંથી નાસી છુટ્યો અને ધિયા અને દમરબજારના આશ્રયમાં આહ્વે ગયો. બાદશાહ જીત પછી બે ચાર દિવસે નહરવાલા પહોંચ્યો અને સહસ્ત્રલિંગ તળાવ પાસે મુકામ કર્યો, અને ત્યાં ગુજરાતની વ્યવસ્થામાં રોકાયો. એ પ્રેરણના જમીનદાર ત્યાં આવીને વફાદારીની ખાત્રી આપતા અને દુકમનો અમલ કરો બાદશાહને ખુશ કરી મોટી પદવી મેળવના. દૈયત પણ બળવાખોરોની લૂંટમારથી બચી પોતપોતાના કામમાં ગૂંથાઈ ગઈ અને હરેક રીતે શાંતિ અને સહીસલામતી શક્ય થઈ. ગુજરાતમાં શાંતિ થવાથી તથા બાદશાહમાં તમામ ગુજરાતીઓનો વિશ્વાસ આવવાથી મંડલ (માંડલ) ના રાગ વૈતરીનો વિચાર બાદશાહ આજળ હાજર થઈ માન મેળવવાનો થયો; આથી મલેક તગીના કેટલાક શખ્સોને જે તેની બાથે મળી ગયા તેમને મારી નાખ્યા, અને તેમનાં માર્યા બાદશાહ પર નહરવાલા

૧. એ સ્થળ ક્યાં છે તથા એ કાનું નામ છે તે વિશે કાંઈ ખબર નહતી માહિતી મળી નથી.

મોદલી આર્યા. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૩૪૫ (હિ. સ. ૭૨૬) નો છે. સુલતાને પણ સમય વર્તી ખિલાત અને ઈનામ બક્ષી તેને વર્ધમાન રૂપે, આથી રાગતે આશા આવી અને હિંમત કરી બાદશાહના દરબારમાં આવી તેણે પોતાની તાબેદારી બહેર કરી. બાદશાહ શાંત દિલે ગુજરાતનો સામલો સુધારવામાં યેઠાયો હતો એટલામાં અચાનક દક્ષિણના બળવાની ખબર આવી. દોલતાબાદનું શાહી લશ્કર હારી માળવા પહોંચ્યું અને હસન કાંગુ (ગંગુ) ગુલબર્ગની ફાજને હરાવી દોલતાબાદ પહોંચ્યો. દક્ષિણમાંનું શાહી લશ્કર નાસી જવાથી તમામ દક્ષિણ હસન કાંગુના કબજામાં આવ્યું, અને પોતાનો ખિતાબ “અલાઉદ્દીન” રાખી શાહી તખ્ત પર એ બિરાજમાન થયો. જ્યારે સુલતાનને આ હકીકતની વિગતવાર ખબર પડી ત્યારે રોષમાં આવી બધું દિલ્હીથી અહમદ અબાઝ, મલેક બહેરામ જાઝી અને અમીર કબીરને એક બળવાન લશ્કર સાથે બોલાવ્યા. આ લોકો પણ સંપૂર્ણ તૈયારી સાથે નહરવાલા પહોંચ્યા. પરંતુ એ સાથે સુલતાનને ખબર પહોંચી કે અલાઉદ્દીન હસનની પામે લશ્કરનો એક એવો મહાન જયો થઈ ગયો છે કે તેને હઠાવવો આધારણુ રીતે અતિ-મુશ્કેલ છે. આથી તે સમયે દક્ષિણની અઘાઘ સુલતવી રાખી, ગિરનારનો કિલ્લો ફતેહ કરવાનું સુલતાને વાજબી ધાર્યું, કારણ કે એ કિલ્લામાં શાહી

પોતાના પરિવારમાંથી લાયક રાખસને તખ્તનશીન કરવો જોઈએ; નહિ તો રાજ્યનો વહીવટ વિશ્વાસુ લોકોને મોખા પોતે ઝોશઆરામમાં વખત નિર્ગમન કરવો જોઈએ.” સુલતાને કહ્યું : “ જો માગી દિશર દર થાય તો મલેક શીરાઝ અહમદ અપાઝ અને મલેક દખીઝને નાજ્યનો વહીવટ મોખા હું હજ કરવા આપ્યો જઈશ.” પરંતુ અકબરે કે બાદશાહને આ મોકો મળ્યો નહિ. ત્યાંસુધી સુલતાન નહરવાલામાં રહ્યો ત્યાંસુધી કલ્લ અને ખૂનગઝીથી પોતાના હાથ ન રચ્યા. સંભવિત છે કે પાટણની ઉમદા આબોહવાની એ અસર હોય. દૂકમાં સુલતાને લશ્કરની તૈયારી શરૂ કરી અને વર્ષાઋતુ ઈ. સ. ૧૫૪૬—(હિ. સ. ૭૪૭) માં માંડલ અને તેરીમા ગાળી. ત્યારે દુકે રીતે દિલ્હી શાંતિ હાસિલ થઈ ત્યારે લશ્કરને ગિરનારના કિલ્લા તરફ ફરવાનો હુકમ કર્યો. લશ્કર ફરવા કરતું ગિરનારના કિલ્લા પર્યંત પહોંચ્યું. ખુલ્લા મેદાનમાં યુદ્ધાબોધ કરવો મુશ્કેલ જોઈ રાજા ફરીથી કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો અને ફોજે તેને ઘેરા લાગ્યો. અમુક વખત પર્યંત ઘેરા કાયમ રહ્યો ત્યારે મલેક તગીને પકડી સુલતાનને હવાલે કરવાનું રાજાને ઠીક લાગ્યું. આ વાતની મલેક તગીને ખબર પડી એટલે તે ત્યાંથી નાસી છૂટી (સિંધ) જામરડે (હટ્ટા) નજીક આપ્યો ગયો. સુલતાને લગભગ એક સાલ આ ઘેરા જારી રાખ્યો. અને એ પ્રેક્ષના તમામ ઇલાકા કબજે કર્યા. આખરે ચોમાસા બાદ ઈ. સ. ૧૫૪૭ (હિ. સ. ૭૪૮) માં ગિરનારનો કિલ્લો જિતાયો ૧ અને તે જ

સાથ કચ્છ પણ લેવાયું. સુલતાન તરફથી એક “મહેલા”ને ગિર-
નારમાં નાજિમ બનાવવામાં આવ્યો. (અથવા તો આ કિલ્લો તેને
બક્ષવામાં આવ્યો.) અને ગિરનારના રાજા ચોથા ખેંગાર તેમજ
કચ્છના રાજાને દરબારમાં લાવવામાં આવ્યા ત્યારપછી બાદશાહે
ઉદારતાથી માફી આપી તેમના મુલકો પાછા આપ્યા. બહુધા
તમકક સમયનો એ પહેલો બળવાખોર છે કે જેને માફી આપવામાં
આવી હોય. (ફરિશ્તા, તબકાતે અકબરી અને તારીખે સૌરાષ્ટ્ર.)
સુલતાન તે પછી શાંતિનો એક શ્વાસ ખેંચી સમજ્યો કે શુજરાત
અને સૌરાષ્ટ્ર બળવાખોરોથી મુક્ત થયા તે પછી સૌરાષ્ટ્રની બવસ્થામાં
તે રોકાયો, અને સોમનાથ અને આંબરાળનો કિનારો તેમજ દીવ ખેટ
વગેરેનો પૂરો બદોબત કર્યો. આ ફતેહની મુશ્કે પર સુંદર અક્ષર
થઈ. તમામ મહાન જમીનદારો અને નાના મોટા રાજા ટોળામાં ને
ટોળામાં દરબારમાં આવી પોતાની વફાતરીની ખાત્રી આપતા અને
નજરાણું આગળ ધરતા. સુલતાને પણ તેમને ખિલાત અને ઈનામે
આપી માલામાલ કર્યાં. એજ સમય દરમ્યાન મન્નક કબીરનું દિલ્હીમાં
અવસાન થવાની ખબર મળી જેથી તે શેઠગણ રવેશ અને આ

કારણથી અહમદ અવાઝ અને મલેક મકબૂલને દિલ્હીની વ્યવસ્થા માટે મોકલ્યા. આ દિવસો દરમિયાન રામને ખબર મળી કે મલેક તગી ગિરનારથી નાસી છટી સિંધ ઇલાકામાં ઠકી પામે રહે છે; આથી આદશાહે સિંધ જવાનો ઇરાદો કર્યો અને એ જ ખ્યાલમાં ઇ. સ. ૧૩૪૮ દિ. સ. ૭૪૮ માં ગિરનારથી ચાલતા યાત્રીઓને ગોંડલ પહોંચ્યો (જે ગિરનારથી પદર કોશ પર છે અને આજકાલ જેતલસર અને રામકોટ રેલ્વે લાઈનની વચ્ચેમાં આવેલું છે). મુલતાન ત્યારે ગોંડલ પહોંચ્યો ત્યારે કાચના તાવમાં સપડાયો. તેણે દિલ્હીથી ખુદાવંદગાદા^૧ અને મખદૂમઝાદાને રાખવાના મોટા હોદ્દાને અને રામચોના જનાના, સવારો અને પાવણ સાથે બોલાવ્યા હતા તે સર્વ ગોંડલ પહોંચ્યા. મુલતાને પોતાની બીમારી તેમજ કાર્મિક અશી કોળેની તૈયારીના કારણે લઈને પૂરી વર્ષાઋતુ (ઈ. સ. ૧૩૪૮-દિ. સ. ૭૫૦માં) એ જ સ્થળે પસાર કરી^૨ અને

૧. એ જમાનામાં એ રાજા વિશે એમ મુકરર થયું હતું કે જો કોઈ ગોરીખાનદાનનો હોય તો તેને “ખુદાવંદગાદા” અને અબ્બાસી ખલીફાના ખાનદાનનો હોય તો તેને “મખદૂમઝાદા” કહેવો.

૨. ત્રિયાબર્નીએ લખ્યું છે કે ત્રણ વર્ષાઋતુ ગુજરાતમાં ગાળી : એક માહત્તમાં, બીજી ગિરનારમાં, ત્રીજી ગોંડલમાં. આ ઉપરાંત એમ જણાય છે કે આદશાહ ગુજરાતમાં ફક્ત ત્રણ સપ્ત રહ્યો. બીજી વાત એ છે કે એક વર્ષાઋતુ અસાવતમાં પણ ગાળી હતી. ઈબ્ન બત્તાના હાંસિયામાં છે કે ચાર સાલ તે ગુજરાતમાં રહ્યો. પરંતુ મારો અંગત અભિપ્રાય એ છે કે મુલતાન મોહમ્મદ તમલક ગુજરાતમાં ૭ સાલ રહ્યો હતો. કારણ કે ત્રિયા બર્નીએ અઝીઝ ખમ્મારની હારની સાથે રમઝાન દિ. સ. ૭૪૫ (ઈ. સ. ૧૩૪૪) લખી છે, જે પછી જ મુલતાન ગુજરાતમાં આવી કાઝી જમાલનો બળવો દબાવે છે. ત્યાર પછી દક્ષિણના બળવાને લઈને મુલતાને દોલતાબાદ પહોંચી ફતેહ મેળવી. બદ્દ ચાચી નામના સાચરે આ ફતેહની તારીખ “દોલતાબાદ”-માંથી (અબ્બાદ પદ્ધતિ પ્રમાણે દિ. સ. ૭૪૫-ઈ. સ. ૧૩૪૪) કાઢી છે. દસ્તિયાએ દોલતાબાદનો ઘેરો ત્રણ મહિનાનો જણાવ્યો છે. એ દિસાએ ફતેહ મુબ્દનન મહિનામાં આવે છે. ત્યાર પછી તમીના બળવાના કારણે

ત્યાં ત્યાં જો જો લોકોને ખોલાવ્યા હતા તે તમામ આવી પહોંચ્યા. દરેક ચીજ ઇચ્છા મુજબ તૈયાર થઈ અને એક જગવાન અને અમરદસ્ત રાજ ગોંડલમાં જમા થઈ. અહીં ખાદશાહની પણ તમિલત મુદરો ગઈ અને કચનો હુકમ કર્યો. ખાદશાહને એ પણ ખ્યાલ આવ્યો કે હા એ એક બંદર છે તેથી જમીન માર્ગે લશ્કર લઈ જવું કે ઘેરા પાલવો કાફી થશે નહિ. આથી હુકમ થયો કે દેવખાતપુર, મુલતાન, ઉચ્છ (સિંધ) અને સિવસ્તાનથી વહાણો હા તરફ રવાના કરવાં. તે મુજબ આ હુકમનો અમલ કરવામાં આવ્યો. મુલતાન મોહમ્મદ તમલક ખીમારીમાંથી મુકત થઈ ગોંડલથી તમામ ઉમરાવો અને રાજ્યના રત્નશરૂખી માણસોને સાથે લઈ રવાના થયો. ઇ. સ. ૧૩૫૦ (હિ. સ. ૭૫૧)ના વરસના અંતે સિંધુ નદી ઝોળંગી, એ જ સ્થળે એટલે કે સિંધુ નદીની પેલી પાર તંજૂમાં મુકામ કર્યો. એ જ જગ્યાએ બદખના ખાદશાહ અલતુન બહાદુર ચાર પાંચ હજાર મોગલ સવારો ફરમન અમીરની સગવરી નીચે મુલતાનની મહદે મોકલ્યા. તેઓ ખાદશાહને મળ્યા. મુલતાને તેમના તરફ દિશમોજી

ખાદશાહ ફરીથી ગુજરાતમાં આવ્યો અને વરસાદને લકને અસાવજમા રહ્યો. ઇ. સ. ૧૩૪૫ (હિ. સ. ૭૪૬)માં આ બનાવ બન્યા પછી તે માહલમાં આવ્યો, પછી ગિરનાર અને પછી ગોંડલ, ત્યારબાદ કાફા (સિંધ) તે ચાલ્યો ગયો, ત્યાં હિ. સ. ૭૫૨ (ઇ. સ. ૧૩૫૧)ના મોહરમ મહિનામાં તેનું અવસાન થયું.

હવે વિચાર કરો ' કે હિ. સ. ૭૪૬ (ઇ. સ. ૧૩૪૫) થી સતત તે ગુજરાતમાં ગ્લો અને ગુજરાત બહાર જવાનું બન્યું નહિ તો ખેરાત માનવું પડશે કે ખાદશાહ હિ. સ. ૭૪૬ (ઇ. સ. ૧૩૪૫), હિ. સ. ૭૪૭ (ઇ. સ. ૧૩૪૬), હિ. સ. ૭૪૮ (ઇ. સ. ૧૩૪૭), હિ. સ. ૭૪૯ (ઇ. સ. ૧૩૪૮), હિ. સ. ૭૫૦ (ઇ. સ. ૧૩૪૯), હિ. સ. ૭૫૧ (ઇ. સ. ૧૩૫૦) પદોત ગુજરાતમાં રહ્યો. આ દિશાએ લગતમ લ વરસ થયાં અને એ એમ માનો કે છેલ્લી સાલ સિંધની સફરમાં પસાર થઈ તો પાંચ સાલ વિશે તો કાંઈ પણ રાહ નથી.

તેમજ મહેરબાની બતાવી અને ઇનામો આપી ખુશ કર્યાં. અગ્રી બાદશાહ બેનુમાર ફાજલ (સુમરા એમના વાગમો તે પછી 'જમ') કહેવાવા લાગ્યા) ના પાપતપ્ત ઇફતને નસિયત કરવા માટે મત્વરફૂઝ કરતો બેપડયો, કારણ કે અગ્રી મલેક તગીએ આશ્રય લીધા હતો. ત્યાં ઇફત તગફ્રીસ કાશ ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે હિ. સ. ૭૫૨ ના મોહરમ મહિનાની ૨૨મી હતી સુલતાને દિવસભર રાજો ગાખ્યો અને સાજો ઇફતાઝ વખતે માછલી ખાધી જે તેની પ્રકૃતિને માફક ન આવી અને આ કારણથી ફરીથી તાવે તેની ખબર લીધી આ બીમારી હોવા છતાં જહાઝમા બેસી ફર્યાદી ચૌદ કોસ પર પહોંચી ત્યાં મુકામ કર્યો ત્યાં બીમારી વધી ગઈ અને આખું લશ્કર ગભગઈ ગયું. માફગીમા દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ થતી ગઈ. આખરે હિ. સ. ૧૧૨૨ (ઈ. સ. ૧૩૫૧) ના મોહરમ માસની ૨૧ મી તારીખે સુલતાન મોહમ્મદ તગલકે આ દુનિયામાંથી વિદાય લીધી.^૧

સુલતાન મોહમ્મદ તગલકે વિગે જુદા જુદા હકીકતો

પીરમ બેટની છત:^૨—આ બેટ વિશે મુસલમાનોએ પોતાના ઇતિહાસોમાં કાર્ષપણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી એક હિંદુ ભાટે અતિગયોક્તિ સાથે મોહમ્મદ તગલકની લગામનો ચિતાર આપ્યો છે, જેની મૌલવી ઝકાઉલ્લા સાહેબે પોતાની તારીખે હિદમાં નક્કલ કરી છે. હ તેના લખાણનો સાગ જણાવુ છું. અફમોસની વાન છે કે મૌલવી સાહેબે

૧ સિયાબની, ઇપાયેક કલકતા

૨ “પીરમ” કે “બીરમ” બેટ એક માધ્યમ લાંગ્રો અને ૩૦૦થી ૫૦૦ ગજ નેટલો પહોંચેા ખંબતના અખાતમા ઘોઘાથી સાદાચાર માઇલના અંતરે આવેલો છે. સમુદ્રમા એક નાની સરખી ટેકરી છે અમૂલકૂચ્છ લખે છે કે પહેલાં એ હાકેમને રહેવાનું સ્થાન હતું ઇ. સ. ૧૮૬૫ (હિ. સ. ૧૨૭૨) માં બ્રિટિશ સરકારે એક દીવાદારી ત્યાં બાધી, જે ઉપર સમુદ્રની સપાટીથી સો ફૂટની ઝંચાઈએ આઠ દીવા બને છે હાલમાં તે એક વેશન જ યા છે

આધાર અથવા હવાલો આપ્યો નથી, નહિતો સાવનો પત્તો લાગી
 ગય એ સબવિત હતુ ગોહીય ગઝલોમાના "મુખી" ગઝલો
 "પીગમલ" નામનું શહેર વગાની ત્યા પોતાની રાજધાની કરી તે
 ઘણુ મેનકફાર અને આબાદ શહેર હતુ દિલ્હીના મોહામરો એક વખત
 'ઝરેખાક' (પાણીની સાથે બેગાયેલી ગાનાની કણ)થી ભરેલી
 મોત જહાઝ પીગમમા લાગ્યા પીગમના ગઝલો વરુણ (પાણીના)
 વેતાના મોગન આર્ધ વચન આયુ કે તમારી માથે સુદર વર્તન કરીશ,
 પરંતુ ત્યારે તે પીગમમા આમ્યા ત્યારે તેમને લુટી લીધા આ
 ખમન મુલતાન મોહમમદ તમલકને ચર્ધ તેણે એક બાવાન લશ્કર
 લઈ તે ઉપર હુમલો ર્યો બેટ હોનાથી કેટલોક વખત મુધી મેજ
 વોધા બદર પગ પડી રહી આખરે જહાઝોનો બદોમસ્ત કરી
 પીરમ મેટમા ફોજ ઉતારવામા આવી (અચરા તો રાગ ધેગથી
 કેટાળી ખુદ જહાઝમા બેસી ધોવા પહોંચ્યો) રાગલો એકબહાદર
 મેગની જેમ મુકામયો કર્યો અને તરફથી માણસો લડાઈમા મનાવા
 ખુદ મુલતાનનો બાણેજ પછુ ગઝનાની લાથે જખમી થયો ગણાના
 પુત્રે મુસલમાનોની ફોજને ઘણુ નુકસાન પહોંચાડ્યુ

જાતરો. લોકો પોતાપોતાની જરૂરિયાતને કાજે આમ તેમ વેરાઈ ગયાં એ વખતે એક કાળીઓનું મોટું ટોળું આવી પડ્યું અને તેણે મહેકુલતુલ્લજરની કતલ કરી તમામ માલ અને અસન બ લાંટી લોધાં. કર્મ સભેજે શિદાબુદ્દીન બચી ગયો. અખતારનવીશોની માગ્દત બાદશાહને પણ ખબર પડી. નહરવાલાની ખડણીમાથી ત્રીસ હજાર દીનાર (અચરકી) તેને આપવાનો અને તે પોતાને દેશ પાછો જાય એવો હુકમ કર્યો. શિદાબુદ્દીને કશું હતું તો ફક્ત દાર-ચુબન માટે બાદશાહ પાસે જવાની ઇચ્છા રાખી છુ. આથી પરવાનગી મળતાં તે દિલ્હી પહોંચ્યો; દરબારમાં જઈ ધણી બક્ષિસો મેળવી. એક દિવસે બાદશાહે પૂછ્યું કે શિદાબુદ્દીન ગાયઝરની ક્યા છે. બહાઉદ્દીન ફલકીએ પ્રથમ તો કહ્યું કે “મને ખબર નથી.” ત્યારપછી તેણે જણાવ્યું કે “કદાચ તે બીમાર છે.” સુલતાને દરમાન્યું કે “અહીંથી જઈ હાલ ગુરુત જ એક લાખ ટકા ખજાનામાથી લઈ તેને આપી આવો કે જોઈ તે ખુશ થાય.” આથી બહાઉદ્દીને સત્વર તેનો અમલ કર્યો. સુલતાને હુકમ કર્યો કે “શિદાબુદ્દીન જેટલો માલ ખરીદવાની ઇચ્છા કરે અને જ્યાંસુધી તેની ખરીદી બંધ ન થાય ત્યાંસુધી કાંઈ બીજો ખરીદે નહિ. તેને ત્રણ જહાઝ સગસમાન તથા મુસાફરીના ખોરાક સાથે મળ્યાં જે લઈ તે દુરમુઝ ચાલ્યો ગયો.^૧ ત્યાં તેણે એક આશી-શાન મકાન બંધાવ્યું. એ શખ્સ મને ફરીથી શીરાઝમાં મળ્યો, સુલતાન અબુ હસ્દાદની બક્ષિસની ઇચ્છા ગમતો હતો. તેણે તમામ માલમતા વાપરી નાખી હતી. હિંદુસ્તાનની દોલતની એ જ ગિચતિ છે. હિંદુ સ્તાનની દોલત બાદશાહ બહાઝ જવા દેતા નથી. અને જે ચાલી જાય તો ખુદા લેનાર ઉપર કાંઈ ને કાંઈ જાતની આફત લાદે છે. જેમકે શિદાબુદ્દીનની દોલત, જે ઝંઘડો તેના લગ્નોજાઓ અને દુરમુઝના બાદશાહ વચ્ચે હતો તેમાં તમામ જતી રહી. (લા. ૨ નો પૃ. ૫, ફકરો ૧૧) એક બીજી જગ્યાએ ઈબ્ન બતૂતા લખે છે કે

૧. ઈરાની અખાત પાસે આવેલા એક ટાપુનું નામ છે.

સિરિયાનો અમીર, અમીર સૈફુદ્દીન ગદા ત્યારે દિંદ આગ્યો ત્યારે પાદશાહે પોતાની બહેન ફીઝા સાથે તેનું લગ્ન કર્યું અને માળવા, નદરવાલા અને ખભાત તેને જાગીરમાં આપ્યાં અને મલેક ફત્તુલાની તેના નાયક તરીકે નિમણૂક કરી; પરંતુ આ અરબસ્તાનના ગણને બિલકુલ ભટકતું જીવન માળનારો રખસ હતો; તેની કેટલીક વર્તણૂકથી પાદશાહે નારાજ થઈ તેને કેદ કર્યો અને જાગીર પાછી લઈ લીધી. (ભા. ૨ જો પૃ. ૫) મહેમુદની બાળકમાં તે લખે છે કે દિ. સ. ૭૪૧માં ઝકાત અને ઉશર (દસમો ભાગ) સિવાયની બાકીનાં તમામ મહેસુલ અને દંડ માફ કરવાનો હુકમ કર્યો. અને જાતે અઢવાડિયામાં બે વખત સોમ અને ગુરુવારના રોજ ઈસાફ આપવાના ઈરાદાથી દીવાનખાનાની સામે એક મેદાનમાં બેસતો; જેમકે એક વખત એક દિવસ અમીરે પાદશાહ ઉપર દાવો માંડ્યો કે પાદશાહે તેના ભાઈને વિના કારણે મારી નાખ્યો. પાદશાહ નિઃશસ્ત્ર પગપાળા કાઝીની આકીસમાં ગયો અને ત્યાં જઈ સલામ સાથે સમ્મતાવાળું વર્તન કર્યું. કાઝીએ દાવો સાંભળ્યા પછી વાદીનું મન મેળવી લેવાનો હુકમ કર્યો. નહિ તો વેર વાળવું એમ ઠરાવ્યું. પાદશાહે તેનું મન મનાવી રાજ કરી દીધો.

નોંધ. સુલતાન મોહમ્મદ તગલકના સમયમાં અનાજના ભાવ મસાલિકુલ અન્સાર ભા. ૨ માં નીચે મુજબ લખ્યા છે :

ધઉં	દર	મણના	૧૨ જીતલ	હાલનો પૈસો તે જીતલ
જવ	"	"	૮ "	અને સફેદ ટંકા તે રૂપિયા
ચોખા	"	"	૧૫ "	અને ૧૪૧૧ પાકા શેર
ચણા	"	"	૪ "	બરાબર એક મણ, પરંતુ
સાકર	"	"	૧ સફેદ ટંકા	ફરિસ્તાએ તે વખતના શેર
મિસરી.	"	"	૧૩ ટંકા	૨૪ તોલા બરાબરનો
બેંસ એકના	બે રૂપિયા	૧ ટંકા		લખ્યો છે. આ દિસાબે
બગદ એકના	"	"		એક મણ બરાબર ૧૨
				પાકા શેર થયા.

મુલતાન મોહમ્મદ તગલક હિંદુ જોગીઓની ધણી કંદર કરતો. જેમકે ઈબ્ન બતૂતા લખે છે કે "બાદશાહ તેમને ધાતુ માન આપતો અને પોતાની સાથે ગણતો કેટલાક રૂઝા શાકભાજી ખાય છે અને કેટલાક માંસ પણ ખાય છે. પરંતુ મોટે ભાગે તેઓ શાકાહારી છે." પછી આગળ ચાલતાં પોતાના નગરે જોયેલા બનાવો વિશે લખે છે કે "બાદશાહે મને બોલાવ્યો. હું તે દિવસે દરમ્યાન પાયતખ્તમાં બેસતો. હું હાજર થયો. બાદશાહ તે વખતે પોતાના ખાનગી ધ્યાનમાં હતા અને ખામ ખાસ વજીરો મોજૂદ હતા. બે જોગી પણ હાજર હતા એ જોગીઓ રમઝ ઓઢી ગયે છે અને શિર પણ ઢાંકેલું રાખે છે, કારણ કે તેઓ માયાના વાળ ગણથી ઉમેડી નાખે છે. જેમકે બીજા લોકો બગલના વાળને કાઢી નાખે છે. બાદશાહના હુકમ મુજબ હું બેસી ગયો. બાદશાહે તેમને કહ્યું, આ શખ્સ ધણે ફગ્યો આવ્યો છે. તમે એને કોઈ એવી ચીજ બતાવો જે એણે પહેલા કદી જોઈ ન હોય. તેમણે કહ્યું, કીક ત્યાર પછી તેમનો એક જોગી આસન લગાવી પકાડી વાળી બેઠો અને ધીમે ધીમે જમીન ઉપરથી ઊંચો થતો ગયો, અને અમારા ઉપર હવામાં અધગ લટકતો દેખાવા લાગ્યો. મને ધણે અચ્ચો થયો અને સશય પેદા થયો. એટલે મુધી હું જમીન પર પડી ગયો બાદશાહે મને દવા પાઈ તેથી આગમ થયો. હું બેસી ગયો અને તે જોગી તેમજ હવામાં લટકતો બેઠો હતો. બીજા જોગીએ પોતાની પાવડી—હાથમાં લીધી અને રોપમાં આવી જઈ કટલીક વાર જમીન પર અડાગી; તે પાવડી હવામાં ઉપર ચડી અને હવામાં બેઠેલા જોગીની ગરદનમાં અથડાવા લાગી. તે ધીમે ધીમે ઊતરતો જતો હતો અને આખરે અમારી પાસે આવી બેઠો. બાદશાહે મને કહ્યું કે પાવડી મોકલનાર ઉસ્તાદ અને હવામાં ઊડનાર શાજિદ છે. વગી બાદશાહે એમ પણ કહ્યું કે તારો અમ્મદ ગૂમ થયાનું ધ્યાન ન આવ્યું હોત તો આપણને આથી વધારે તમારો બતાવત. હું ત્યોથી ચાલ્યો આવ્યો. મને તાણ જેવી આવી.

જ્યારે બાદશાહે એક શરખત (દવાનો ભાગ) મોકલ્યું ત્યારે તે પીવાથી ઠીક રહ્યું.” (ભા. ૨. પ્ર. ૮) મુઘલતાન મોહમ્મદ તગલકના જમાનામાં ટપાલની વ્યવસ્થા વિશે ઈબ્ન બતૂતા લખે છે કે “ડાકને આ મુલકમાં ‘ખરીદ’ (ટપાલ) કહે છે. ડાકની બે જાત છે: એક સવારોની અને બીજી પગપાળા જવાની છે. ઘોડાની ડાક ‘ઉલાક’ કહેવાય છે. દર ચાર કોશ પર ઘોડો બદલવામાં આવે છે. પગપાળા જવાની ડાક માટે એક મજિલ પર હલકારા ખેપિયાની ત્રણ ચોટ્ટી હોય છે. આ ચોટ્ટી ‘ધાવા’ કહેવાય છે. હર ૩ માર્હલના અંતરે એક ગામ આવેલું છે. ગામની બહાર હલકારાઓને માટે ખૂરખે બનાવેલા હોય છે. હર ખૂરખમાં હલકારાઓ કમર કસી તૈયાર બેસી રહે છે. દરેક હલકારા પાસે એક લાંબી લાકડી હોય છે અને તેને છેડે ઘૂઘરી લગાવેલી હોય છે. એ ઘૂઘરીનો અવાજ સાંભળી બીજા ખૂરખવાળો હલકારો તૈયાર થઈ જાય છે. અને તેના આવ્યા પછી સત્તર તેની પાસેથી ડાક લઈ રવાના થઈ જાય છે. આવી રીતે આ ડાક ઘોડાની ડાકથી પણ જલદી જાય છે અને કેટલીક વાર આ ડાક મારફત ખુરાસાનના તાજા મેવા પણ થાળીઓમાં રાખી બાદશાહો માટે પહોંચાડવામાં આવે છે. અને કેટલીક વાર મહાન ગુનેગારને પણ આવી રીતે પહોંચાડે છે. હું દોલતાબાદમાં હતો ત્યારે બાદશાહ માટે ગંગા નદીનું પાણી (જે હિંદુઓની પવિત્ર નદી છે) ડાક મારફતે લઈ જવામાં આવતું હતું, જે કે ગંગા નદી દોલતાબાદથી ૪૦ દિનને અંતરે આવેલ છે. મસાલિકુલ અબ્સારનો કત્તા ઈબ્ન બતૂતાનો સમક્રાવીન છે. ઈબ્ન બતૂતાના બ્યાનનું સમર્થન કરી તે ઉમેરે છે કે “હરેક ચોટ્ટી પર મસ્જિદ, તળાવ અને દુકાનો હોય છે. દોલતાબાદથી દિલ્હી તરફ મોટા મોટા દરવાજા બાંધવાનો અને બંધ કરવાનો સમય હોય છે તેમજ કોઈ અસાધારણ બનાવ વિશે જાણ કરવા માટે હરેક ચોટ્ટી પર નગરાં રાખવામાં આવેલાં હોય છે,

અને આવા સમયે એકનો અવાજ સાંભળી બીજો જવાબ આપે છે. આવી રીતે દિલ્હી પર્યાંત ખગડ પહોંચી જાય છે. સુવતાન મોહ-મહશાહ તમલકના જમાનામા સોના ચાંદીના દીનાર ઉપરાંત ટકા પણ ભરી હતા. ટંકા દિલ્હી જમાનનો શબ્દ છે. કેટલાક લોકોએ બૂઝથી એને તુકી ગણ્યો છે. મોનાનો ટકો ત્રણ મિસ્કાલનો થતો હતો અને એક ચાંદીના ટકાનો બગબર આઠ હસ્તગાની અને એક હસ્તગાનીની બરાબર ચાર સુવતાનો (દોગાની) અને એક દોગાની બરાબર બે જીતલ અને એક જીતલના ચાગ ફુલૂસ (૧ તાંબાનો સિક્કો) હતો.

મોહમ્મદ તમલકના સિક્કા

(૧)

સોનાના દીનારનું વજન
૧૯૮૬ ગ્રેન દિલ્હી, દિ. મ.
૭૨૫, ૭૨૬, ૭૨૭ ના પણ આ
પ્રમાણે જ છે.

(૨)

સોનાના દીનાર ૧૯૮૬ ગ્રેન દિલ્હી, દિ. મ. ૭૨૭.

(૩)

મોનાના દીનાર મોહમ્મદબિન તમલક શાહ

(૪)

ટકા પંજાહવાની વજન
૧૩૨ ગ્રેન. આ સિક્કો પિત્ત-
ળનો હતો જે ચાંદીને બદલે
ચલાવવામાં આવ્યો હતો. દિ.
સ. ૭૩૧

૧. મસાધિકુલઅખ્સાર મા. ૨.
૨. આ સિક્કા મારી પાતે છે.

(૫)

ટકા નિશ્ચી વજન ૧૦૩

ગ્રેન દિ. સ. ૭૩૦ માં તાંબાના
ખનાવી ચાંદીના સિક્કાને બદલે
ચાલુ કરવાની ઇચ્છા કરી.

(૬)

સિક્કો દોગાની, વજન ૨૫ ગ્રેન.

(૭)

છતલ તાંબાનો, વજન ૭૪ ગ્રેન.

હાલ જે ચાલુ સિક્કા હિંદુસ્તાનમાં છે તેમની બરાબર આ સિક્કા હશે. ચાર ફુલસ (પૈસાના ભાગો) અર્થાત્ પાંચનો એક છતલ અથવા તો પૈસો કે બે પૈસા (છતલ)ની એક દોગાની યા તો ઢબુવો. ચાર ઢબુવા (દોગાના)ની એક હશીગાની કે બે આની અને આઠ બે-આનીનો એક ટંકો કે હાલનો રૂપિયો; અર્થાત્ પાંચ, પૈસો, ઢબુવો, બે આની અને રૂપિયો, પરંતુ રૂપિયો હાલના રૂપિયાની બરાબર અને કેટલાક અઢીગણા હતા.

એ જ સમયે જાણ્યની ઈદગાહ તૈયાર થઈ હતી, જેના ઉપર આ શિલાલેખ છે : “આ નમાઝ પઢવાની ઈમારતનો પાયો દુનિયાને આશ્રયનું સ્થાનરૂપ અણુલ મુગહિદ મોહમ્મદ બિન તગલક શાહ સુલતાન (ખુદા તેના મુલકને હમેશ માટે કાયમ રાખે)ના સમયમાં મહેકુન્ શર્ક, ફઝુલુનિયા વફદીન વ દોલત મોહમ્મદ અબૂ તિમારી (બોયહારી) એણે પોતાની મિલકતમાં દિ. સ. ૭૧૬ ના રમિઝે અન્વલની ૨૫ મી તારીખે નાખ્યો. ”

૧ આ સિક્કો વડોદરા મ્યુઝિયમમાં છે. અગારી પાસે પણ ઘણા છે. ચાંદીના સિક્કા ઈબ્ન બતૂતા (વાહોરમાં ઉપાયેલ)માંથી નક્ક કર્યા છે.

એ સમયની ખલાતમાં એક જામે મસ્જિદ છે, તેના મુખ્ય દરવાજા ઉપર એક શિલાલેખ છે, તેમાં “ન્યાયી અને વિદ્વાન મુલતાન મોહમદશાહ બિન તમલકશાહના જમાનામાં” લખવામાં આવ્યું છે. મુખ્ય દરવાજા મામૂલી આરસપહાણના પથ્થરનો છે. મસ્જિદ પુરાણી હતી “સંજે ખારા” નામના મજબૂત પથ્થરની બનાવેલી છે. મસ્જિદની અંદર પ્રથમ એક વિશાળ ચોક આવે છે, તેમાં એક હોજ છે, તે જહાંગીરના જમાનાનો છે. એ દિ. સ. ૧૦૩૦ માં અહીં બિન અબ્દુલ નબી બગદાદીએ ત્યાં તૈયાર કરાવ્યો હતો તે ઉપર ફેટલીક શેરો પણ લખવામાં આવેલી છે. વિશાળ ચોક પછી અસલ મસ્જિદ છે તેનાં ત્રણ શાનદાર બારણાં છે. મોટા ઘૂમટ નક્શીવાળો અમદાવાદના જેવો છે. ઘૂમટોની સપાટી ૪૩ જેટલી છે અને નાના ૭૫ છે. ઉત્તર, દક્ષિણ અને પૂર્વમાં સાયબાન છે. તેની ૭૮ પથ્થરની છે. મસ્જિદની અંદરનો ભાગ વિસ્તૃત છે. મેદરામ આરસપહાણના પથ્થરનો હોર્ક ખૂનચરત દેખાય છે. મધ્યમાં ચૂરજમુખી છે. ઝીનાવાળો મિઝર (ભેંચી જગ્યા) ઉત્તમ આરસ-પહાણના પથ્થરનો છે. તેની નીચે ધમામને માટે નક્લ (વધારાની) નમોઝની જગ્યા છે. જમણી બાજુએ બાદશાહ માટે બેસવાની જગ્યા છે. મસ્જિદની બંને બાજુએ મહેસાના વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની જગ્યા છે. દક્ષિણ તરફ એક વિશાળ (ખંડ) છે જેનો ઘૂમટ દાવમાં વૂટી પડ્યો છે. ત્યાં ફેટલીક કબરો છે. એક ઉપર નીચે પ્રમાણે કાતરવામાં આવેલું છે : “રકનુદ-દોલત વડ દુનિયા વહોન હિમર બિન અહમદ ગાવઝરની અબ મુખા-તિખ પરવીઝ મલેક ચહાર સંગા, ૯ સફર દિ. સ. ૭૩૪ (અર્થાત્ રાજ્ય દુનિયા અને ધર્મનો સ્તાંભ, હિમર બિન અહમદ ગાવઝરની જે પરવીઝ મલેક કહેવાતો, દિ. સ. ૭૩૪ ના સફર મહિનાની નવમી તારીખ ને સુધવાર).” તેની સાથે એક કબર છે તે ઉપર લખવામાં આવ્યું છે કે :—“ઝોજએ હસન ગીઝાની ખીખી ફાતમા દિ. સ.

૭૮૩ (અર્થાત્ હસન ગીલાનીની બીબી ફાતમા). બીજી કબર ઉપર શરફુદ્દીન અબૂ શરફ હિ. સ. ૬૪૨ અને એક કબર ઉપર શિહાબુદ્દીન અહમદ બિન મોહમ્મદ હિ. સ. ૬૯૮ છે. એક ઉપર ઉમર બિન સા'દુદ્દીન હિ. સ. ૬૯૮ લખેલું છે. આ કબરો ઉપર કુરાનની આયતો આરસપહાણના પથ્થરમાં સુંદર જડાવ અક્ષરે લખેલી છે. કહેવાય છે કે આ મસ્જિદ પણ કોઈ વેપારીએ બંધાવેલ છે.^૧ ધણું જ સંભવિત છે કે એ મસ્જિદ મલેક પરવીઝાવાવઝરીનીએ જ બનાવેલી હોય, કારણ કે તે અતિ દોલતમંદ તેમજ ધનેશમંદ હતો. તેને મોહમ્મદ તગલકે વિજારતના ઓધાનુ વચન આપ્યું હતું. તેની ખાળગહાને કતલ કરાવી. તેના (ખંડ) ઉપરનો ઘૂમટ પડી ગયો છે. રાત્રે પચાસ હજાર ખર્ચે કરીને દુસ્ત કરાવ્યો, પરંતુ ઘૂમટ ન બંધાયો. તેની બાજુમાં જમાતખાનું છે અને તેની નીચે ભોંયરું છે. આજકાલ તાજિયા અને તેનો સામાન ગખવાના ઉપ-યોગમાં એ આવે છે.

સુલતાન ફીરોઝશાહ તગલક

(ઇ. સ. ૧૩૫૧-હિ. સ. ૭૫૨) મોહમ્મદ તગલકના અનુ-સાનના ત્રીજે દિવસે હઝરત નસીરુદ્દીન મહમ્મદ (ખુલની રહેમન તેના ઉપર હતો) અવધી (ચેરાગે દિલ્હી)ના પ્રચાર તથા મખ્દૂનઝાદા અબ્બાસીની મદદથી હિ. સ. ૭૫૨ (ઇ. સ. ૧૩૫૧) ને મોહમ્મદની ૨૪ માને દિવસે રાત્રના ઉમરાવો સાથે મસલત કરીને શાહઝાદા ફીરોઝ સસ્તનતના તખ્ત ઉપર બેઠો.^૧ દુશ્મનો ઘેરે હિલ્લી લીધો અને મોગલોની ફાજને ધનામ આપી વતન તરફ પાછા ફરવાને મસલત કરી. મોગલો ઈસ્લામી જીવણીથી વેગળા થયા, પરંતુ તરમશરીનનો જમાઈ જે નવમુસ્લિમ હતો તેણે મોગલોને લલચાવી શાહી લશ્કર ઉપર રાત્રે હુમલો કરવાને સલાહ આપી. એ માટે ફીરોઝશાહે ડહાપણ બરેલી રીતે વ્યવસ્થા કરી. ફીરોઝશાહનો બાપ સિપાહસાલાર રજમ

૧. પરંતુ ફરિશ્તા હિ. સ. ૭૫૨ની મોહમ્મદની ૨૩મી તારીખ લખે છે.

અને ગિયાસુદીન તગલકનો ભાઈ, અલ્લાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં દિન્દમાં આવ્યો હતો. ગિયાસુદીન તગલકની સલાહથી રજબનું ધન દીપાલપુરના હિદુ કામેર રાણા ખલીમલ્લી પુત્રી સાથે થયું હતું, જેનું નામ “નાયલા” હતું. પરંતુ સાચરે આવ્યા પછી સુલતાન તગલકે તેનું નામ ખીબી કહ્યાનું રાખ્યું. ફિરોઝશાહ તગલકનો જન્મ ઈ. સ. ૧૩૦૯ (હિ. સ. ૭૦૯) માં થયો હતો. તેની વય મોહમ્મદશાહના જોટણી જ હતી. જનેનું બાળપણ સાથે જ પસાર થયું હતું. ઈ. સ. ૧૩૧૫ (હિ. સ. ૭૧૫) માં રજબનું અવસાન થયું ત્યારે ગિયાસુદીને તેની સારવાર કરી. ગિયાસુદીનના અવસાન પછી મોહમ્મદશાહે તેને “બાર્જક” નો ખિતાબ આપ્યો.^૧ અને ગિયા ખની અને અફઝ સિરાજના કહેવા પ્રમાણે તેની ગિન્દગીના પાછલા ભાગમાં તેને નાયબ તેમજ વલીઅલદ (વારસ) પણ બનાવવામાં આવ્યો હતો. દુકામ ફિરોઝશાહ કંઠથી રવાના થઈ હિ. સ. ૭૫૨ (ઈ. સ. ૧૩૫૧)ના રજબની ખીજ તારીખે દિલ્હી પહોંચી વિધિસર તખ્તનશીન થયો અને અદલ ઈન્સાફથી હકૂમત કરવા લાગ્યો.^૨ જ્યારે દરૂના લોકોએ જોયું કે બસા રજી ગઈ છે અને તમામ તોફાન મલેક તગીએ જીભું ક્યું છે ત્યારે બહુધા તેને સિંધથી કાઢી મૂક્યો અથવા તો ખુદ તગી ગુજરાતને ખાલી મેદાન સમજી સિંધથી ત્યાં આવ્યો જેથી વેર લેવાની વ્યવસ્થા કરે. પરંતુ નિઝામમુલમુલક જૂના ખડાદુર તુર્ક જે ગુજરાતનો નાઝિમ હતો તેણે ઘણી ચાલાકીથી તેના ઉપર વિજય મેળવ્યો, અને આખરે તગી માર્યો ગયો. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૩૫૧ (હિ. સ. ૭૫૨) નો છે. તે જ સમયે બાદશાહને શાહજાદા

૧. “બાર્જક” ખિતાબ વડા અમીર (અમીરે આઝમ, અમીરલકમર) ના જેવો જ છે જેને બાદશાહ પાસે જવાને પરવાનગીની જરૂર નથી અને લોકોની દરખાસ્તો તેને પહોંચાડે છે. (હુમાયુન ક્રોમ્વેલ પ્રકરણ ખીજી.)

૨. બદાયૂની શા. ૧, પૃ. ૧૪૭, કલકત્તા.

ફત્તખાનના જન્મ વિશે ખબર પણ મળી. બાદશાહ દિ. સ. ૭૫૨ (ઈ. સ. ૧૩૫૧) ના રજમતી બીજી તારીખે દિલ્લી પહોંચ્યો.^૧ અને ઘણાં કામોમાં રોકાયો. દિ. સ. ૭૫૮ (ઈ. સ. ૧૩૫૬) ના શાબાન મહિનામાં દક્ષિણના નવા તાજદાર અલાઉદ્દીન હસનગાંધુ બહમનીએ માળવા જીતવાનો ઇગરો કર્યો, તેથી ગુલબર્ગથી રવાના થઈ તે દોલતાબાદ પહોંચ્યો. બાલાધાટમાં લશ્કરનું નિરીક્ષણ કર્યું ત્યારે તેને માલૂમ પડ્યું કે ૫૦૦૦૦ સવાર મોજૂદ છે, તેણે દક્ષિણના નદરબાઝ (બહુધા નદરબાર હશે) અને મુલતાનપુર થઈ માળવા પહોંચવાની ઇચ્છા કરી તે વખતે રાયહરણનો એકચી દરબારમાં હાજર થયો. રાયહરણ બાગલાણમાં રહેતો હતો. એ રાજા કરણ વાઘેલા (ગુજરાતના રાય) ના વંશજોમાંનો હતો (કદાચ પૌત્ર કે દૌહિત્ર હશે) તે પોતાના બાપદાદાનું રાજ્ય પાછું લેવાની ઇચ્છા કરતો હતો. પરંતુ એક બાજુ દક્ષિણી લશ્કર અને બીજી તરફ ગુજરાતના લશ્કરનો એટલો બધો ડર હતો કે કાર્ષ્વણ રીતે મુઠકની અંદર દાખલ થવાની હિંમત ચાલતી નહતી. બાદશાહને એકચીએ કહ્યું કે દક્ષિણ અને ગુજરાતના રાજાઓ વચ્ચે હંમેશાં મિત્રાચારીનો સંબંધ રહ્યો છે. મારી ઇચ્છા એવી છે કે પ્રથમ પાદશાહે ગુજરાત લેવાનો ઇગરો કરવો જોઈએ, અને એ સદા વસત ઋતુવાળી જમીન જે મારા બાપદાદાની મિલકત છે અને જેની રૂયત જમીનદારોના જુસ્મથી તંગ થઈ જિંદગીથી બેગર થઈ ગઈ છે તે જીતી લઈ એમને આપના આગ્રિતોમાં દાખલ કરો અને પછી માળવા ઉપર હુમલો કરો જેથી એક તરફથી આપ અને બીજી બાજુથી અર્થાત્ ગુજરાત તરફથી હું મદદ કરું. આ પ્રમાણે માળવા તુરત જ આસાનીથી જિતાશે. રાજા ઉપરાંત ગુજરાતના જમીનદારોએ પણ પાદશાહ ઉપર ગુજરાત માટે અરજીઓ મોકલી.

૧. બદાયૂની. બા. ૧, ૫૦ ૨૪૩. પરંતુ બનીએ ઈમાદીઝગ્સાનીના પાઠવા બાગમાં લખ્યું છે.

(બહુધા ઉત્તર ગુજરાતના પહાડી જમીનદાર હશે જેઓ હ મેશાં અસાંતિ ચહાતા હતા.) અલાઉદ્દીન શાહ પોતાના ઉમરાવોની આ બાબતમાં સલાહ લઈ તૈયાર થઈ ગયો અને શાહઝાદા મોહમ્મદને ૨૦૦૦૦ની ફોજ મોકલે રહેવા માટે આવી રવાના થયો. તે નવસારી પહોંચ્યો અને ત્યાં મુકામ ક્યો. તેને નવસારી અતિ ફળદ્રુપ માલૂમ પડ્યું, અને જનવરો પણ ત્યાં પુષ્કળ જોવાં. પોતે શિકાર ખેલવામાં શોકાયો, અને પોતાના પિતાને પણ એ વાતની માહિતી આપી. એ પણ શિકારને બહુ શોખીન હતો. આથી બાદશાહ પણ બનતી ત્વરાથી ત્યાં પહોંચ્યો અને એક મહિના પછી ત્યાં શિકાર ખેલવાનું ચાલુ રાખ્યું. નવસારીની બેઝવાળો આમોહવાની તેના ઉપર ઘણી ખરાબ અસર થઈ. તેને એવો સખત તાવ આવ્યો કે બિઠાના ઉપરથી ઊડી શકે નહિ અને નાઈલાને નવસારીથી ઘણી જ દિલ્હીરી સાથે શુલબર્ગ પાછો આવ્યો. ત્યાં કેટલાક દિવસ કેડે તેનું અવસાન થયું.^૧ ઈ. સ. ૧૩૫૭ (હિ. સ. ૭૫૮) માં મોઝલોએ ગુજરાત ખાલી સમજી તે લેવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ તેમનામાંના કેટલાકનો કચ્છના રણમાં વિનાશ થયો અને ઘણા માણસો ઈસ્લામી લશ્કરના હાથે માર્યા ગયા; અને જે તેમનામાંના બચ્યાં તેમના ઉપર, કાળી અને સૌરાષ્ટ્રના જમીનદારોએ રાત્રે હુમલો કરી મારી નાખ્યા ફોજના દશમા ભાગ જેટલા માણસો ઘણી જ મુશ્કેલી વેડી જીવતા સરહદ ઉપર પહોંચ્યા. બહુધા ગુજરાતના નાજિમ નિઆમુલમુલ્કે ઘણી જ હોશિયારીથી એ બલા ટાળી અને ઘણી જ બહાદુરી સાથે એ જંગલી લોકોનાં મોં મોક્યા. એ કારણથી ગુજરાત છૂટના લખમાંથી બચ્યું.^૨ ઈ. સ. ૧૩૬૧ (હિ. સ. ૭૬૩) આ સુલતાન ઠહાની જીત માટે દિલ્હીથી

૧. તારીખે ફરિશ્તા, લા ૩, ૫૦ ૧૭-૧૮ પ્રેસ હૈદરાબાદ

૨. ડિયાબર્ની ૫૦ ૧૦૧. પરંતુ તેમાં સાલ લખવામાં આવી નથી. જે રીતે તે ઉલ્લેખ કરતો આવ્યો આવે છે તે મુજબ હિ. સ. ૭૫૮ની જ સાલ હોવી જોઈએ.

નીકળી સિધ પહોંચો.^૧ અને કાઢને ગેમે શરૂ કરી દીધો. ૯૦૦૦૦ સવાર અને ૪૮૦ જગી હાથી તેની સાથે હતા અને દુશ્મનો પામે ૨૦૦૦૦ સનાર અને આગ લાખનું પાવણ હતું. લગભગ ૭ મહિના ઘેરા રહ્યો, પરંતુ વિજયનું મોં જોવાનું લાગમમાં નહતું. એ દરમિયાન દુકાળનું પોત પ્રકાશ્ય ફોજના ગોડામાં પણ એક રોગ ફેલાયો, જેથી વધુ ધોડા મરવા લાગ્યા એટલે સુધી કે ફોજના ચોથા ભાગ જેટલા

૧ અરસોસની વાત છે કે કાઢ પણ કિતાબમાં કહાના વેશની માત્ર મળતી નથી ઇતિહાસની કેટલીક કિતાબો જોવાથી એમ જણાય છે કે હિ સ ૭૧૩ (ઈ સ ૧૩૬૧)ની સાત હોવી જોઈએ નીચેના લખાણ હપરથી બતાવેનો પત્તો લાગશે અને તેમાંથી જ સાલ પણ મળી જશે. શબ્દાલ ૩ હિ સ ૭૫૪ (ઈ સ. ૧૩૫૭) બંગાળનો પ્રથમ હુમનો.

—જિયા બર્ની પૃં ૫૦ ૫૭

શાખાન ૨ હિ સ ૭૫૫ (ઈ સ. ૧૩૫૪) દિલ્હી પાછા ફરી શીર જા-
બાઈ વસાવ્યું

—તખ્તકાતે અકબરી પૃં ૧૧૫,

અને બર્ની પૃં ૫૬૬

ઝીલ્હલ્લ્હ હિ. સ. ૭૫૬ (ઈ સ ૧૩૫૪) મિસરની ખિવાફતનો ખિલાત આપ્યો અને બદાયૂની હિ સ ૭૫૧ લખે
પૃં ૨૪૫, કલકત્તા

હિ સ. ૭૫૮ (ઈ. સ ૧૩૫૬) અફઘાન બંગાળથી દિલ્હી આવી નાથન વગીર થયો—

—ફરિશ્તા બદાયૂની, તખ્તકાતે અકબરી વગેરે

હિ. સ ૭૫૯ (ઈ. સ ૧૩૫૭) મોગલોનો હુમલો—

પૃં ૨૩૦ તખ્તકાતે અકબરી, કલકત્તા. જિયા બર્નીએ સાલ નથી લખી પરંતુ બનાવવા સંબંધ હપરથી સાલ જણાઈ આવે છે.

હિ સ. ૭૬૦ (ઈ. સ. ૧૩૫૮) બંગાળા હપર ખીલ ચડાઈ અને ફરીથી ખિવાફતનો ખિલાત—

—બદાયૂની શા. ૧ વગેરે તખ્તકાતે અકબરી; કલકત્તા, પૃં ૨૩૧.

સવાગે પણ ન રહ્યાં શીરોઝશાહ તગથકે જ્યારે આ રિયતિ જોઈ
ત્યારે રાજ્યના ઉભંગવોની સલાહથી ઘેરો ઉઠાવી ગુજરાત જવાનો
ઈગરો કર્યો કે જેથી ફોજની હાલત દુસ્તર કરી ફરીથી ફાતે
ઘેરો ઘાલવામાં આવે. આ મસલત કર્યા પછી સુલતાન શીરોઝશાહ
ફોજ સાથે સિંધથી રવાના થયો. નાવખ વઝીર ઝફરખાન પાસે
બંગાળીઓની પૂરતી જખ્ખા હતી, તેથી તેને પોતાની પાછળ સંરક્ષણ
માટે મોકલો ગયો. જ્યારે સિંધીઓને આ વાતની ખબર થઈ ત્યારે

જમારીદલખખ ૨૦, દિ. સ. ૭૬૦ (ઇ. સ. ૧૩૫૮) જોનપુરમાં મુકામ—
—તગથકે અકબરી, પ્રેસ કલકત્તા, પૃ. ૨૩૨.
ઝીદદલખ દિ. મ. ૭૬૦ (ઇ. સ. ૧૩૫૮) બિહારમાં મુકામ—

તગથકે પૃ. ૨૩૨,

અરીફે લખ્યું છે કે અઢી વરસ પછી દિલ્હીમાં
ફરીથી આમન થયું પૃ. ૨૧૬

દિ. સ. ૭૬૧ (ઇ. સ. ૧૩૫૯) હાથીને સિંહાર—અમનનર
જમ. દિ. મ. ૭૬૧ (ઇ. સ. ૧૩૬૦) દિલ્હી પાછા ફર્યું—
બકાધૂની પૃ. ૨૪૭ અને તગથકે અકબરી
પૃ. ૨૩૨, કલકત્તા.

ઝુલ્ફદલખ દિ. સ. ૭૬૨ (ઇ. સ. ૧૩૬૦) નવરંગપુરની સંધિ અને દિલ્હી
પાછા ફર્યું—
સિંહાર અખીફ પૃ. ૧૮૮.
‘૭ મહિના પછી ત્રીસેડઆખરે પર્થ’ત
માફે દિલ્હીના પાયખખ તરફ પાછા ફરવાને
પ્રયાણ કર્યું, પૃ. ૧૯૦

દિ. મ. ૭૬૩ (ઇ. સ. ૧૩૬૧) ડહાનો ઘેરો—
કિરફાએ દિ. સ. ૭૬૨ લખી છે કે કોઈ પણ
રીતે ખરી નથી. પૃ. ૩૧૭ નવવકિરોર

■ માસ કલખા રણમાં ફોજ રહી—

દિ. સ. ૭૬૧ (ઇ. સ. ૧૩૬૨) સુવત્સ ફીરોઝ ગુજરાત આગ્યો.

તેમણે છૂંટ કરવાના ઇરાદાથી ફોજની પૂંઠ પકડી, પરંતુ ઝડપીને
 મુદર યુક્તિ રચી અને બહાદુરી બતાવી સિંધીઓને આગળ વધવા
 ન દીધા, પરંતુ તેમનો મુકાબલો કરી સખ્યાબલ સિંધી સરદારોની
 કતલ કરી મુલતાન ફીરોઝશાહ કૃત્ય પર કૃત્ય કરતો ગુજરાત તરફ
 ગયાના થયો. તે એક સિંધી બોમિયાને રસ્તો બતાવવા માટે લઈ
 ગયો, પરંતુ અનાજની મોંઘવારીને લઈને તમામ ગેવત હેરાન થઈ
 ગઈ હતી તેમજ કાચુ ચામડું એટલું જ નહિ પણ જૂનું ચામડું
 પણ બાકી બાકીને લોકોએ ખાધું હતું. સામાન્ય રીતે લોકો પગપાળા
 જ જતા, એટલું જ નહિ પરંતુ મહાન સરદારો પણ પગે ચાલીને
 જતા હતા. બોમિયાઓએ લુચ્ચાર્થ કરી ગુજરાત લઈ જવાને બદલે
 તેમને કચ્છના રણમાં પહોંચાડી દીધા ત્યારે લોકોને આ વાતની
 ખબર પડી ત્યારે એકને મારો નાખવામાં આવ્યો. બીજાએ સાચી જ
 વાત કહી દીધી કે અમો તમને બણીબુઝીને કચ્છના રણમાં લાવ્યા
 છીએ જેથી તમારો નાશ થાય મીઠા પાણીનું કોઈ ઠેકાણું નામ
 નિશાન ન હતું. હરેક જગ્યાએ રેતી જ રેતી નજરે પડતી હતી અને
 દરેક વસ્તુ ખાગી હતી. મુલતાને જેટલું મીઠું પાણી હોય
 તેટલાને ચોકસાઈથી સાચવી રાખવાનો અને રણ ઝોળંગવાનો હુકમ
 કર્યો જે કે પાદશાહ એક મંજિલથી બીજી મંજિલ પર કૃત્ય કરતો
 હતો, પરંતુ પોતાના લશ્કરમાં હજારોને હરેક મંજિલ ઉપર
 મરતા જેઈ મુસીબત નિહાળી રડતો હતો. પાણીની તળી
 તથા તરસને લઈને લોકો હેરાન થઈ ગયા હતા. તેઓ
 વરસાદ માટે પ્રાર્થના કરતા હતા. ખુદાએ તેમની દુઆ કબૂલ
 કરી પાણી પુષ્કળ પડ્યું. આથી પાણીની મુસીબત તો ઓછી થઈ
 ગઈ, પરંતુ રણનું ચક્ર તો હજી બાકી હતું. ૭ મહિના પર્વત ચક્ર
 મારતો ફર્યો. આખરે આ રણમાંથી નીકળવાનો એક રસ્તો મળ્યો.
 અને તે જ રસ્તે જઈ ગુજરાત પહોંચ્યો. અને પોતાની સલામતીની
 ખબર ખાનજહાન વઝીર ઉપર દિલ્લી મોકલી આપી. ત્યાં તો મુલ-

તાન લરકર સાથે ગૂમ થઇ જવાથી ઘેર ઘેર ચોક પ્રસરી રહ્યો હતો. ફોજના માણસોનાં કુટુંબીજનોએ આ આનંદમાં મોટો ભાગ લીધો અને સારા દિલ્હી સહેરમાં જાણે ધડતો તહેવાર પળાયો દુકાનમાં પાસ્ટાહે ઈ. સ. ૧૮૬૨ (હિ. સ. ૧૬૪) માં ગુજરાતમાં આવી દમ લીધો અને લરકરને હરેક રીતે આરામ આપ્યો. ફોજના જાગીર વિનાના માણસોને પૈસા આપ્યા અને બધી બાકી પણ્ય આપી દીધી. આથી લોકોને ગદગદ મગી, બધા પામે થોડા પણ્ય આવી ગયા અને ફોજના જાગીરદાર માણસોને ખમ્મનામંથી કરજ રૂપે પૈસા અપાયા. ખાનજહાન પર દિલ્હી એક ફરમાન મોકલ્યું કે ત્યાંસુધી અમે દિલ્હી ન પહોંચીએ ત્યાંસુધી તેમની જાગીરોમાંથી રૂબરૂપણ્ય કમ ન કરવું. અને પહે પણ્ય ગુજરાતના ખમ્મનામંથી રૂપિયા લઈ સામાન અને હથિયારો વગેરે તૈયાર કરાવ્યાં. ખાનજહાન પાસેથી પણ્ય સાધન સામગ્રી તેમજ હથિયાર વગેરે મંગાવ્યાં. ખાનજહાને એટલો બધા સરસામાન મોકલ્યો કે તે લાદવાને જનાવરો મળતાં નહતાં. ફક્ત એક જાતનું હથિયાર સાત લાખ ટંકાનું હતું. બાકીનાનો એ જ પ્રમાણે ખાલ કરો. આ તમામ સરસામાન સાથે સિંધ તરફ પ્રયાણ કરવાનો હતો ત્યારે હસનગાંધુના જમાઈ બહેરામ ખાન વતી ઝોના એલમીઓએ ફોજદારશાહી દરબારમાં આવી વિનંતિ કરી કે " હસન ગાંધુનો પુત્ર મારી વિરુદ્ધ પડ્યો છે. તેથી જે આપ એક જગી ફોજ લઈ આવી પહોંચો તો હોલતાબાદ આપ હમુરને સુખ કરું અને પછી તમામ રક્ષિણ જિતાર્થ ગય. " સુલતાને જવાબ આપ્યો કે હાલમાં અમે દેશની જીતમાં ગેઝલા છીએ, તેમાંથી જે ફરજ થઈ જવાય તો જોઈશું. આ જવાબથી નિરાશ થઈ બહેરામખાનના એલમીઓ પાછા ગયા. ફોજદારશાહે હવે કૃત્ય કરવાને નગારું વગડાવ્યું ત્યારે લોકોએ ફોજ પાસેથી સરસામાન લઈ લાગવા માંડ્યું, દરણ કે કચ્છના રણમાં તેમણે જે મુસીબતો વેડી હતી તે તેમને હજી યાદ હતી. તે ફરીથી તેમ થઈ ગય એમ તેઓ કહેતા હતા.

ત્યારે પાદશાહને આ ખબર પહોંચી અને અમીર હિમગવોએ મલાદ આપી કે એની કંઈ રોકચામ કરવી જોઈએ ત્યારે ફીરોઝશાહ રહેમનિહીથી તેમની આડે આવ્યો કે બોચારા મુસીબત વેઠેલી હોવાથી તકવીફથી કરે છે, એટલે તેમને જવા દો. તે પછી પાદશાહ દૂર ક્રમ્તો કરતો દફા પહોંચ્યો. નિઝામુલમુલ્ક જૂના જે ઇ. સ. ૧૩૪૫ (હિ. સ. ૭૪૬)માં ગુજરાતનો નાઝિમ હતો તેને આ વરને એટલે કે ઇ. સ. ૧૩૬૨ (હિ. સ. ૭૬૪)માં બરતરફ કરવામાં આવ્યો.^૧ એનું કારણ એ હતું કે ફીરોઝશાહ તમલક દફાથી ગુજરાત આવ્યો ત્યારે નિઝામુલમુલ્કને પ્રશ્ન કર્યો કે “તમે ગુજરાતથી

૧. સિરાઝ અફરીફ પૃ. ૨૨૦. મિરાતે મોહમ્મદીના ફત્વાએ આ બાબત વિશે સખ્યાબધ બૂલો કરી છે પ્રથમ એ કે ઝિયાબનીએ એ વિશે કાંઈ પણ લેખેખ કર્યો નથી, તેથી તેનો હવાલો આપવો એ સરખ્યાતથી મક્કન છે, કારણ કે ઝિયાબનીએ ફીરોઝશાહની હકીકત ફક્ત ૭ વર્ષ પર્યંતની લખી છે અને કદાચ તે પછી તે ૫૭૦ પણ ઇબ્યો નહતો, કાલથી કે તેની વય ૭૬ સાલ જેટલી થઈ ચૂકી હતી. બીજું એમ માનીએ કે લેખકથી ઝિયાબનાં નાન લખ્યું છે અને ખરેખર “ફીરોઝશાહી સિરાઝ અફરીફ” લખવું જોઈતું હતું, તેમ છતાં પણ અસલ વાંધો બાકી રહે છે. અર્થાત્ સિરાઝ અફરીફે બરતરફ થવાની કે ગુજરાત પહોંચવાની કોઈ સન કે સાલ લખી નથી હેન પમાડે એવી વાત તો એ છે કે ઇ. સ. ૧૩૬૦ (હિ. સ. ૭૬૨)માં આ બનાવ મઠિ તારીએ ફરિશ્તાનો આધાર બતાવ્યો છે. ખરી વાત તો એ છે કે ફરિશ્તાએ નગરકોટ અને કક્કાની છવ તેમજ ગુજરાતમાં આવવાની કોઈ સાલ લખી નથી; પરંતુ સન આખ્યા વગર બતાવવો હલ્લેખ કર્યો છે. અને લેખક એમ માની લેવામાં આવે કે ઇ. સ. ૧૩૬૦ (હિ. સ. ૭૬૨)ના બનાવોમાં ફરિશ્તાએ એ બનાવોના નોંધ કરી છે તો એ માનમાં બન્યું હોય એ સંભવિત છે. તેપણ એ અગુબવિન છે, કારણ કે ફરિશ્તાએ જણાવ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૩૬૦ (હિ. સ. ૭૬૨)માં બાદશાહ હાથીનો શિકાર કરી બજાબરથી દિલ્લી પહોંચ્યો હતો (બા. ૧. પૃ. ૨૧૨). તે પછી નગરકોટ જઈ અને સુલેહશાવિથી છતરું લખ્યું છે ત્યાર બાદ કક્કા જઈ ઘેરો ધાલવા વિશે લખ્યું છે. તે પછી ઘેરો હવાથી ગુજરાત પહોંચ્યો

લશ્કરો ખોરાક કેમ ન મોકલ્યો ? જો તમે મોકલતા રહ્યા હોત તો કદામા ફોજ બ્રજે મગી જત નહિ અને કચ્છનું રજુ ઓળંગી અમને ગુજરાત આવતું ન પડત નિઝામુલમુલકે કાંઈક પણ જવામ આપ્યો, પરંતુ રાજ્યને તે કબ્જ ન હતો અને આખરે તેને બરતરફ કર્યો અફીફ સિરાઝએ જ કારણ જણાવ્યું છે, પરંતુ મારું માનવું છે કે એમા નિઝામુલમુલકની કાંઈપણ કસ્ટર નહતી, કાગળ કે તે લગભગ ૨૦ વર્ષથી ગુજરાત ઉપર હકૂમત કરતો રહ્યો હતો અને આજ સુધી તેની કાંઈપણ શિકાયત થઈ નહોતી સસ્તનતોમા કોઈ પણ પ્રાંત ઉપર ૨૦ વર્ષ હકૂમત કરવી એ તેની વફાદારી આનાદી અને લાયકાતની સાબિતી છે અને તેનું સમર્થન એવી રીતે મળે કે તે પછી એ જ શમ્સને પાદશાહે કેટલાક દિવસ મુલ્કના નાયબ વઝીરના હોદ્દા પર ચડાવ્યો સિરાઝઅફીફ પણ એની એક જગ્યા પર તારીફ કરે છે કે —

“એ સમયે મલેકશરાર નિઝામુલમુલક અમીર હુમેન બિન

એમ લખ્યું છે હવે વિચાર કરો કે તે જમાનાના આવવા જવાના સાધનો જોતા કાંઈ ટાલો પુરુષ કહી શકે છે કે એ સર્વ કામે એક સાલમા થઈ શકે ? તે ઉપરાંત એનાથી પાસઠા પણ ખીન્ન પ્રતિહાસોમા બનાવો મોતુદ છે. બરોબર ■ માસ નબરકોટનો ઘેરો રહ્યો તુલ્દાજી મહિનામા મુનેહ થઈ તે પછી ફરીકાગ્યાહે દિલ્હી આવી ખાનજહાન વઝીર સાથે મસલત કરી અને કહા પહોંચ્યો ઓઠમા ઓઠો કડનો પેશ છે મહિના પર્થ ત રહ્યો હશે, નહિ તો એક જ મહિનામા દુકાળમાં ફોજનું વિનાશ થવું, અને સાત્રન સામગ્રી ખાતાનું દેવાણું નીકળવું એ માનવાર્માં આવે એવી વાત નથી વળી સિરાઝ અફીફની ફરીકાગ્યાહી ઉપરથી માલૂમ પડે ■ એ મુલતાન ફોજ સાથે ■ મહિના સુધી કચ્છના તલુમા માર્યો માર્યો ફરતો રહ્યો ત્યારે આખરે ગુજરાત પહોંચ્યો એ તમામ ઉપર જણાવેલી બાબતો ધ્યાનમા રાખતા એ ચોક્કસ રીતે માલૂમ પડે છે કે ઇ સ ૧૩૬૧ (હિ સ ૭૬૪)મા પાદશાહ ગુજરાત પહોંચ્યો એ જ સાલમા ગુજરાતના નાઝિમ નિઝમુલ્મુલકને બરતરફ કરવામા આવ્યો.

અમીર મીરાન મુસ્તોફી ગુજરાતનો નાઝિમ હતો. તેણે આખાદી અને સહીસલામતી તેમજ પ્રાંતની બલાઈ માટે ઘણી કારીશ કરી.”

જિયા બની લખે છે કે તે પુરાણા નોકરો તેમજ હિતેચ્છુમાંનો એક છે મલેક મુસ્તોફી ઇફતિખારૂલમુલ્ક ગુજરાતનો નાઝિમ છે, એણે હાંખા વખતથી દરબારની ખિદમત કરી છે. સત્પતા, ફરજ અને ન્યાયમાં તેમજ લોકોને તકલીફ કેમ આપવામાં તે તેના જમાનામાં અદ્વિતીય છે અને સુલતાનની મહેરબાનીથી કેટલાંવર્ષોથી ગુજરાતનો નાઝિમ છે. કરકસર, અકલમંદી, મહેરબાની અને ઇન્સાફને લઈને આ હાંખી મુદત દરમ્યાન જ્યાં તોફાન કેસાદ પરેશાન કરે ત્યાં આનાથી વધુ વ્યવસ્થા થવી અસંભવિત છે તે એનું જ કામ છે. વળી સસ્તનતનું મહેસૂલ એવી રીતે ગોઠવે કે મુશ્કેલી વગર હરસાલ લાખો રૂપિયા ખજાનામાં આવ્યા કરે છે.” (પૃ. ૫૮૩)

વાત એવી છે કે નિઝામુલમુલ્કને કોઈ પણ જાતનો લુકમ આપવામાં આવ્યો નહતો અને તેથી તેણે રાજપુત્રીથી કંઈ પણ કપુ નહિ. ફોગજશાહના દિલમાં એમ હતું કે જો કે લુકમ આપવામાં આવ્યો નથી તેમ છતાં તમારે પડે છુદ્ધિ પહોંચાડી મદદ મોકલવી જોઈતી હતી. આ ઇન્જા કંઈ નાની ન હતી. સસ્તનતોમાં સામાન્ય રીતે હાથ નીચેના માણસો પાસેથી એવી આશા દાકેમ રાખે છે અને એવા જ ઘણાખરા લોકોને બક્ષિસો મળે છે અને ઘણા લોકોને

અહીં રૂપિયાનો ચાપ છે. આ દિસામે ગુજરાતની ઊપજ હાવતા અગ્રેજી સિક્કા પ્રમાણે પાચ કરોડની થઈ^૧ પરંતુ મેં સુલતાન મહમુદના ટકાનું વજન કર્યું ત્યારે એક તોલાથી કંઈક વિશેષ માલૂમ પડ્યું આથી ફીરોઝશાહના ટકા પશુ એ જ વજનના હોય તો ખરી આમદની બે કરોડની ગણાય

આ જ સમય દરમિયાન એ બનાવ બન્યો કે જામ ખંડુદીન પાદશાહ સિધમા ફગ્વા માટે નીકળ્યો. એક ગુફામાં મરેલા માણુ મોના હાકકા જોઈ તેણે તપાસ કરવાનો હુકમ કર્યો એમ ખામ પડી કે કેટલાક નર્પ પહેલા અમુક જમાતના માણુસોએ ગુજરાતમાંથી આવતા એક કાફલા ઉપર છાપો મારી તમામ માલ કબ્જે કરી લીધો હતો અને તેના માણુસોને તરવારથી કાપી નાખ્યા હતા

તમે દુગ્માન કર્યું કે “બધો માલ જમા કરવો અને તે તમામ ગુજરાતના હાકેમ ઉપર મોકલી દેવો કે જેથી મરનાગના વાગ્મોને ગ્રાધી શાધીને આપી દેવામાં આવે ” તેણે ખૂનીઓને સખ્ત ચમત્ કરી ”

એ જ સમય દરમિયાન મોહમ્મદ શરફુદીન (તખલ્લુસ “મુન-હર”) નામનો એક શાએર ફીરોઝશાહના પ્રચ સંક્રામાં હતો ખલાત-મા તેની જાણી હતી, પરંતુ તેનું મહેસુલ એક ખેડી પશુ ગ્રાહ અનુ નહતું આખરે ગુસ્સે થઈ એક અરજી પઘમાં લખી તેમાં ખલાતના હિંદુ દીવાનની સખ્ત નિન્દા કરી તે પછી પોતાની ગરીમાઈ જણાવતા તે લખે છે કે “મધ્યમ વર્ગના લોકો માટે ઝોણામાં ઝોણી નીચેની ચીજો તો હોતી જ જોઈએ એક મમન જેમાં એક ઝોરડી, ચમૂતરો, ખંડ અને રમોડું, ગૃહસામાનમાં થાળ

૧ તારીખે હિંદ લા ૨. ૫૦. ૧૮૭ મા મોલવી ઝકાઉદ્દીન સાહેબે દર કરોડની આમદની લખી છે એ થાડ પશુ રીતે સાચી નથી સિરાઝ અરીફ ૫૦ ૨૨૯

૨ તારીખે માગુમી ૫૦ ૬૪, મુજઈ

લોટા, મીણખતી, ખુરસી, કામળો, પલંગ, ચાળી, પ્યાલી, પ્યાલો, મોટા પ્યાલો, રકાબી, દેગ, તવો, પાત્ર, પાટલો તથાડું, કડબી, ચાળણી, ચમચા, ખાંડણીદસ્તોલ ઘટી, પાણીની તોરી, છપ્પન પલંગ, પેટારો અને પેટારી હોવાં જોઈએ. ખોરાકમાં દહલો, ચોખા, માસ વગેરેનો સેરવો અને વિશેષ નહિ તો દવાખાનામાં દુદીઓને અપાતો ખોરાક તો હોવો જ જોઈએ, જેવો કે સવારે શક્તિ માટે ધીમાં રાંધેલો લાત અને સાથે કંઈક ખટાઈની વસ્તુ, સાંજે રોટલી, વખની, કપાખ, મુશાઉ, બકરાનું મગજ અને ઘઉં કે જવનો દરીસો (એક જાતનો સેરવો), કપડામાં ઝબો, ગોરિયા વિનાનું અંબરખુ, ખે પડવાળી ચાદર (જેનની સીરિયા કે મક્કાની બનાવટની) અને મિઝરી કે હિજાઝી અમ્મામો (ફેટો).

કવિના આ બ્યાનથી તમવક સમયના લોકોની સામાજિક રિથિતિ ઉપર પૂરની રાશની પડે છે. એ સમયમાં કુસ્સામુલ્કમુલ્ક શાહી હીવાન હતો. તેની જગીર ૭ લાખ સુખ (લાલ) ટંકની હતી. અર્થાત્ ૭ લાખ અશરફી.

ગુજરાતનો નાઝિમ ઝંકરખાન

(ઈ. સ. ૧૩૬૨. હિ સ ૭૮૪) સુલતાન ફીરોઝશાહ ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે નિઝામુલ્મુલ્કને બરતરફ કરી તેણે મલેક નાયબ ખાઈફને આ મૂજાના નાઝિમ તરીકે નીમવાની ઇચ્છા કરી. એ મુજબ ખિલાત અને હોદ્દા વગેરે તમામ જરૂરી બાબતોની બ્યવસ્થા કરી દીધી. પરંતુ કુરાનની ફાલ લેવાનું તેને યાદ આવ્યું અને ફાલ ઝંકરખાનના નામનું નીકળ્યું. ત્યારપછી સાહેસાદી રીતે ઝંકરખાનને શાહી તખ્ત આગળ બોલાવવામાં આવ્યો અને ખિલાત આપી 'સરફરાઝ' કરી આ મૂજાના નાઝિમ તરીકે તેની નિમણૂક કરી.^૧ ઝંકરખાન ફારસી અસલ બંગાળાનો ગ્હોરા હતો. બંગાળા મિયાસુદીન બદમનના વખતથી સ્વતંત્ર હતું. મિયાસુદીન તમગલક અને મોહમ્મદ તમગલક એ ઉપર ચડાઈ કરી, પરંતુ કેટલાક દિવસ પછી

એનો અંત પણ એવો આવ્યો, કે આખરે એ સ્વતંત્ર થઈ મર્યું. કીરોઝ-સાદના સમયમાં બંગાળાના બે ભાગ હતા. એકનું પાલખત “પિંડવા” હતું જે માદદની નજીક છે અને ત્યાં હાજી ઇલિયાસ શમ્સુદ્દીન હાકિમ હતો. બીજા ભાગનું પાલખત સુનારગામ હતું ત્યાંના હાકિમ ફખરુદ્દીન હતો જેને આમ લોક કૃષ્ણ કહેતા હતા. ઝફરખાન ફારસી એ જ ફખરુદ્દીનનો જમાઈ થતો હતો. હાજી ઇલિયાસને હરાવી કીરોઝશાહ પાછો આવ્યો ત્યારે હાજી ઇલિયાસે પોતાનો રોષ ફખરુદ્દીન ઉપર ફાલવવાને અચાનક જઈ પહોંચી તેને ગિરફતાર કર્યો; તે પછી તેની કતલ કરી તમામ મુલક પોતાના કબજામાં લીધો.^૧ ઝફરખાન તે વખતે જીનેશ પ્રાંતોમાં મહેરાવ ઉધરાવવા ગયો હતો, તેથી તે બચી ગયો. અને ઝફરખાનને સુનારગામ જવું ઠીક ન લાગ્યું અને એ વહાણમાં ખેતી નાસી છૂટ્યો. લગભગ સારા દિવસમાં ફરી ફરી સિધના કાઢી બંદરગા પહોંચ્યો અને ખુશ્કી માર્ગે ફરીથી દિલ્હી આવી કીરોઝશાહના દરબારમાં આશ્રય લીધો. સુલતાન કીરોઝે એના તરફ ધણી જ માયા બતાવી, અને પહેલા જ દિવસે તેને ત્રણ હજાર ટંકા (સોડા આઠ હજાર રૂપિયા) કપડાં બદલવાના^૨ તરીકે બેટ આપ્યા. તે પછી ચાર લાખ ટંકા (દશ લાખ રૂપિયા)ની રકમ અર્પણ કરવામાં આવી. તેને માટે એક હજાર સવાર અને પાલખની બવરમાં કરી

૧. રિયાઝુલ સલાતીન તારીખે બંગાલામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ફખરુદ્દીનને ક. સ. ૧૭૪૦ (દિ. સ. ૭૪૧) માં સુલતાન અહમદશીન અલી સુનારકે મારી નાખ્યો. અને કીરોઝશાહ વનલકે હાજી ઇલિયાસ શમ્સુદ્દીન પર ચડાઈ કરી, કારણ કે એ સલ્લહકો હતો તે વખતે એ તેનો મોજ હતો ત્યારે કંઈ જુનો કરી તે નાસી છૂટ્યો હતો તે વખતે વધાસ કરી પણ તે મળ્યો નહોતો. અને ખુલ્લી મહેરબાનીથી બંને સલાહ થઈ તથા ત્યારે કીરોઝ-શાહે તેનું વેર લીધું. રિયાઝ અફીદ પૃ. ૬૬ થી ૧૦૫.

૨. રિયાઝ અફીદે “જમા મુસ્તલ” (અર્થાત્ કપડાં ધોવાં) લખ્યું છે. કહેવાની મતલબ એ કે ખુશ્કરી કરી કપડાં એવા થઈ ગયા; ધોઈને કપડા બદલામાં આવી ગે “કપડાં બદલવા” તરજૂમો કર્યો છે.

અને નાયબ વઝીર બનાવ્યો. પરંતુ આથી તે કંઈ વધારે ખુશ ન થયો; તેથી ફીરોઝશાહે ખાનજહાન મલેક મકબૂલ વઝીર સાથે એ બાળતર્મા મસલત કરી; તેમાં એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે ન્યાય આપવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે એક ઝળગદસ્ત ફોજ લઈ ફીરોઝશાહ બંગાળા પહોંચ્યો. એ સમય દરમ્યાન શમ્સુદ્દીન મળ્યુને શઘ્લ થઈ ચૂક્યો હતો અને તેની જગ્યાએ તેનો પુત્ર સિકંદર હતો. સિકંદરે નાસી છૂટી અફઘાણા બેટમાં આશ્રય લીધો અને ફીરોઝશાહે તેને ઘેરો ધાલ્યો. સિકંદરને જ્યારે માલૂમ પડ્યું કે અનાજ અને સામગ્રીનો અભાવ થઈ ગયો છે ત્યારે નાઈલાજે બાદશાહ સાથે તેણે મુલેહ કરી સિકંદરને તાજ આપવામાં આવ્યો અને ઝફરખાનને સુનારગામ પાછું આપવામાં આવ્યું. પરંતુ ઝફરખાનને જ્યારે માલૂમ પડ્યું કે તેના ખાનદાનનો એક પણ આદમી જીવતો ગ્લો નથી ત્યાં ત્યાં રહેતું યોગ્ય ન લાગતા બાદશાહ માથે પાછા આવવું પસંદ કર્યું. દિલ્હી આવી બાદશાહે ઝફરખાનને નાયબ વઝીર તરીકે કાયમ કર્યો અને સુનારગામથી વધુ સારી જગ્યા આપવાનું વચન આપ્યું. શાહે આ વચન ગુજરાતની નિઝમત (નાઝિમપદ) આપી અદા કર્યું.^૧ ઝફરખાનનું અસલ નામ મળ્યુનામ નથી આવ્યું. ‘ઝફરખાન’નો ખિતાબ તેના સસરાએ આપેલો હતો, જે ફીરોઝ સુલતાને કાયમ રાખ્યો. તબક્કાતે અકબરીના કર્તાએ “ઝફરખાન ફારસી” લખ્યું છે. આ ઉપરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે બહુધા એ પરદેશી (ઈરાની) માણસ હતો, શમ્સ સિરાઝ અફઝી પોતાની તારીખે ફીરોઝશાહીમાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે શમ્સુદ્દીન દામગાની ઝફરખાનના સગા-સબધીમાંથી હતો. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ રહે છે કે ઝફરખાન પણ દામગાની હોય. દામગાન ઈરાનની પાસે કુહિસ્તાનનો એક મશહુર સૂબો છે, તેનું મુખ્ય શહેર પણ દામગાન છે તે ક્યાંએ અને કેના સમયમાં

૧. તારીખે ફીરોઝશાહી સિરાઝ અફઝી ૫ ૧૬૭ પ્રસ્તાવના, ૯ ૩૦, ૧૧, ૧૨

દિલ્હી આ ચો એ વિશે કંઈપણ માહિતી મળતી નથી અને ફરીથી કેવી રીતે મગાગા પહોંચી ફખરદીનનો જમાઈ થયો તે વિશે પણ ઇતિહાસ ચૂપ છે ^૧ મધુષા ઝંઝૂખાન દિલ્હી એકનો જ આ ચો હતો અને તેથી જ શન્સુદીને ફખરદીનના ખાનદાનને ગિરફતાગ કર્યું ત્યારે તેનો ફાઇ વારસ રહ્યો નહિ દૂકમા ઝંઝૂખાન ૪ સ ૧૩૬૧ (હિ ૫ ૭૬૩) પર્વત ફીરોઝશાહ સાથે રહ્યો અને નાયબ વઝીરનું કામ કરતો રહ્યો એ ઓખ્ધાથી તે સતોષ માનતો અને હરેક રીતે નચિત હતો ગુજરાતનો નાજિમ થયા પછી પોતાનો નાયબ મુક્રી તેણે ફીરોઝશાહ સાથે મુઠ્ઠાની ખીજી લગાઈમા લાગ લીધો ત્યારે ફીરોઝશાહ દિલ્હી પહોંચ્યો ત્યારે ઝંઝૂખાન ફરીથી ગુજરાત આ ચો ^૨ ઝંઝૂખાન ગુજરાતનો એક લાયક નાજિમ હતો ઝિયા બની લામે છે કે ^૩ ખાન મુઅજ્જમ ઝંઝૂખાન દગબાગના વઝાઓ માંથી છે તે નાયબ વઝીરનો ઓખો શોભાવે છે અને એ ઓખો વિગત પછીના ઓખાઓમા સર્વથી ઉત્તમ માનનામા આવે છે ખુદાએ ઝંઝૂખાનને પત્રિતતા ભતાઈ, નિયાનતદારી અને અકન જેવા શબ્દગારોથી શબ્દગાર્યો છે તે કુગનનો હાફિઝ પણ છે અને અદિ-તીથ રીતે કુગન પડે છે. તે કુગન એવી રીતે પડે છે કે સાલગ નારાઓ ઉપર નરમી અને અસ્થિરતા એવી તો આવી જાય છે કે તેઓ ગદી પડે છે ઠરાનાર ચોખ્ખતા, હિમ્મત, બહાદુરી અને સખાવતમા એની કોઈ ભેડ નથી ^૪ (૫૦ પ ૪) ઝંઝૂખાનની લાયકાતનો અન્નાજ આ ઉપરથી મળી જાય છે કે ત્યારે ખાન જહાન મુકબૂન વઝીર આઝમ વૃદ્ધ અને અરાકતા થઈ ગયો અને માદશાહે ખાનજહાનને વિગતના ઓખાથી દૂર કરવાની અને રાજ્યના ઉમરાનોમાંથી કોઈને વઝીર બનાવવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે

૧ આશયની વાત છે ^૨ રિવાજસ સલાતીન બગાવાની નારીખમા પણ એ વિશે કંઈ નથી

૨ સિરાઝ અફીદ ૫ ૨૩૪

પસદગી માટે દરેકની નજર મફરખાન તરફ ગઈ.^૧ ઈ. સ. ૧૭૬૮ (હિ. સ. ૭૭૦) માં ફોગડશાહે એક ફોજ સૌરાષ્ટ્રમાં મોકલી જેમાં રામસખાન અને મલેક ઇઝઝુદીન યહ્યા બે અનુભવી સેનાપતિ હતા. રામસખાન જૂનાગઢને ઘેરા ઘાલી વિજેતા થયો. અને બીજી ફોજ ઇઝઝુદીનની સરદારી નીચે રાજકુવરપાણી ખમર લેવા માંગેાળ પહોંચી.^૨ માંગેાળ સૌરાષ્ટ્રમાં એક દરિયા કિનારા ઉપર આવેલું ગ્રામ

૧. સિરાજ અશીફ પૃ. ૪૦૫.

૨. મેં “ખમર લેવા” (જુદ્દામાં તખ્તીહ) લખ્યું. કારણ કે આ લડાઇનો ફોગડશાહ ઇતિહાસમાં કંઈ ઉલ્લેખ નથી અને બહેર રીતે લડાઈ માટેનું કંઈ કારણ પણ જણાતું નથી કે જેથી ચડાઈ કરવી પડે. એટલે એમ માની ગયાય કે આ પહેલાં મોહમ્મદ તમલકે જૂનાગઢ છોડ્યું હતું અને તેના જોડિયા પ્રતિ દિનારા સહિત તેના તાબામાં હતા તેમા માંગેાળને રાજ્ય પણ હતો. મોહમ્મદ તમલકના અવસાન પછી શીરોઝશાહ દિલ્હીના ફત્તહ હંદામાથી ફોજ ન થયા અને એ તરફ લડા આપ્યું નહિ. આ તકનો લાભ લઈ બંને સ્વતંત્ર થઈ ગયા. અને બંદુધા જૂનાગઢના કિલ્લાની કુદરતી મજબૂતાઈ જોઈ ગુજરાતના નાજિમે મુકાબલો કરવાની હિમ્મત ન કરી. ઠકાના હુમલા વખતે શીરોઝશાહ તમલક જ્યારે ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે બંદુધા તેનું ધ્યાન એ તરફ ગયું અને ઠકાની છત પછી દિલ્હી ગઈ ત્યાંથી ફોજ મોકલી. દીવાન રણછોડજીએ પોતાની તારીખે સૌરાષ્ટ્રમાં આ બનાવનો ઉલ્લેખ તો કર્યો છે, પરંતુ તે પણ કોઈ કારણ જણાવતા નથી (પૃ. ૪૮ કર્તાના હાથે લખેલી). બીજી એક વાત એ પણ બની શકે છે કે માંગેાળ બંદર દોવાથી હંમેશાં જુદા જુદા ધર્મના વેપારીઓનું રહેવાનું સ્થળ થયું હતું. રાજાનો સંબંધ મુસલમાન વેપારીઓ સાથે સારો ન હોય અને મુસલમાનોના સરંદાષ માટે એક નાની સરખી ફોજ મોકલવી પડી હોય એ સંભવિત છે. દુકમા રાજાએ મોહમ્મદ તમલકના પછી સ્વતંત્ર થઈ ખંડાની શરવાત બંધ કર્યું હોય અને એના હેતુ મુસલમાનોનું રક્ષણ કરવાનો હોય. એમાંથી કેટલાક હારણ હોય, પરંતુ આ કોઈ મહાન ચડાઈ ન હતી; નહિતો કોઈ મરાઠા સેનાપતિને શીરોઝશાહે મોકલ્યો હોત, કારણ કે રામસખાન અને ઇઝઝુદીન સામાન્ય પંડિતના હતા. ઇતિહાસમાં તેમના કોઈ ખાસ કામનો ઉલ્લેખ નથી.

છે. એ ફોજ દિલ્હીથી ગ્વાના થઈ માંચરોળ પહોંચી ત્યારે ગઝનવે મુસેલ કંવાને બદલે લડાઈ લડવાનું વધારે પડતું કયું. એ જ ફોજ સાથે જૈવહ સિંહર મસજિદ (ખુદાની ગહેમત તેના ઉપર હતો) પણ હતો તેણે તેના અનુયાયીઓ સાથે આ જંગમાં ભાગ લઈ બને તેટલો

અગમત ઝિયાબનીએ ઝીરોઝગાહી હમરાવોની ફેલદિત લખી છે તેમા એક અમીરનું નામ મયેક ઈંજતુદીન પણ છે. કદાચ એ પણ હોય. જામે મસ્જિદના શિવાલેખ ઉપરથી એના બાપનું નામ આસમશાહ હોય એમ જણાય છે. બહાયૂની લા ૧. પૂ. ૨૨૫ પ્રેસ કવકતામા જણાવવામા આવ્યું છે કે " મોહમ્મદ નમવક પછી મયેક ઈંજતુદીન ગ્વાને 'આલમુલમુલકનો ખિતાબ મળ્યો.' બહુધા આ જ તોલ માટે એ ખિતાબ મળ્યો હોય.

૧. તઝકિરતુલ અન્માનમા જણાવવામા આવ્યું છે કે " તેમનું પવિત્ર નામ જૈવહ સિંહર બિન મસજિદ દુસેની છે. તેમની વંશાવળી આ પ્રમાણે છે જૈવહ સિંહર બિન મસજિદ બિન હમરબિન કાસિમ બિન શાહલ બિન અલી બિન મૂસા બિન અલી બિન હસન બિન અલી બિન હવાહીમ બિન મૂસા કાઝિમ. તેમનું વતન તિરમિઝ નામનું તુર્કઆનનું એક મરાહૂર શહેર છે. યુવાવસ્થાની શરઆતમાં તિરમિઝથી લઈ (સિંધ) આવી રસા. જાંખા સમય પર્ચંત હજન જૈવહ જવાહરીન મખદૂમે જહાનિયાન જહાન ગમતના મુરીદોની મંડળીમાં રહી મુલૂક (સુરીવાદમા ખુદાની સમીપ જવાના રસ્તા) ની તાલીમ લીધી લગભગ ૨૦ વરસની ઉમરમા પોતાની જગ્યા સોંપી ખિર્કો (ફકીરોના પવિત્ર યોગાક) અર્પણ કર્યો. માંચરોળ-સૌરાષ્ટ્રમા દોરવણીનું કામ સોંપી રવાના કર્યો. સિંધથી પ્રથમ તો તે દિલ્લી આ-યા. ફીરોઝગાહને મળી ઈંજતુદીનની ડોજ સાથે માંચરોળ પહોંચ્યા"...અંત પર્ચંત. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે ખુશી માર્ગે માંચરોળ આવ્યા. જીંધી તો દીરિયાઈ માર્ગે માંચરોળ આવી શકે; જેમકે એ બાબત જલ્હીની છે. વળી એમ પણ પ્રચલિત છે કે " મરાહૂર જનામ જૈવહ વરવોડાને જહાને ..સિંપાઈઓ (ખાસ મુરીદો) સાથે પડગાવાની ગાલીમાં બેસી ડિવામા પહોંચ્યા " મારી માન્યતા મુજબ હમ્મ કાદિના મહાન પુરોએ આવી ફતિયાદારોની તિરકાર કરેલી જામનેદથી થર છે ખરી વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે એદરખર લોકોએ લાગના વળગના બનાવો એમને વાત પાડ્યા છે. મિરાતે મુસ્તફાવાદના કર્તાએ

યાદગીરી રૂપે જામે મસ્જિદનો પાયો નાખાયો જે હિ. સ. ૭૮૫ (ઈ. સ. ૧૩૮૩)માં સપૂર્ણપણે તૈયાર થઈ, જેમકે જામે મસ્જિદના શિલાલેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે. એ હાલમાં જામે મસ્જિદથી પૂર્વ દિશામાં સામે આવેલી વહોરાવાડની મસ્જિદમાં સુરક્ષિત રાખવાના ખ્યાલથી મકવામાં આવ્યો છે. કારણ કે જામે મસ્જિદના મરામતના અભાવે આ શિલાલેખ છૂટો થઈ તૂટી પડ્યો હતો. તે શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ અલ્લાહ તા'લાએ કહ્યું—

મસીદો અલ્લાહને માટે જ બનાવવામાં આવે છે તેથી અલ્લાહ સાથે કોઈ ખીજની પૂજા ન કરો.

૧. એવા પાદશાહના સમયમાં કે જેના દરજારમાં શાહો માથું જમીન ઉપર ધૂળની પેડે રાખે છે.

૨. ફીરોઝશાહ, દુનિયાનો વિજેતા શાહ, ધર્મનો રક્ષક જેણે નાસ્તિકોનો પાયો ઉખેડી નાખ્યો.

રહા. પિતાના અવસાન પછી મેં પણ શક્તિના પ્રમાણમાં તેમની જેમ જ કામ ચાલુ રાખ્યું. ”

આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે સૈયદ રુકનુદ્દીને પોતાના પિતાને પત્રકે ચાલી કામ કહ્યું સૈયદ આદમે પોતાના પિતા સૈયદ સિદ્દિકના જેવું જ કામ કહ્યું. હરેક ઇતિહાસનાર જણે છે કે સૈયદ રુકનુદ્દીન માંમરોજના હાકેમ ન હતા, પરંતુ મુસલમાનોમાં અગ્રજવ્ય પુરુષ અને તેમને દોરવણી આપનારા હતા. આમ તેમના બાપદાદા પણ આવા જ હતા. અને તેઓ જણાવે છે કે “ સૈયદુમુસાદદા યુનાએ ફરમાન બૂદ સરાન્જમ રસાલીદા અન્દ ”નો ભાવાર્થ એ ■ કે મખદૂમ જલાલુદ્દીનના હુકમ મુજબ માંમરોજમાં રહી હસ્તામનો પ્રચાર કરતા રહ્યા. જેમકે હજાર મોઝનુદ્દીન ચિરગીએ વસવાટ કર્યો હતો. જામે મસ્જિદના શિલાલેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે માંમરોજનો હાકેમ ઈઝુદ્દીન હતો. મિરાને મુસ્તફાશાહના કાંઠે મસ્જિદ પૂરી થવાની સાલ ખોટી લખી છે. અસલ શિલાલેખમાં ખનમ થવાની સાલ હિ. સ. ૭૮૫ છે. આ પૂરો શિલાલેખ પણ ઉપર લખ્યો છે.

૩. ધર્મની જ્યોતમાં તેમને લીધે તેમના રાજ્ય દરમ્યાન પ્રકાશ આવ્યો, જે હમેશ માટે કાયમ રહે !

૪. ઇસ્તુદીન બિન આગમશાહની કાશિયને લઈને ખુદાની મહેરબાનીથી આ ગ્રંથનો પાયો નાખ્યો.

૫. એ તેના સમયમાં જ પૂરી થઈ. એવી આશા ગખવામાં આવે છે કે એના તમામ ગુના માફ થશે.

૬. પેગમ્બરની હિજરી ૭૦૦ ઉપર ૮૫ (૭૮૫) ની સાલ હતી.

૭. જોહ ખુદા ! તારી મહેરબાની અને સહાનુભૂતિથી એ અધિનારના તમામ ગુના બંને દુનિયામાં માફ કર અને સલામ.

તાહિર ઉસ્માન જાફરી"

આ મસ્જિદ ખારથી પંદર સોલના સમય દરમ્યાન બનીતે તૈયાર થઈ ગઈ. એ સિલાલેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઇસ્તુદીને એ સ્થળના હાકિમ તરીકે બરાબર પંદર સાલ પર્યાંત કામ કર્યું હતું; પરંતુ એ નથી જણાવતું કે અહીંની હદૂમતનો સંબંધ સીધો દિલ્હી સાથે હતો કે તે ગુજરાતના નાઝિમના હાથ નીચે કામ કરતો હતો. સૈયદના સિકંદર મસજિદ (રહ.) એ જ જગ્યાએ રહ્યા. તેમની ખાનઝાહ (મક) માટે મુસતાન તરફથી એક ગામની ભેટ આપવામાં આવી તેનું નામ દેવલપુર હતું, તે બદલી મખ્દૂમપુર (અલ્તારનું મકતુપુર) રાખવામાં આવ્યું. આજ પર્યાંત તે એના ખાનદાનના કબજામાં છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૪૯ (હિ. સ. ૭૫૦)માં થયો હતો. ૭૫ વરસનું આયુષ્ય બોગવી ઇ. સ. ૧૪૨૧ (હિ. સ. ૮૨૫)માં બીજી દુનિયા તરફ તેમણે દૂર કરી હતી. સામાન્ય રીતે માંગેજાળના સૈયદો તેમના ખાનદાનમાંથી ઊતરી આવેલા છે. તેમની કબર ત્યાં જ છે. ત્યાં ઓરસ દર સાલ બરાબર છે. તેમની ચાદગીરીની પવિત્ર વસ્તુઓમાંથી કેટલીક ખાસિયતોને લઈને ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે. દાખલા તરીકે

સંવદ રાજ્ય ક્ષત્રીની લૂચી મુઘતાની બનાવટની હોવાથી જોવા લાયક છે. દક્ષરત કુખરુદીન (૨૬.) નો કાંચો, મેવદના સિકંદર મસઘેદ (૨૬.) નો અમ્મામો (કેટો) પણ કારોગરીને દિસામે વાદગીરી તરીકે રાખવા જોવા છે. એક ખીજી તાલુખી પમાડે એવી ચીજ કુરાન છે જે કાપક ઉપર છે. મારો તો એવા અભિપ્રાય છે કે એને વાદગીરીની પવિત્ર ચીજ સાથે રાખવા કરતાં એક કાચની અલમારીમાં ખુદ્દું કરી રાખવામાં આવે તો સમય પર લોકો તેને જોઈ શકે. મેવદના સિકંદર (૨૬.) નો અમ્મામો પણ છે જે પત્રો જ બરકત આપનારો છે. એક સોનેરી કુરાને પાક પણ જોવામાં છે, જે દક્ષરત મખ્દૂમની મા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સંખ્યાબંધ કંડા છે જે મખ્દૂમ મેવદ સિકંદરના જમાનાની માંગરોળની ક્ષેત્રની વાદગાર કપે છે. એક વિશેષ આકર્ષક વસ્તુ પરચરનો ખાસો છે જે તેની પારદર્શકતાને લઈને અંદરની ચીજોનું પ્રતિબિંબ બહાર ફેંકે છે. આ ખાસો ખરેખર કોઈ સફેદ પરચરનો છે, પરંતુ તે આરસપહાણ નથી. બદ્દા તે પોખરાજ છે અને કોઈ હોશિયાગ કારોગરે અંદર તેમજ બદામ્થી-ઉત્તમ રીતે તેનું પોલિશ કર્યું છે. પુરાણા જમાનાની હિંદી કારોગરીનો એ એક જોવાલાયક નમૂનો છે. દક્ષરત નિઝામુદ્દીન બાલિયા અને નસીરુદ્દીન ચેરાગ દહેલવીનાં પણ કેટલાંક કપડાં હતાં. જહાંગીરના સમયમાં જુખારી સંપદો પણ એ જ અંગે આવી વસ્તુ. તેમનો પૂર્વજ મેવદ મુર્તઝા ફરીદખાન દત્તો. કદરખાને ગુજરાતમાં લગભગ આઠ દસ વરસ સફૂમત કરી અને આખરે ઇ. સ. ૧૩૬૯ (હિ. સ. ૭૭૧)માં તેનું અવસાન થયું.^૧ અફમોસની વાત છે કે આનાથી વિશેષ હકીકત કદરખાન વિશે મળી નથી. ખાસ કરીને ગુજરાતમાં તેણે કેવી રીતે રાજ્ય કર્યું, ગા ગા વ્યવસ્થા કરી, ગુજરાતના ઉમરાવો સાથે તેના કેવા સબંધો હતા એ તમામ ઉપર અંધારપિઝોડો છે.

દરિયાખાન (ઉર્ફે ઝફરખાન બીજો)

ગુજરાતનો નાજિમ (ઈ. સ. ૧૩૬૬-હિ. સ. ૭૭૧)

પહેલા ઝફરખાનના અવસાન પછી શીરાઝશાહ તળકે તેના વડા પુત્ર દરિયાખાનને ઝફરખાનનો ખિતાબ આપી પિતાની જગ્યાએ ગુજરાતના નાજિમ તરીકે નીમ્યો. બાપનો વારસો મેળવી એ હરેક જાતની શાંતિ પ્રાપ્ત કરી વ્યવસ્થામાં રોકાયો. હરેક જગ્યાએ સસ્તનતની જમાવટ થઈ ગઈ હતી, તેથી તેને કંઈ પણ વધુ તકલીફ લેવી ન પડી. એ તેના પિતાનો સપૂત હતો. નિઝામતના તખ્ત ઉપર કદમ રાખતાં જ હરેક બાબત ઉપર ધ્યાનપૂર્વક એણે જોડો વિચાર કર્યો. સસ્તનતના હરેક ટુકડાની તપાસ કરી એવી ઉમદા વ્યવસ્થા કરી કે ગુજરાતના ખૂણે ખૂણામાં શાંતિ નજરે પડવા લાગી. તે ઉપરાંત આસપાસની સસ્તનતો ઉપર પણ તેનો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો. જેમકે ત્યાંસુધી તે એ ઓધ્યા ઉપર રહ્યો ત્યાંસુધી દોલતાબાદ (દક્ષિણ)ના લોખા એનાથી ડરતા રહ્યા. બાદશાહના ગોઠિયાઓએ એક વખત મુલતાન શીરાઝશાહને એવું જણાવ્યું કે ‘ઝફરખાને દરબારમાં આપની પાસે રહેવું જોઈએ.’ (ભારી માન્યતા એવી છે કે લગ્ન પ્રભાવથી ડરી બાદશાહ તેમજ રાજ્યના ઉમરાવોએ એવે બહાને બોલાવી લીધો કે તમારું દરબારમાં રહેવું વધુ જરૂરી છે.) આથી તે બાદશાહના દરબારમાં આવ્યો અને મલેક શમ્સુદ્દીન અજૂ રજતને ઇ. સ. ૧૩૭૮ (હિ. સ. ૭૮૧)માં નાયબ નાજિમ તરીકે નીમવામાં આવ્યો. એ પહેલાં સામાનાનો નાયબ નાજિમ હતો. મલેક શમ્સુદ્દીન અજૂ રજા એક તોફાની આદમી હતો, તેણે સામાનાની માફક ગુજરાતમાં પણ હળવે જતનના જુલમો અને સિતમો શોધ્યા અને લોકોને હેરાન પરેશાન કરી નાંખ્યા. આથી આમદની પણ ઓછી થઈ ગઈ. સિરાઝ-અલીફ લખે છે કે “મલેક શમ્સુદ્દીનને સામાના સૂબાની નિઝામત ઉપરથી બરતરફ કર્યો તે પછી મજદૂર મલેક ગુજરાતની નિઝામત હાંસિદ કરી ગુજરાત પહોંચ્યો, એ સમયે મુલતાન શીરાઝશાહ તરફથી

ગુજરાતનો નાજિમ ઝફરખાન ખિન ઝકરખાન એટલે કે દરિયાખાન (ખુદા .તેના ઉપર રહેમત કરે) હોય. દૂ કમાં જ્યારે મલેક શમ્સુદ્દીન ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે તેણે પણ અહીં નવી નવી પદ્ધતિઓ શોધી અજમાવી. સૂયાની હાલતમાં કઈ પણ ફેર પડ્યો ન હતો, તેમ છતાં પહેલાંના જેવી વેરાની ફરીથી આવી ગઈ. કેટલાક દિવસ પછી એ મલેક અહીંથી પણ ખરતરફ ચલ્યો અને ગુજરાતની રૈયતને મુક્તિ મળી."

જિયા ઉલ-મુલક અબૂ રજા (મલેક શમ્સુદ્દીન) આમ તો ધણો વિદ્વાન મુત્સદ્દી હતો, પરંતુ સાથે સાથે અજિમાની પણ તેટલો જ હતો. પાદશાહ સિવાય કોઈની પરવા પણ ન કરતો. એ શાએર પણ હતો. કેટલીક દીવાન પણ પાદશાહ આગળ ધરી હતી. એ સા'દી સિરાઝીથી પોતાને કમ ગણતો ન હતો,^૧ આથી લોકો તેને ધિક્કારતા હતા. એ દિવાનતનો પણ સાચો ન હતો. જેમકે જ્યારે ગુજરાત આવવા માંડ્યું ત્યારે શાહી ખજાનામાંથી તેણે હજાર સિકકા (ખુદા ટકા) સામાનાની તૈયારી માટે આપવામાં આવ્યા હતા જે તેણે છેવટ સુધી પાછા આપ્યા નહિ.^૨ લાંચ રુચવત લેવાની પણ ટેવ પડી ગઈ હતી. છેતરપીંડી કરવી એ પણ એને માટે કોઈ મોટી વાત ન હતી. જ્યારે પાદશાહનું ફરમાન આવ્યું કે સોદાગર નાઈલના ટાપુ (આકિમ)માંથી હાથી લાવે અને તે રજ્તામાં ભરી જાય તો તેની પણ કીમત ખજાનામાંથી આપવી. મલેક શમ્સુદ્દીન અબૂ રજાએ કેટલાયે હાથીઓનું દામ આ પ્રમાણે ભરી ગયા કહી વસૂલ કરી લીધું. ખરેખર એ જિલકુલ ખનાવતી ખિલ હતું.^૩ આ પરિસ્થિતિ તથા ખનાવોને લઈને ગુજરાતની

૧. મિરાને અહમદીમાં લખનારની ચૂકથી અને મિરાતે મોહમ્મદીમાં મૂલથી અનપરખાન લખવામાં આવ્યું છે "અબૂ રજાયાન" મંડળના સભ્યને અબૂ રજા કહેવામાં આવે છે સિરાઝ અકીફ પૃ ૪૫૪ કલકત્તા.

૨. પૃ. ૪૫૫ કલકત્તા

૩. પૃ. ૪૬૦ કલકત્તા.

સુલેહશાંતિ તેમજ મહેસૂલમાં કમી આવી. ગઈ. બાદશાહને વિચાર આવ્યો કે કોઈ ડાહ્યા પુરુષને ગુજરાત મોકલવાથી ત્યાંનો મામલો અવરિયત થાય. શમ્સુદ્દીન દામગાની જે ઝંઝરખાનનો સગો હતો તેને ખબર પડી. તેણે પોતાને માટે કોશિશ કરવા માંડી. તે એક વજનદાર આદમી હતો અને દરબારમાં પણ એનું માન હતું, તેણે ઈમાદુલમુલ્કની મારફત દરબાર તરફ જવાબ આપ્યો કે આદમી તો લાયક છે, પરંતુ ધણા ફિતૂરી છે. હંમેશા એના તરફથી તોફાનનો ડર રહે છે. આ એક જાતનો ઇન્કાર હતો. તેમ છતાં ઈમાદુલમુલ્ક નિરાશ ન થયો અને તેને માટે લગાતાર કોશિશ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. એટલે સુધી કે બાદશાહે સંમતિ આપી અને હાજર થવાનો હુકમ કર્યો. હાજર થતાં તેને જણાવવામાં આવ્યું કે “શમ્સ દામગાની ! કંઈ જમીનગીરી પેશ કરો.” દામગાનીએ કહ્યું કે “દરબારના ઉમરાવોમાંના જે શખ્સ માટે કહેવામાં આવે તેને જમીન તરીકે પેશ કરી શકું છું.” હુકમ થયો કે “હઝરત શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલિયાને (૨૬.) જમીન તરીકે રાખો.” તેણે જવાબ દ્વારમાં આપ્યો. આથી બીજે દિવસે બાદશાહ શમ્સુદ્દીન દામગાની સાથે હઝરત નિઝામુદ્દીન (૨૬.)ની પવિત્ર દરગાહ પાસે ગયો અને પોતાની સામે કિબ્લા (મક્કા) તરફ ઊભા રહી સ્વીકાર કર્યો.^૧ પરંતુ સામાન્ય ઇતિહાસોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે શમ્સુદ્દીન દામગાનીએ બાદશાહને વિનંતિપૂર્વક કહ્યું કે ‘ગુજરાતના સૂબાની આમદની પુષ્કળ છે, પરંતુ દીવાન ખાનામાં લોકો સાફ સાફ સત્ય વાત કહેતા નથી. જો આ મૂલો મને સોંપવામાં આવે તો વાર્ષિક આમદની બે કરોડ ઉપરાંત, ૧૦૦ હાથી, ચાળીસ લાખ ટંકા અને ચારસો દિંદી, અને હાથથી ગુલામ, અને અરબી અને ઈરાની ઘોડાનો શાહી ખજાનામાં ઉમેરો કરતો રહું.’ બાદશાહે જવાબ આપ્યો કે ઝંઝરખાન બીજાનો નાયબ શમ્સુદ્દીન અચૂરત જે હાલમાં ગુજરાતમાં કામ કરે છે

તેને જણાવતું જો તે પણ આ વધાગની રકમ આપવા કમૂલ કરે તો તે જ એનો વધાઈ દફતાર છે આથી સમ્મુદીન અમૂ રમને ત્યાં આ બાબતની ખબર આપવામાં આવી ત્યારે તેણે આ વાત નામગૂર કરી દામગાનીને દરમાન્માં બોલાવવામાં આવી સોનેગી કમગપતો, જાનો અને ચોડાન (પાવખીનો પ્રકાર) તેને અર્પણ કરી ગુજરાતની નિઝામત તેને મોકલવામાં આવી આ બનાવ ઈ સ ૧૩૫૮ (હિ સ ૭૮૧) નો છે ^૧

સમ્મુદીન દામગાની

ગુજરાતનો નાઝિમ—(ઈ સ. ૧૩૫૬-હિ સ. ૭૮૧)

દામગાન એક સહેગનું નામ છે, જે કાદિયાનમાં આવેલું છે. કારિ. જ્ઞાનને ઇગિનનો એ પ્રાત બજારમાં આવે છે ^૨ સમ્મુદીન દામગાની

૧ સામાન્ય ઇતિહાસકારોએ આ બનાવ દિ સ ૭૭૮ (ઈ સ ૧૩૩૬) નો લખ્યો છે પરંતુ ફરિશ્તાદીનો કર્તા જણાવે છે કે દિ સ ૭૮૨ (ઈ સ ૧૩૮૦)માં દામગાનીએ બળવો કર્યો (૫ ૪૬૭) અને એ તો સચોટ વાત છે કે દામગાની ફક્ત એક માલ ગુજરાતનો નાઝિમ રહ્યો આ દિસાએ અમૂ રમની બરગરફી અને દામગાનીની નિમજૂક દિ સ ૭૮૧ (ઈ સ ૧૩૭૧)માં થઈ મિરાતે મુસ્લિમોના કર્તાએ અમૂ રમનો ઉલ્લેખ કરીને પહેલાના સમયમાં કર્યો છે એ કોઈપણ રીતે સત્ય નથી (સિરાઝ અફીફ ૫ ૪૪૪ કલકત્તા અને નિરાતે અદમદી ૫ ૩૬ ભાગ ૧ કલકત્તા) અમૂ રમ દરિયાબાન (હરખાન બીબ) ના સમયમાં નાથળ નાઝિમ હતો હરખાન પહેલાનું અવસાન દિ સ ૭૯૧માં થયું. (સિરાઝ અફીફ ૪૦૫) આથી તો જૂનાગઢ હજાર તેણે દુમગ કર્યો હશે તો હરખાન બીબના સમયમાં નહિ કે સૈયદ સિકદર સાહેબ, જેમકે કર્તાએ લખ્યું છે પણ મિરાતે અદમદીનો આધાર પણ સત્ય નથી, કારણ કે તેણે જૂનાગઢના દુમગાનો કદ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી તે હજારન ચર્ચા કરવારેનું નામ સમજાવવા હજાર ન કે સમ્મુદીન

૨ ફરદએ રચીદી ૫૪ ૩૮૪ કલકત્તા

એ જ યથાગત વતની હતો. શમ્સુદ્દીન કાંઠમાઠ સહ ગુજરાત પહોંચ્યો અને મુલકની વ્યવસ્થામાં રોકાયો. પરંતુ કેટલાક દિવસ પછી એને માલમ પડ્યું કે વાયદો અદા કરવો મુશ્કેલ છે. તેથી તેણે દરેક તરફથી માલ દોલત સમેટવાનું શરૂ કર્યું અને બળબળીથી લોકો પાસે વસૂલ કરવા માંડ્યું, મોટા મોટા સરદારો અને ખાસ કરીને સદા અમીરો નાગજ થયા. તે પછી તેણે પરદેશી લોકોને છોડી દેશભાઈ એ સાથે સખધ બાંધ્યો. કાકારો અને દેશીરામજો સાથે સુલેહશાંતિ કરી ખુદખુશ્તારીનું સ્વપ્ન એવવા લાગ્યો, એ જ ઇરાદાથી તેણે વાર્ષિક ખંડણી પણ દિલ્હી ન મોકલી અને પોતાની ખુદ ખુખ્તારીની જાહેરાત કરી દીધી. ગુજરાતના મુસ્લિમો અને ખાસ કરીને સદા અમીરો પહેલેથી જ નારાજ હતા અને જાહેરાતથી વધુ ઉશ્કેરાયા. મલેક શેખ ફઝમાલ અને શેખ ફરીદુદ્દીન વગેરે પહેલી સવારે દરબાનની કતલ કરી ભાલા સાથે મકાનમાં દાખલ થયા અને દામગાનીની કતલ કરી ૨ આ પહેલાં લોકોએ એક દરખાસ્ત પાદશાહ પાસે રવાના કરી દીધી હતી, જેમાં દામગાની વિશે શિકાયત કરી હતી. એ અરજી પાદશાહ આગળ પેશ કરવામાં પણ આવી ન હતી એટલામાં સદા અમીરોના ઝડપી કાસિદે બળવાખોર દામગાનીનું મસ્તક પાદશાહ આગળ પેશ કર્યું. લોકોએ ખુદનો આભાર માન્યો કે એ બળવો દિલ્હીથી ફોજ મોકલ્યા વગર દબાઈ ગયો. આ સમયે ગુજરાતની આમદની વાર્ષિક ૨૦ લાખ ટકા હતી.^૩

૧. શીરોઝશાહી સિરાજ અફઝી પૃ. ૫૦૨ કલકત્તા. તબક્કાને અકબરીના કર્તાએ એનાથી જુદું જ લખ્યું છે અર્થાત્ દામગાનીએ સદા અમીરોને મળી બળવો કર્યો અને દિલ્હીથી સુલતાની લશ્કરે આવી તેની કતલ કરી. એમાં કોઈપણ રીતે સત્યતા નથી. એનો સમગ્રલીન બદાયૂનો પણ સંમત નથી. પરંતુ તે ફરિશ્તાનું અને શીરોઝશાહી સમર્થન કરે છે.

૩. ઇલિયટનો ઇતિહાસ ભા. ૩, ૩૪૫-૩૮૮

મલેક મુફર્રહ મુલતાની (ખિતાબ "ફરહુલ્લુખ્ક")

ગુજરાતનો નાજિમ (ઈ. સ. ૧૩૮૦ - દિ. સ. ૭૮૨)

શંસુદ્દીન દામગાનીની ક્તવ પછી મલેક મુફર્રહ નિઝામ શાહ મુલતાનીને 'ફરહુલ્લુખ્ક'નો ખિતાબ આપી ગુજરાતનો નાજિમ બતાવવામાં આવ્યો. ફરહુલ્લુખ્કનું અસલ નામ રાસ્તીખાન ખિત મલેક ફરહુલ્લુખ્ક હતુ. તેણે ગુજરાતમાં આવી રાજ્યનો યોગ્ય બદલો ખર્ચ કર્યો. સદા અમીરોને રાજ કરો મુંદર મેત્રી બાંધી. કાળીઓને પણ યોગ્ય શિક્ષા કરી. થોડા દિવસ પછી દરેક બાજુએ શાંતિ નજરે પડવા લાગી અને મલેક મુફર્રહ આરામથી ઝિંદગી ગુમારવા લાગ્યો. એ સમયે હઝરત જલાલુદ્દીન જલાનિયાન જલાન ગરત (રહ.) મોમનાય નજીક આવેલા માંગેગ બંદરે આવ્યા. બહુધા હઝરત સૈયદ સિકંદર (રહ.)ની મુલાકાત માટે આવ્યા હશે. ત્યાંસુધી માંગેગમાં જામે મસ્જિદ પૂરી બંધાઈ ચૂકી ન હતી. આથી મારું માનવું છે. કે તેમણે એક બીજી નાની સરખી મસ્જિદ બનાવી રાખી હશે. આજ કાલ તે "મસ્જિદે રહેમત"ના નામથી ઓળખાય છે. તે બાંગી વૂટી સ્થિતિમાં છે. વસ્તીથી પણ સદેજ દૂર છે. તે ઉપર જે શિલાલેખ છે તે નીચે પ્રમાણે છે; જે વાંચી નથી શકાયું ત્યાં ટપકાં મૂકવામાં આવ્યાં છે:- "આ મસ્જિદે રહેમત કાઝીએના કાઝી...કાઝી... સૈયદોના સૈયદ, શેખોના શેખ, ફરહુલ્લુખ્ક, જલાલુલ્લુખ્ક વગર અવડીન, મહાન મુલતાન, સખાવત અને ઉદારતાના માલિક...ખુદાની મહેરબાનીથી...અબુલ મુકફ્ફર શીઝાઝાદુમ્ મુલતાન (ખુદા તેના રાજ્યને આપાદ કરો) દિ. સં. ૭૮૪," એ જ સમયે ઇડરનો ગમ્ત અલમ્મ નામનો હતો. મલેક મુફર્રહે તેની પામે ખંડણી માગી હશે અને તેણે પોતાણી આદત મુજબ ઈન્કાર કર્યો હશે, અને આ બન્ને વચ્ચે લડાઈનું કાગલ થયું હશે. 'રજુમલ્લુખ્ક'ના કર્તાબાદર બામે (દિ. સ ૮૦૦) મીઠું મરચુ લલગવી એ દપીકતો લખી છે. તે એ જ

સમયનો મશાફર દરબારી શાએર હતો. તેણે લખ્યું કે “મલેક મુર્શીદે ઇડગ ઉપર ચડાઈ કરી, પરંતુ રામએ તેને સખ્ત હાર આપી તેણે પહેલાં શમ્સુદ્દીન દામગાનીને (પૃ. ૪) હરાવ્યો અને તે ઝંઝનાન ખીજા એટલે કે દરિયાખાનને પણ હાર આપી ચડ્યો હતો. (પૃ. ૬)”

મલેક મુર્શીદ સાથે લડાઈ થઈ અને તે હાર્યો. તે જ્યારે ઘણો જ હેરાન પરેશાન હતો ત્યારે તેનો આખરી સમય (લગભગ દિ. સ. ૭૯૩ જેટલો) હશે એ લડાઈમાં મોડાસાના ચાણુદાર મીર રેહમાન (પૃ. ૭) અને લશ્કરનો સરદાર ખવાસખાન (પૃ. ૮) તેની સાથે હતા. વડવામાં બગાળા, મોગલ, મલેક, તુર્ક વગેરે હરેક જાતના લોકો હતા. (પૃ. ૯) જજણ કમાલ અને ખિદમંતખાન પણ કોઈ મશાફર અમલદાર હતા. (પૃ. ૧૦) ગજની મદદ માટે ગમ્મ કહાનડ પણ સાથે હતો. તે રજપૂતાનાના સંલર નામના શહેરમાં રાજ્ય કરતો હતો. શાએરનું કહેવું છે કે મુસલમાનો હારી ગયા અને સત્તર હજાર માણુમો માર્યા ગયા (પૃ. ૧૨). એ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે મુસલમાન સૈનિકો તે વખતે નમાઝ બરાબર પઢતા હતા રજુક્ષેત્રમાં પણ તેઓ નમાઝ બૂલતા ન હતા (પૃ. ૯) જગમાં તરવાર, તીંગ, બાલા ઉપરાંત મગદળોનો પણ ઉપયોગ થતો હતો.^૧ (મે જે રિસાલો ‘રજુમલ્લ છંદ’ ઉપર ટીકા રૂપે લખ્યો છે તેમાં આ બાબતનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે તે ગુજરાતી બાષામાં છાપવામાં આવ્યો છે)

હવે શીરોઝશાહ તગલક વૃદ્ધ અને અશક્ત થઈ ગયો હતો, તેણે રાજ્યનો તમામ કારભાર ખાને જહાન વઝીરને સુપ્રત કર્યો. વઝીર હુકે કામ પોતાનો મગજ મુજબ દેરવા લાગ્યો, આ કાગલુથી શાહઝાદા મોહમ્મદશાહ બિન શીરોઝશાહ અને વઝીર વચ્ચે આણુ બનાવ થયો. વઝીરે પોતાની તાકતનો અદાજ કાઢી એવો વિચાર કર્યો કે જો વચ્ચેથી શાહઝાદાને કાઢી મૂકવામાં આવે તો એ સત્ત

નતના ગુલામમાં કાંટારૂપ રહેશે નહિ; આથી બાદશાહ આગળ વિનંતિ-
પૂર્વક તેણે જણાવ્યું કે “મોહમ્મદશાહ કેટલાક ઉમરાવો સાથે મળી
પોતે સસ્તનતનું તખ્ત હાસિલ કરવાની કાશિય કરી રહ્યો છે.”
આ સાંભળી બાદશાહને દીવગીરી થઈ. એ તમામને ગિરફતાર કરવાનું
તેણે ફરમાન કર્યું. આથી ખાને જહાન વઝીરે ધણા ઉમરાવોને
યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ગિરફતાર કર્યા. એ લોકોમાં ઝંદરખાન ખીજો
નાઝિમ પણ સામેલ હતો. વઝીરે આખરે એ જ ધમાકામાં તેની
કતલ કરી. પરંતુ શાહઝાદો મોહમ્મદશાહ કાંઈપણ રીતે હાથમાં
આવ્યો નહિ. તેને વઝીરની ખરાબ દિવાનતની ખબર પડી ગઇ
હતી તેથી તેણે પોતાના અગરક્ષણની બવરયા સંપૂર્ણ રીતે રાખી
હતી. કેટલાક દિવસ પછી પાલખીમાં બેસીને ફીરોઝશાહ પામે
પહોંચ્યો. ચોબદારોને તેણે કહી દીધું કે કોઈ રોકટોક કરે તો
જણાવવું કે મોહમ્મદશાહની બેગમ સુલતાનને મળવા જાય છે.
ટુંકમાં મોહમ્મદશાહ બાદશાહની ખિદમતમાં સરાસ પહોંચ્યો અને
વિનંતિપૂર્વક કહ્યું કે વઝીર ખાને જહાન પડે સસ્તનત પચાવી
પાડવાની ઇચ્છા રાખે છે અને તેથી જ આપને મારી બાબતમાં
શંકાશીલ કર્યા. ખાને જહાનને કતલ કરવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો.
આથી એક દુકડીએ તેના મકાન ઉપર હુમલો કર્યો. તે પણ પુષ્કળ
લડ્યો અને આખરે જમ્મી થઈ અંદર ચાલ્યો ગયો. ત્યારે સ્થિતિ
પ્રતિકૂળ લાગી ત્યારે મકાનના પાછલા દરવાજાથી નીકળી મેવાતના
રાગ્ન “કાકા ચૌહાણ” પાસે જઈ આશ્રય લીધો. મોહમ્મદશાહના
લશ્કરે વઝીરનું મકાન માલ અને અસમાપ્ત સહુ લૂંટી લીધું અને
તેના પક્ષના ઉમરાવોને પણ તરવારથી કતલ કર્યા. એ બાબતથી
શાંતિ કરી મોહમ્મદશાહ ફીરોઝશાહ પાસે ગયો. સુલતાન ફીરોઝશાહે
તેને ‘વઝીરે મુલક’ (સ્વતંત્ર વઝીર)ના ઓખા ઉપર નીમી, ‘નાસિરુ
દુનિયા વદદીન’નો ખિતાબ આપ્યો. અને સસ્તનતના તમામ કાર્યો
તેને સોંપી પોતે ખુદાની બંદગીમાં વખત ગાળવા લાગ્યો, શુક્રવારને

દિવસે ખુલ્લામાં બનેના નામ પદવામાં આવ્યાં. આ બનાવ હિ. સ. ૭૮૯ (ધ. મ. ૧૪૮૭)ના શામળ મહિનાનો છે

મલેક યાકૂબ સિકંદરખાન

ગુજરાતનો નાઝિમ (ઈ. સ. ૧૩૮૭-હિ. સ. ૭૮૯)

મોહમ્મદશાહ બિન ફીરોઝશાહ તગલોકે સસ્તનતનો કબ્જો લીધો ત્યારે પોતાના પક્ષના ઉમરાવોને ખિતાબો અને ભગીરો આપ્યા તેઓમાં મલેક યાકૂબ મોહમ્મદ હાજી પણ હતો, જેને 'સિકંદરખાન'નો ખિતાબ આપી ગુજરાતનો નાઝિમ બનાવવામાં આવ્યો. સિકંદરખાનને એક ફોજ આપી ગુજરાત મોકલ્યો અને તેને તાકીદ કરી કે તમારે ખાને જહાન વિરોધો બદોબત મેવાતમાં કરતા જવું આથી સિકંદરખાને મેવાત પહોંચી જંગનો પાયો નાખ્યો. મેવાતના રાજાએ જોયું કે ખીમ્મોને લીધે નકામી બસા માથે વહોરવી પડે છે તેથી ખાને જહાનને પકડી સિકંદરખાનની પાસે તેને મોકલ્યો. સિકંદરખાને કતલ કરી તેનું માથું મોહમ્મદશાહ પાસે મોકલ્યું. સિકંદરે આ વાતથી ફારુખ ચંદ ગુજરાત તરફ જવાનો ઈગ્ગદો કર્યો. એક પક્ષી એક મંઝીલ કાપતો તે ગુજરાત પહોંચ્યો, પરંતુ ફરહતુલમુલ્કે સૂબાનો કબ્જો સોંપવાનો ઇન્કાર કર્યો અને લડાઈ માટે તૈયાર થઈ ગયો. જોકે વિચાર કરવાથી એ વાત સાફ જણાઈ આવે છે કે ફરહતુલમુલ્કે ખાને જહાનની તરફદારી કરનાગઓમાનો એક હતો, અને તેથી સિકંદરખાનનું આવવું તેને ગમ્યું નહિ ફરહતુલમુલ્કની વ્યવસ્થા પાકી હતી અને સદા અમીરો તેનો પક્ષ ખેંચતા હતા, 'ચેતનું' તેને પીઠબળ હતું, આથી બનેલી લડાઈમાં ફરહતુલમુલ્કે જીત્યો અને સિકંદરખાન માર્યો ગયો. મોહમ્મદશાહ જ્યારે શિકાર કરતો હતો ત્યારે તેને આ બનાવની ખબર પડી. દિલ્હી પાછા આવી ફરહતુલમુલ્કે ઉપર વેર લેવાની ખબર પડી. દિલ્હી પાછા આવી ફરહતુલમુલ્કે ઉપર વેર લેવાની તેણે કંઈ પણ કોશિશ ન કરી, પરંતુ એકચારામમાં મરાગૂલ થયો;

આથી ગભીરના ઉમરાવોને અવિશ્વાસ થયો અને તેની વિરુદ્ધ કાવતરું કર્યું. પરિણામે બળવો થયો. ખરી વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ થઈ મોહમ્મદશાહે ફોજ શક્તિથી તે આવવાની ઇમ્તિયા કરી, પરંતુ પાણી ગાથા ઉપરથી પસાર થઈ ગયું હતું. આખરે લાચાર થઈ ફોજ સત્તાનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. લડાઈ થઈ. દુશ્મનોની હાર થઈ. તેમણે ફીરોઝશાહ તગલક પાસે જઈ આશ્રય લીધો. બે દિવસ પછી ત દુશ્મનો કે જોઓમાં ફીરોઝશાહના ગુલામોનો મોટો ભાગ હતો તેઓ હાગની લડાઈ લડ્યા અને આખરે કંટાળી ફીરોઝશાહ તગલકને તખ્ત ઉપર બેસાડી બહાર લાવ્યા. સોડાએ ગુલસેવમાં બાદશાહને છત્ર નીચે શાહી પોશાકમાં બિઝેલો જોયો ત્યારે મોહમ્મદશાહને છોડી તમામ બાદશાહના તરફદાર થયા. આવી રીતે વિજેતા હાર્યો. મોહમ્મદશાહ કેટલાક સાથીઓ સાથે સરમૂરના પહાડ તરફ નાસી છૂટ્યો. બાદશાહ દિલ્હી પાછો આવ્યો અને 'તગલકશાહ બિન ફતહખાન બિન ફીરોઝશાહ તગલક' એટલે કે પોતાના પૌત્રને 'ગિયાસુદ્દીન' નો ખિતાબ અર્પણ કરી, તખ્તનસીન કર્યો. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૩૮૮ (હિ. સ. ૭૯૦) નો છે. હિ. સ. ૭૯૦ (ઈ. સ. ૧૩૮૮) ના રમઝાનની ૧૮ મી તારીખે ફીરોઝશાહ તગલક આ દાની દુનિયામાંથી કૂચ કરી અને તગલકશાહ દિલ્હીનો અવતર બાદશાહ થયો. ફીરોઝશાહને સમય એક મુબારક જમાનો હતો. બ્યાસુધી સંસ્તનતની લગામ ખુદ તેના હાથમાં રહી ત્યાંસુધી મુલકમાં ભાગ્યેજ અશાંતિ જણાતી. કેાઈ/પણ શખ્સને તેના તરફથી નાહક તકવીફ ન થાય તે માટે એ બને તેટલી ક્રેશિય કરતો હતો. પોતાના રાબ્ત દરમિયાન સંસ્તનતના બુદા બુદા ખૂણા તરફ એ લક્ષ આપતો. "કુદૂહાતે શીરોઝી" નો અભ્યાસ કરવાથી એ બાબત ઉપર પૂરો પ્રકાશ પડે

૧ તખ્તગતે અકબરી ૫ ૨૧૬ નવવર્ણિત.

૨ કેટલાક સોડાએ રમઝાનની ૧૩ તારીખ લખી છે.

છે. અનાજ વગેરેના ભાવ માટે પણ તેણે એક કાયદો કર્યો હતો. અને નીચે પ્રમાણેના ભાવ તેણે મુકરર કર્યા હતા:

નોંધ

અનાજ	જીતલ	દર મણ	જીતલ એટલે હાલનો પૈસો,
ધઉં	૮	”	અને એક મણ ૧૪
જવ-ભુવાર	૪	”	પાકા રોગનો.
ચણા	૪	”	
ભરડો	૪	”	
ધી	૨૬	દર રોગ	
ખાંડ	૩૬	દર રોગ	
દ્રાક્ષ	૧	દર રોગ	

આવી રીતે મુલકની આબાદી માટે પણ હંમેશાં કાશિય કરતો રહેતો; ખાસ કરીને ગુલામોની એક મોટી સંખ્યા તેની પાસે જમા થઈ ત્યારે ખીજા મુલકોની માફક ગુજરાતમાં પણ ધણીખરાં શહેરોમાં તેમનો વસવાટ કરાવ્યો અને જાગીરા આપી, તેમજ તેમના ગુજરાત માટે યોગ્ય બદોબસ્ત કર્યો; આથી ગુજરાતની વસ્તીમાં ઘણો વધારો થયો. જેમકે શીરોઝશાહીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

“અને કેટલાકને સામાના અને કેટલાકને ગુજરાત અને આવી રીતે જુદા જુદા જાગોમાં વસવાટ માટે મોકલ્યા. અને આમ ખીજા સૂબાઓમાં જાગીર અને વઝીફા આપી વસાવ્યા.”^૧ કેટલાક લેક્ષી એવા પણ હતા જેને માસિક પૈસા મળતા હતા. જેમકે કેટલાકને એકમો, કાંઈને પચાસ અને કેટલાકને ૨૫ ટંકા મળતા.^૨ અને કાંઈપણ શખ્સને ૧૦ ટંકાથી ઓછી રકમ મળતી નહિ. આ પ્રમાણે ગણતરી તદ્દન અદના આદમીને પણ ૨૫ રૂપિયા માસિક પગાર મળતો હતો.

૧. સિરાજ અફઝીની તારીખે શીરોઝશાહી ૫ ૨૭૦ પ્રેસ કલકત્તા

૨. મનકર કિતાબ.

ફીરોઝશાહના સમયના સિક્કા નીચે પ્રમાણે છે :

એક બાગૂ	બીજી બાગૂ
અસસુસ્તાનુલઆઝમ	શી ઝમનિલ ઈમામ
સૈફ અમીરૂલ મોમિનીન	અમીરૂલ મોમિનીન
અબુલમુઝફ્ફર ફીરોઝશાહિયુ	અબુલફત્હ
મુસ્તાની ખલ્લદન મુલકુલુ	ખલ્લદત ખિલાફતોહુ

ગિયાસુદ્દીન તગલકશાહ બિન ફતહખાન બિન ફીરોઝશાહ

તગલક હિ. સ. ૭૯૦ (ઈ. સ. ૧૩૮૮) સન્વાલ

તગલકશાહ એક બિનઅનુભવી નવજવાન હતો. તેણે પોતાનો ધર્મોપદેશ સમય એસઆગમમાં ગાળ્યો. તે સસ્તનના કારભારમાં ખેપરવા હતો. આ જોઈ તેના ભત્રીજાઅબુ બક બિન ઝફરખાને યુક્તિ રચવાનું શરૂ કર્યું. નાપબ વઝીર મલેક રુકનુદ્દીન અને બીજા ઉમરાવોને મળી બળે કરવાની તૈયારી કરી. મોટા મોટા ધણા ઉમરાવોની કતલ કરી. આખરે તગલકશાહનો વારસો આવ્યો. ખાને જહાન અને તગલકશાહે જ્યારે જાણ્યું કે સમય હાથથી ગયો છે ત્યારે જમના નદી તરફના દરવાજાથી નાસી છૂટ્યા, પરંતુ નાપબ વઝીર મલેક રુકનુદ્દીન મોતના ફરિશ્તાની જેમ આવી સામો બિલો રહ્યો. તેણે બનેને પકડી મારી નાખ્યા અને ચેતવણીએ તેમનાં માથાં

૧. નોંધ:—ફરિશ્તાહ તગલકના જમાનામાં નીચેના અબ્બાસી ખલિફાઓ મિસ્તરમા રહેતા હતા :

૨. અબુલ્ અબ્બાસ અહમદ અબ્દુલ્લેમ બેઅમિરવાહ

૩. અબુલફત્હ (અબુ અબ્દુલ્લાહ) અલ મોઅતઝિદ ખિલાફ.

સિક્કાના નામો :

૧. ચહલોહસ્તગાની, (૨) બીરો પન્જગાની, (૩) બીરો ચહારગાની, (૪) દવાઝદગાની, (૫) હસ્તગાની, (૬) શશગાની, (૭) છતલ, (૮) અર્ધા, (અર્ધો છતલ), (૯) બીગા ($\frac{1}{2}$ છતલ), (૧૦) ટંકા (જે રોસનું અને ચાદી બનેના બનેતા હતા.)

દરવાજા ઉપર લટકાવ્યાં. આ બનાવ દિ. સ. ૭૬૧ (ઇ. સ. ૧૩૮૮)ના સફર મહિનાની ૨૧મી તારીખનો છે. ગિયામુદ્દીને નાજિમોમાં કંઈક ફેરફારો તો કર્યાં, પરંતુ ગુજરાતપ્રાંત ઉપર ફરદુલ્-મુદ્દને કાયમ રાખ્યો આથી તેણે વધુ બેપરવાઈથી શાહી અમલનાગે સાથેનું વર્તન રાફે કર્યું.

તગલકશાહના સિક્કા

એક બાજુ

બીજી બાજુ

૧ તગલકશાહ સુલ્તાની
ઝુલ્મત બેહઝરતે દિલ્હી

નાયમ અમીરુલ મોમિનીન
સન ૭૬૦

૨ તગલકશાહ સુલ્તાની

અબૂ અબ્દુલ્લાહ સન ૭૬૧.

સુલ્તાન અબૂ બક્ર બિન ઝફરખાન તગલક બિન ફીરોઝશાહ
(દિ. સં. ૭૬૧) (ઇ. સ. ૧૩૮૮)

તગલકશાહને મારી નાખવામાં આવ્યો ત્યારપછી અબૂ બક્ર બિન ઝફરખાન તખ્તનશીન થયો અને મલેક રુકનુદ્દીને વિઝારતની કબજામાં સંભાળી. તેની સલ્તનત દિલ્હીમાં મજબૂત થઈ અર્ધ તેમ છતાં સામાનાના સદા અમીરોએ બળવો કર્યો અને નગરકોટમાં આશ્રય લઈ રહેલા મોહમ્મદશાહને આમહુપૂર્વક બોલાવી બાદશાહ બનાવ્યો. મોહમ્મદશાહે ઘણીવાર ફેણ તૈયારી કરી હુમલા કર્યા, પરંતુ હરેક વખતે અબૂ બક્ર દ્વારા આપી તેની ફેજને વિખેરો નાખી. આખરે સુલ્તાની દરવાજાની ઢગાબાજીથી મોહમ્મદશાહે તખ્તનો કબજો લીધો અને અબૂ બક્ર મેવાત નાસી છટ્યો. સુલ્તાન મોહમ્મદશાહે તેનો પીછો પકડી ગિરફતાર કર્યો. મીરકના કેદખાનામાં તે મરી ગયો. આ બનાવ દિ. સ. ૭૬૨ (ઇ. સ. ૧૩૮૯)ના ઝુલ્હજ્જનની ૨૦મી તારીખનો છે. એ અરસા દરમ્યાન પણ ગસ્તીખાન ફરદુલ્મુદ્દ ગુજરાતનો નાજિમ રહ્યો. તેણે આ ખાનાજગીનો ઘણો લાભ ઉઠાવ્યો. તેણે પોતાની સલ્તનત મજબૂત કરવામાં કંઈ કમી રાખી નહિ. હવે

તેના દિમાગમાં ખુદમુખ્તારીની હવાએ રમ્તો કર્યો. મોટા મોટા ઉમરાવો અને ખાસ કરીને સત્તા અમીરોને ગજી કરી સામાન્ય વર્ગના લોકોને પણ મનાવી લેવાની તેણે કાશિય શરૂ કરી. જેમકે આમ લોકોની હમદર્દી હાંસિય કરવા માટે ગેર મુસ્લિમોની અયોગ્ય તરફ-દારી શરૂ કરી. અને ધીમે ધીમે એ બાબતમાં એટલી બધી હલે ગયો કે હિંદુ ગેયતને માટે મુસલમાન ગેયતને નારાજ કરી.

ફતહખાન તો ૨૫ વરમની ઉમરે પિતાની પૂર્વે અવસાન પામ્યો હતો. ફીરોઝશાહ બિન ઝફરખાન એટલો બધો મશહૂર નથી કે ઇતિહાસમાં પણ એનું નામ ગળે ચિરાંતે અહમદીમાં ગિયામુદ્દીન તગલુક મિન ફતહખાન વિશે લખવામાં આવ્યું છે કે તે પણ ફીરોઝશાહ કહેવાતો હતો, પરંતુ કોઈ પણ ઇતિહાસમાં એ વાતને સમર્થન મળતું નથી. ફતહખાનના સિક્કા ઉપર એક જગ્યાએ દિ. સ. ૭૬૧ છે અને એ જ સાલ અબૂ બક્ર બિન ઝફરખાનની છે, તેથી ક્યાં તો એમ માનવું પડે કે ફીરોઝશાહ મિન ઝકરને પણ ફેટલાહ દિવસ માટે બાદશાહ બનાવવામાં આવ્યો હતો, અથવા તો અબૂ બક્રનું બીજું નામ તખ્તનશીની પછી ફીરોઝશાહ રાખવામાં આવ્યું હતું.

નાસિરુદ્દીન મોહમ્મદશાહ તગલક

(ઈ. સ. ૧૪૮૯-ઈ. સ. ૧૪૯૨)

નાસિરુદ્દીન મોહમ્મદશાહને હરેક પ્રકારની શાંતિ હાસિલ થઈ ત્યારે સલ્તનતના મામલા તરફ ધ્યાન આપ્યું. પ્રથમ તે શીરઝશાહી ગુલામોનું જડમૂળ કાઢી નાખવાને કમર કસી. તેઓ બેહદ તોફાની અને બળવાખોર થઈ ગયા હતા. ત્યારે એ દિશામાં પણ શાંતિ મળી ત્યારે બીજી બાજતો તરફ લક્ષ આપ્યું. ગુજરાતની નિઝામત તે સમય પર્્યંત ફરહતુલ્લુમુલ્ક ગસ્તીખાનના હાથમાં હતી, તેના સમયમાં જ બેતુલ્લાહની હજ તથા જિયારતના ધરાદાથી હઝરત મખ્દૂમ ગેખ અહમદ ખદ્દુ પાટણ (નહરવાલા) આવ્યા^૧ અને રાસ્તીખાનના પિતા મલેક ફત્હુલ્લુમુલ્કને મળી ખંભાત ગયા,^૨ અને ત્યાંથી સમુદ્રમાર્ગે મક્કા મોઅઝમા ગયા. રાસ્તીખાને ગુજરાત ઉપર બાર વરસ હકૂમત કરી. શીરઝશાહી ખાનદાનની માહિમાહેની તકરારનો લાભ લઈ તે મીળજી થઈ ગયો. એણે અહીંના કોકોરો અને રાજાઓને મળી આપખુદીનું સ્વપ્ન બોધ્યું. તે મલેક ચાક્રબ સિકંદરખાનની ફાજને તે હરાવી ચુક્યો હતો અને તેનો બદલો લેવાને માહિમાહેની તકરારને લઈને દિલ્હીથી એક પણ ફાજ આવી નહિ, તેથી તેણે ધાર્યું કે મધ્યરથ હકૂમતમાં હવે મારો મુકાબલો કરવાની તાકત રહી નથી; તેથી તે સમયથી તેણે નક્કી કરેલ ખંદણી દિલ્હી મોકલવાનું બંધ કર્યું અને ત્યાંના દુકમોનો અમલ કરવાનો ઈન્કાર કર્યો. ગુજરાતના આમ મુસલમાન આ આપખુદીથી નારાજ હતા, બલ્કે પોતાની જાની અને માલી હિફાજત માટે દિલ્હીની સત્તા નીચે રહેવું પસંદ કરતા હતા. આ કારણથી ફરહતુલ્લુમુલ્કે તેમના ઉપર સખ્તી કરવાનું શરૂ કર્યું. ખાસ કરીને ખંભાતના

૧. ખદ્દુ, નાગોર જિલ્લામાં એક સ્થળનું નામ છે.

૨. મિરાતે અહમદીનું પરિચિત્ત, પ્રેસ, મુંબઈ પૃ. ૨૫

વેપારીઓને બહુ સતાવ્યા અને તેમના વિરુદ્ધ દિંદુ (ગુજરાતી)-
ઓને ગજી કરવાને કમઝ કસી, આથી મુસલમાનો ધણા જ
ઉદ્દેશી થયા અને આખરે તેઓએ એક અગ્રણી મોહમ્મદશાહ
તગલક મિન શીરોઝશાહની ખિદમતમાં દિલ્હી રવાના કરી,
તેમાં ફરદતુલ્લમુલ્કના ભુલ્લો અગે ન્યાયની માગણી કરી. ગુજરાતના
ભુલમ-પીડિત લોકો જે આ અરજ લઈ આવ્યા હતા તેમણે ધણી
ખગે લકીકતો ઝમાની પણ કહી. આખરે બાદશાહે વિચાર કરી
ચોતાના વડા ઉમરાવોમાંથી ઝફરખાનની પસંદગી ગુજરાતની
નિજામત મોંપવાને કરી ફરદતુલ્લમુલ્કને પૂરતી સજા કરી મુ'કમા
મુલેહશાતિ કાપમ કરવાનો તેણે ઇરાદો કર્યો. આ બનાવ દિ. સ.
૭૯૩ (ધ. સ. ૧૭૯૦)ના ગ્ળીઉલ અવ્વલની ત્રીજી તારીખનો છે.^૧

ગાળી. ગુજરાત તરફ રવાના થયો. પ્રવાસ દરમ્યાન તેને ખબર મળી કે તાતારખાનને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો છે જેનું નામ અહમદ-ખાન રાખવામાં આવ્યું છે. આ ખુશ ખબર સાંભળી ઝફરખાનને અતિ આનંદ થયો અને એ ખુશીમાં એક મેળાવટો કર્યો. લશ્કરના સિપાઈઓને ઇનામ અને ખિલાત સરકારક દ્વારા નાગોર પહોંચ્યો ત્યાં ખબત બંદરના લોકો ઝફરખાનને મળ્યા. તેઓ ફરહતુલ્લમુલ્ક રાખ્તીખાનના જુલ્મની ફરિયાદ લઈ આવ્યા હતા. ઝફરખાને તેમને બ્રેહ્મ સાંત્વન આપ્યું અને કૂચ કરતો કરતો ગુજરાતની સગદર ઓળંગી નહરવાલા પાટણ પહોંચ્યો. ત્યાંથી એક પત્ર રાસ્તીખાન ઉપર લખ્યો, જેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—“મોહમ્મદશાહના દરબારમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે મલેક મુફર્રહ નિઝામે ગુજરાતની ખંડણી વસૂલ કરી પોતે જ તેનો ઉપયોગ કર્યો છે અને એક પાર્ષ પણ શાહી ખજાનામાં ભરવામાં આવી નથી. આ હિંમત કર્યા છતાં ગુજરાતના લોકોને રાજી રાખતો નથી, બરફ હરેક રીતે તેમના ઉપર જુલ્મ ગુજારવામાં આવે છે અને નાહક તેમને સતાવે છે. આથી ઘણી વખત લોકો ફરિયાદ કરવાને દિલ્હી પહોંચ્યા છે. તેથી હવે આ મુલ્કની વ્યવસ્થા મને સોંપવામાં આવી છે. આટલી સાક્ષની બાકી ખંડણી સત્વર તમારા તરફથી દિલ્હી રવાના કરી દો જુલ્મ-પીડિતોને દિલાસો તેમજ સાંત્વન આપી, તમે પટે પણ દિલ્હી તરફ કૂચ કરી જાઓ.” ફરહતુલ્લમુલ્કે જવાબ આપ્યો કે “આટલું અંતર કાપી આપ જ્યાં આવ્યા છો ત્યાં થોભી જાઓ અને આગળ વધવાની તકલીફ ન લો. હું ત્યાં જ આવી દિસાબ આપી દઉં છું. પરંતુ ચરત એ કે આપ ફરિયાદોને મને મોંપી દો.” ફરહતુલ્લમુલ્ક ખાનેજહાન પક્ષનો હતો અને મોહમ્મદશાહ તરફ તેની કંઈ હમદર્દી ન હતી. વળી આ બનાવ અગાઉ મોહમ્મદશાહના એક અમીર સિકંદરખાનને તેણે મારી નાખ્યો હતો. માંહિમાંહેની ... રને લઈને મોહમ્મદશાહે એનું વેર વાળ્યું નહતું. આથી ફરહ-

તુલ્યમુદ્દને એમ થયું કે ઝંઢરખાનને પણ એ જ રીતે મારી નાખીય. આ કારણથી તેણે ઝંઢરખાનને ચોક્કસ જવાબ ન આપતાં ગોગગોળ શબ્દોમાં જવાબ આપ્યો. તેમાં નમન અને વિરોધ બંને બાબતો મોજૂદ હતી. ‘હિસાબ ચૂકવી દેવો’ એટલે કે ખડણી ભરી દેવાનો વાયદો કરે છે અને સાથે સાથે ધમકી પણ આપે છે કે-ખબરદાર હવે આગળ વધ્યો તો, વળી એક પ્રકારની માગણી પણ કરે છે કે “જેમણે મારી વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી છે તેમને મને હવાલે કરી દો.” જે આશ્રિતોએ દિલ્હી જઈ ફરિયાદ કરી તેમને પૂરતી સજા કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. ફરહતુલમુદ્દ ખડુષા તે વખતે રાજ્યમાં પર્યટન કરતો હતો. તે બાર હબરનુ એક લશ્કર લઈ ઝંઢરખાનને મળવાને નીકળ્યો. આ બાજુએ ઝંઢરખાન પણ કૂચ કરતો કરતો અસાવણ પહોંચ્યો. બે ચાર દિવસ જાય તે પહેલાં ઝંઢરખાનને ખબર પડી ગઈ હતી કે એક લશ્કર લઈ લડાઈ કરવાના ઇરાદાથી ફરહતુલમુદ્દ રવાના થઈ ચૂક્યો છે. ઝંઢરખાને તે પછી એક એલચી મુવેદ કરવા માટે પાટણ (નહરવાલા) મોકલ્યો, ત્યાં નિઝામ મુશર્રફ પહોંચી જઈ અંગી ઈન્તિઝામમાં રોકાયેલો હતો એલચી મારફત તેણે પેશામ

પહોંચ્યો. દૂકમાં જને ફોળેએ “કાંભોર” આગળ સમસામા પડાવ નાખ્યા. આ સ્થળ પાટણ (નદરવાળા)થી ૧૨ કાસને અંતરે આવેલું છે. હિ. સ. ૭૬૪ (ઇ. સ. ૧૩૯૧)ના સફર મહિનાની ૭ મી તારીખે લડાઈ શરૂ થઈ. જને ફોળે પ્રુક્કળ લડી. જંગ દરમ્યાન ફરહતુલમુલ્કે પસંદગીના સવારોની એક દુકડી લઈ ઝફરખાનની તલાશ શરૂ કરી. તેનો ધરાદો ઝફરખાનની કતલ કરી લડાઈ જલ્દી ખતમ કરવાનો હતો, પરંતુ કર્મસંજોગે ઝફરખાનના એક યોદ્ધાએ તેનો પીછો પકડ્યો અને પાછળથી એવો ધા કયો કે તે ધોડાની છત ઉપરથી જમીન ઉપર પટકાયો. સનિકાએ સત્વર તેનું માથું ધડથી જુદું કર્યું અને ઝફરખાન પાસે લાવી આગળ ધકુલું. આની ફોજ ઉપર ખરાબ અસર થઈ. નિઝામ મુકર્રહ—અર્થાત્ રાસ્તીખાનનું લશ્કર દ્વારા ખાઈ વિખેરાઈ ગયું અને વિજેતા ઝફરખાને નદરવાલા (પાટણ)માં પ્રવેશ કર્યો. જે જગ્યાએ ઝફરખાનને જીત મળી હતી ત્યાં તેણે એક ગામ વસાવ્યું અને તેનું નામ “જેતપુર” રાખ્યું. એ ગામ મિરાતે સિકંદરીના કર્તાના જમાના (હિ. સ. ૧૦૨૭) પર્વત આખાદ હતું. ઝફરખાને પાટણમાં પહોંચી સત્તનતની વ્યવસ્થા શરૂ કરી. હરેક ઠેકાણે શુમાસ્તા મોકલ્યા. ડેડેઠેકાણે ચોકી મુકરર કરી. આ રીતે

૧. આ સ્થળનું અસલ નામ શું છે તે ચોક્કસપણે જણાયું નથી. મિરાતે સિકંદરીમાં “સન્દુ” લખ્યું છે, ફરિશ્તાએ “કાંધુ” જણાવ્યું છે. પ્રોફેસર દહેલવીએ વારીખે ઈસ્લામમાં “કાંધુ” લખ્યું છે. મિરાતે મોહમ્મદીના કર્તાએ “કાંબુ” જણાવ્યું છે. વળગતે અકબરી અને મિરાતે અહમદીમાં “કાંબુ” છે. મિરાતે અહમદીનો કર્તા ચાહી દીવાન હતો તેથી ખંડણી વસુલ કરવાની જરૂર રહેતી હોવાથી ખીલ ઇતિહાસકારો સાથે સરખાવતા ગામોનાં ચોક્કસ નામોની માહિતી તેને વધારે હતી. આથી તેણે આપેલા નામને મેં વધુ પસંદગી આપી. હું ‘ધાર’ નું કે ફરિશ્તામાં લલિયાની ભૂલથી રાખ્દોમાં કરક પડ્યો છે અને સંબંધિત કે મિરાતે સિકંદરીના જમાનામાં એનું એ નામ હોય અને મિરાતે અહમદીના સમયમાં બદલાયું હોય.

એક પ્રકારની શાંતિ થઈ ત્યારે ઈ. સ. ૧૩૯૨ (હિ. સ. ૭૬૫)માં ખંભાત તરફ તેણે કૂચ કરી, કારણ કે માહિમાહિની તકમરનો લાભ લઈ નાલાયક લોકોએ વેપારીઓ અને આમ રેવતને બેઠક હેરાન પગેલાન કરી મૂકી હતી. ત્યાં પહોંચી બુદ્ધ-પીડિતોની દાદ આંબળા ન્યાય આપ્યો, અને લોકોની શિકાયત દૂર કરી; સામાન્ય દેવને સત્વન અને દિલામે આપ્યા અને એક લાયક હાકેમને વ્યવસ્થા માટે મૂકી પાછો ફર્યો. અસાવલમાં થોડા દિવસ ગદી લાગી પણ થોડા અંતેગમન

અમો લડ્યા નહોત તો લોકોમાં અમારી નામોથી ચાત. હવે અમે લાચાર થયા છીએ ત્યારે તમો ખટ્ટો લેવા ઇચ્છતા હો તો ગરદન આ ગદી અને ભો માફ કરો તો આપની રહેમદિલી અને ઉદારતા છે." ટૂંકમાં ઝંફરખાને તમામને ખુલ્લા દિલથી માફી આપી, અને ખડણી અને નજરાણુ લઈ જત મેળવી પાછો ફર્યો. એક સાલમાં એટલે કે દિ. સ. ૭૬૬ (ઈ. સ. ૧૩૯૩)માં રબીઉલ અવ્વલની ૧૭ મી તારીખે મોહમ્મદશાહ તગલકનું અવસાન થયું.

સિંકંદરશાહ તગલક

દિ. સ. ૭૬૬ (ઈ. સ. ૧૩૯૩) રબીઉલ અવ્વલની ૧૯ મી તારીખે સુલતાન મોહમ્મદશાહ તગલકનો વડો પુત્ર હુમાયૂંનખાન "અલાઉદ્દીન સિંકંદર" નામ ધારણુ કરી તખ્તનશીન થયો. તેના સમયમાં લગભગ હરેક સ્થાના હકિમ પોતપોતાની જગ્યા પર હતા તેમ રહ્યા. અફસોસની વાત છે કે સિંકંદરશાહ એવા રોગોથી પીડાતો હતો કે મુક્ત થઈ શક્યો નહિ અને દિ. સ. ૭૬૬ (ઈ. સ. ૧૩૯૩) ની જમાદિલિલ અવ્વલની ૫ મી તારીખે તેનું અવસાન થયું.

સુલતાન નાસિરુદ્દીન મહમૂદ તગલક

(ઈ. સ. ૧૩૯૩-દિ. સ. ૭૬૬)

દિ. સ. ૭૬૬ (ઈ. સ. ૧૩૯૩) ના જમાદિલિલ અવ્વલની ૧૯ મી તારીખે મોહમ્મદશાહનો બાળપુત્ર 'મહમૂદ નાસિરુદ્દીન'નો ઈલાજ ધારણુ કરી તખ્તનશીન થયો. તેણે પણુ ગુજરાતના અમલદારોમાં કંઈપણુ ફેરફાર ન કર્યો. ઝંફરખાન ગુજરાતના હકિમ તરીકે રહ્યો. તેના પુત્ર "તાતારખાન"ની દિલ્લીમાં સુલતાનના મદાન ઉમરાવોમાં ગણત્રી થતી હતી.

તાતારખાનનાં ગુજરાતમાં નાસી આવવાનાં કારણો :—
સુલતાન નાસિરુદ્દીન મહમૂદ તગલકની તખ્તનશીનીથી ભ્રે કે

રાજ્યના ઉમરાવોમાં એક પ્રકારની શાંતિ થઈ ગઈ તેમ જતાં એ ઘણા જ કમળોર દિવસો ગાળ્યા હતા. આથી પાછળથી રાજ્યમાં ઘણી જ અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ. કોઈપણ પ્રકારનો તેનો પ્રભાવ કોઈપણ અમીર ઉપર રહ્યો નહિ. આથી હરેક અમીરની એવી ઇચ્છા હતી કે બાદશાહને પોતાના કમળમાં રાખી પડે સસ્ત-નતનાં તમામ કામો પોતાની મરજી પ્રમાણે કરે. એ બાદશાહના સમયમાં પ્રથમ પૂર્વના પ્રતિમાં બળવો થયો. બાગનગરના વઝીરને એક લશ્કર આપી રવાના કરવામાં આવ્યો અને તેણે જોનપુર, કનોજ, બિહાર વગેરે જીત્યાં, અને આગળના રિવાજ મુજબ બંગા-લામાંથી ખંડણી વસૂલ કરી. બાદશાહે તેને " મલેકુશાહ " નો ખિતાબ આપી એ મુખાનો નામિત બનાવ્યો. તેણે જોનપુરને પાપ-તપ્ત નહી કરી એક સ્વતંત્ર હકૂમતનો પાયો નાખ્યો. અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ સગામ પોતાના હાથમાં લઈ હકૂમત કરવા લાગ્યો.

એક પછી એક બનાવોનો ઉદ્ભવ કરું તે પહેલાં દરબારના ઉમરાવો જે જુદા જુદા સુબા ઉપર કામ કરતા હતા તેમનાં નામની એક ફેહરિસ્ત લખું છું, જેથી સહેલાઈથી વાંચતી વખતે હરેકની હકીકત ખ્યાનમાં આવે, કારણ કે તેમને લીધે જ બાદશાહ મિનસતા-વાળો હતો અને રાજ્યમાં કલેશ હતો તેમજ મુશ્કેલીમાં મુશ્કેલીઓનો અભાવ હતો.

- ૧ મલેકુશાહ બાગનગરના, વઝીર.
૨. મુકર્રમુલ્લુ મકર્રમખાન અમીરુલ ઉમરા, નાયબ મલેક.
૩. અબ્દુર રશીદ સારંગખાન બાર્ક.
૪. મલેક સારંગ સારંગખાન, દોબાલપુર (દેવગાલપુર)નો હકિમ.
૫. મલેક દોલતખાન, સસ્તનતનો મંત્રી.
૬. આદિલખાન (કે આલીખાન) સારંગખાનનો બાઈ, લાહોરનો હકિમ.

૭. મલેક ઇકબાલખાન મલ્હુખાન (સારંગખાનનો ભાઈ), સીરી (પુરાણા દિલ્હી નજીક) ફિલ્લાનો હકિમ
૮. મલેક અલાઉદ્દીન, ધારવાડનો હકિમ.
૯. મલેક તાબુદ્દીન, દીગાલપુરનો નાયબ હાકિમ.
૧૦. મલેક અલી, ઉજ (સિંધ) નો હાકિમ.
૧૧. ગાલિબખાન, સામાનાનો હકિમ.
૧૨. ખવાસખાન, કનાલ (પાણીપત નજીક) નો હાકિમ.
૧૩. ખિઝરખાન, મુલતાનનો હાકિમ.
૧૪. મુબારકખાન હલાલુન બિન મલેક રામૂ.
૧૫. મલેક અલ્માસ (કે ઇલિયાસ)
૧૬. ફઝલુલ્લાહખાન કેલંગખાન બલખી.
૧૭. શિહાબ નાહેર
૧૮. બકાદુર નાહેર
૧૯. રાય કમાલ
૨૦. મુખ્તસખાન
૨૧. તાતારખાન, પાણીપતનો હાકિમ.
૨૨. ઝફરખાન, ગુજરાતનો હાકિમ.
૨૩. નસીરુલમુલ્ક (તાતારખાનનો સંબંધી).

મુલતાન મહમૂદ તગલક “ મુકર્રુલુલ મુલ્ક ” ને દિલ્હીમાં મકી પોતે ગ્વાલિયર અને બિયાના તરફ ગયો અને સાંદતખાનને સાથે રાખ્યો. ગ્વાલિયાર પહોંચ્યો ત્યારે મલેક અલાઉદ્દીન અને મલ્હુખાન સાથે મળી મુબારકખાને સાંદતખાનને મારી નાખવાનું કાવતરું રચ્યું, પરંતુ સાંદતખાનને એ બાગતની બાજુ થઈ ગઈ અને તેણે અલાઉદ્દીન અને મુબારકખાનને મારી નાખ્યા. મલ્હુખાને નાસી છૂટી દિલ્હી મુકર્રુલુલમુલ્ક પાસે જઈ આશ્રય લીધો. બાદશાહ દિલ્હી આવ્યો ત્યારે મુકર્રુલુલમુલ્કે શાનદાર આદરસત્કાર કર્યો, પરંતુ મુકર્રુલખાનને એમ બાણી ચિંતા થઈ કે મલ્હુખાનને આપેલો આશ્રય

બાદશાહને નાપસંદ છે; તેથી શહેરમાં આવી તે કિલ્લામાં ભરાયો અને લડાઈ શરૂ કરી. ત્રણ માસ પર્વત બને વચ્ચે જંગ જારી રહ્યો. આખરે ગોઠિયાઓએ બાદશાહને સમજાવ્યો કે આ લડાઈ તમારી સામે નથી, તેથી લડાઈમાં સાંદતખાન સાથે રહેવું નકામું છે. બાદશાહને પણ એ સલાહ ઠીક લાગી. હિ. સ. ૭૯૭ (ઇ. સ. ૧૩૬૪)ના મોહમ્મદ મહિનામાં તક જોઈ બાદશાહ મુકર્રમુલ્લમુલ્ક પામે દિલ્હી ચાલ્યો ગયો. કિલ્લાની મજબૂતી તથા વરસાદના કારણે સાંદતખાન પોતાની ફોજ સાથે ફીરોઝખાદ ચાલ્યો ગયો અને બીજા અમીરોની સલાહથી નુસતખાન બિન ફતહખાન બિન ફીરોઝશાહને મેવાતથી બોલાવી (જેણે ત્યાં આશ્રય લીધો હતો) બાદશાહ બનાવ્યો અને પોતે સંદતનતનો તમામ કારબાર પોતાના હાથમાં લઈ લીધો. કેટલાક દિવસ પછી સાંદતખાનનાં સખ્તાર્થ તથા અવિચારી કાર્યોથી લોકો કંટાળ્યા અને બાદશાહ નુસતશાહ પણ દુઃખી થઈ ગયો; એટલી હદ સુધી કે મોકકો જોઈ તેણે સાંદતખાન ઉપર હુમલો કર્યો. તે આ ઓચિંતી આફતથી વકિફ નહતો તેથી મુકાબલો કરી શક્યો નહિ અને ત્યાંથી નાસી છૂટી પોતાના દુસ્મન મુકર્રમુલ્લમુલ્ક પામેથી રક્ષણ લઈ દિલ્હીમાં રહેવા લાગ્યો. પરંતુ થોડા જ દિવસ પછી મુકર્રમુલ્લમુલ્કે તેની ફતલ કમાવી લીધી. ફીરોઝખાદના ઉમરાવો અને નુસતશાહ પાસેથી ફરીથી વફાદારીના સોગંદ લેવડાવ્યા અને ધણા મુલકોનો કબજો લીધો. આ વખતે જ બાદશાહ હતા : નાસિરુદ્દીન મહમ્મદ તગલક મુકર્રમુલ્લમુલ્કની હિમાયત નીચે, અને નુસતશાહ બિન ફતહખાન તગલક વાતારખાનની હિમાયત નીચે. પહેલો દિલ્હીમાં રાજ કરતો હતો અને બીજો ફીરોઝખાદમાં દરબારના ઉમરાવોમાં પણ એ પક્ષો હતા. નુસતશાહના પક્ષમાં નીચેના અમીરો હતા :

૧. મોહમ્મદ તાતારખાન-વઝીર, પાણીપતનો હાકેમ.

૨. શિહાબ નાહેર-શિહાબખાન.

૩. કઝલુદલાહ કલ્લગખાન બલખી.
- ૪ મુખ્તસખાન
૫. સા'દતખાન (જેને મુર્કરણુલમુલ્કે મારી નાખ્યો)
૬. ગાલિબખાન, સામાનાનો હકિમ
૭. મલેક અબાસ (કે ઇલિયાસ).
૮. રાય કમાલ.

બાકીના હિમરાવો મહમૂદ તખલકની તરફદારી કરતા હતા. સીરીના હકિમ મલ્લુખાન ઈકબાલખાન અને જૂની દિલ્હીના હકિમ બહાદુર નાહેર બિનપક્ષી હતા. ત્રણ વરસ પર્થત બને બાદશાહો વચ્ચે લડાઈ ચાલુ રહી અને કંઈપણ ફેરફારો થઈ શકેલો નહિ. ઈ. સ. ૧૩૯૫ (હિ. સ. ૭૯૮) માં દીવાલપુરના હકિમ મલેક સારંગે ખિઝરખાન પામેથી મુલ્તાન છીનવી લીધું અને ઈ. સ. ૧૩૯૬ (હિ. સ. ૮૦૦) માં આલીખાન (આદિલખાન) સાથે લડી સામાનાનો પણ કબજો લીધો. સામાનાનો હકિમ નુસતશાહના તાબામાં હતો, તે નાસલુ પસદ કરી પાણીપતમાં તાતારખાનને મળ્યો. નુસતશાહે મદદ માટે લશ્કર તાતારખાનની સરદારી નીચે મોકલ્યું. તાતારખાન મલેક ઇલિયાસ (અબાસ) હિ. સ. ૮૦૦ (ઈ. સ. ૧૩૯૭) ના મહોરરમની પખી તાગીએ ઠાટલા ગ્રામ પાસે સારંગખાન સાથે લડ્યો. મલેક સારંગ હાર્યો, અને મુલ્તાન તરફ નાસી છૂટ્યો. તાતારખાન તલોંડી પર્થત પીછો પકડી ગયો. પછી રાય કમાલને પૂંઠ પકડવાનું સોંપી પોતે પાછો ગયો. એ જ સમયે જો અમીર તૈમૂરતુ આગમન ચક્રું નહોત તો તાતારખાન નક્કી જ સારા પગખ તેમજ સિંધનો કબજો લઈ લેત અને તેમ કરી મળજીત થઈ દિમુખી રાજ બંધ કરી નુસતશાહને તખ્ત ઉપર કાયમ કરત અને હરીફને પૂરી હાર મળત. મલ્લુ ઈકબાલખાન આ સમય પર્થત બિનપક્ષી રહ્યો હતો, પરંતુ હવે તેણે જોયું કે નુસતશાહનું પાંદું ભારી થતુ નજરે પડે છે ત્યારે તે હિ. સ. ૮૦૦ (ઈ. સ. ૧૩૯૭) ના ચન્નાવ

મહિનામાં નુસતશાહ પાસે આવ્યો અને શેખ કુતુબુદ્દીન બખ્તિયાર કાઠી (૨૬.) ની કબર ઉપર કુરાને શરીફ સામે રાખી શરણાગતિ અને મોહબ્બતનો એકગર કર્યો. ત્યારપછી નુસતશાહને સાથે લઈ દિલ્હી આવ્યો, પરંતુ ત્રીજે જ દિવસે આ નિમકહરામે કુરાને શરીફને ગોખમાં મૂકી નુસતશાહ ઉપર હુમલો કર્યો. નુસતશાહ પોતાનામાં કમતાકાત જણાતાં ત્યાંથી શીરોઝાબાદ ચાલ્યો આવ્યો, પરંતુ તમામ સાધનસામગ્રી છોડી દેવી પડી ઇકબાલખાને શીરોઝાબાદમાં પણ જઈ લડાઈ કરી. આખરે બાદશાહે પાણીપતમાં તાતારખાન પાસે જઈ આશ્રય લીધો. ઇકબાલખાન શીરોઝાબાદ ઉપર પણ કબજો કરી દિલ્હી તરફ રૂંધો અને તેણે મુકર્રુલુલમુલકનો કાટો કાઢી નાખવાનો વિચાર કર્યો. બે મહિના પર્યંત લડાઈ કરતો રહ્યો, પરંતુ ફતેહ મેંદ ન થયો. આખરે કેટલાય ઉમરાવોએ વચમાં પડી બંને વચ્ચે સુલેહ કરાવી એકે એકે ખીજના મિત્ર થઈ ગયા અને વખતોવખત દિલ્હી જવા આવવા લાગ્યા. એક દિવસ દગાખાન ઇકબાલખાને મોકલો જોઈ મુકર્રુલુલમુલક પર હુમલો કરી તેને મારી નાખ્યો અને હવે મહમૂદ તખલક લાચાર થઈ ઇકબાલખાનના હાથમાં શેતરંજનો શાહ થઈ રહ્યો. ઇકબાલખાને જોયું કે દિલ્હી અને તેની આજુબાજુ તો એક પ્રકારની શાંતિ છે અને લગભગ તમામ મહાન મહાન દાવાદાર અમીરો કતલ થઈ ચૂક્યા છે, તેમજ નુસતશાહના તરફદારોમાં હવે ફક્ત તાતારખાન રહી ગયો છે તેથી તેનું પણ નિકંદન કાઢવું જોઈએ. આથી મહમૂદ તખલક સાથે એક ફોજ લઈ પાણીપત પહોંચ્યો અને તેને ઘેરો ઘાલ્યો. તાતારખાને જોયું કે આ અચાનક આવેલી જવા ટાળવી મુશ્કેલ છે, તેથી તેણે એકબીજા જંગી ચાલ એ કરી કે એક ફોજ સાથે પાણીપત છોડી દિલ્હી આવ્યો કે જેથી દિલ્હીનું રક્ષણ કરવાને ઇકબાલખાન ત્યાં પાછો આવે તો પછી સામાના વગેરે પાસેથી મદદ લઈ તે ઇકબાલખાનને શિક્ષા કરે. પરંતુ અફસોસ કે એ ખયાલો દુરદેશી કંઈ કામ આવી નહિ.

ઈકબાલખાને પાણીપત સદર ક્યુ' અને તાતારખાનનો તમામ સમાન છૂટી લીધો. ઈકબાલખાનને પાણીપતની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી દિલ્હી પાછા ફરવું મુનાસિખ લાગ્યું. ત્યાં તાતારખાને ઘણું જોર બતાવ્યું. પરંતુ દિલ્હીનો દિલ્લો મજબૂતાઈ તેમજ ઈકબાલખાનની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાને લઈને જિતાયો નહિ. ઈકબાલખાન દિલ્હી આવ્યો ત્યાં જાચાર થઈ તાતારખાનને ઘેરે ઉઠાવી લેવો પડ્યો. આ સમય તાતારખાન માટે મુસીબતનો હતો. ઈકબાલખાનનું પર્યટન લાંબું હતું. જો તેમૂરે કોળેએ પગાય અને મુલતાનને પાપમાલ ન કર્યાં હોત તો સિંધ પર્યટ ફતેહનો ડોકો વળાડતો દિલ્હીનો બાદશાહ બની ગયો હોત તો કંઈ તાજુખીની વાત નહતી. તાતારખાન દરેક રીતે નિરાશ અને પરેશાન થઈ ગયો તેથી પોતાના પિતા ઝફરખાન પામેથી મદદ લઈ ઈકબાલખાનને હરાવી દિલ્હીનો તાજ શિર પર રાખવાના ઈગદાથી ગુજરાતમાં આવ્યો. નુસતખાને નાસી છૂટી કોઈ મથળે આશ્રય લીધો અને તેમૂર મુલતાનના ગયા પછી જૂની દિલ્હીનો કબજો લીધો, પરંતુ ઈકબાલખાન તેને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યો. તે પછી ગાયબ થઈ કોઈ ઠેકાણે મરણ પામ્યો એમ મનાય છે. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૩૯૮ (હિ. સ. ૮૦૦) નો છે,

નુસતશાહ તમલકનો સિક્કો

નુસતખાનનો ફક્ત એક સિક્કો મળ્યો છે જે નીચે પ્રમાણે છે :

‘ નુસતશાહે મુલતાની નાયબ અમીરલ મોમિનીન. ’

અમીર તેમૂર ગૂરખાની ઈ. સ. ૧૩૯૭ (હિ. સ. ૮૦૦)માં પોતાના પાપતપ્તમાંથી જીતના ઈરાદાથી હિંદમાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૩૯૮ (હિ. સ. ૮૦૧)માં સિંધુ નદી ઓળંગી મુલતાન પહોંચ્યો. હિ. સ. ૮૦૧ (ઈ. સ. ૧૩૯૮) જમાદિલિલ આવલ મહિનાની પાંચમી તારીએ જમના નદી ઓળંગી તે દિલ્હી તરફ વધ્યો અને (હિ. સ. ૮૦૧ ઈ. સ.

૧૩૯૮)ની જમાદીઉલ અવ્વલની ૭મી તારીખે મલ્લુ ઇકબાલખાનને હાર આપી તેણે દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો અને હિ. સ. ૮૦૧ (ઈ. સ. ૧૩૯૮)ના જમાદીઉલ અવ્વલની ૧૬મી તારીખે તેણે દિલ્હી છૂટી તેનો વિનાશ કર્યો^૧ અને એવી જ રીતે લાંટગાર કરતો હિંદુસ્તાનમાંથી પાછો ગયો. મલ્લુ ઇકબાલખાન “અરન” તરફ નાસી છૂટ્યો, અને મહમૂદ તગલક મદદ માટે ગુજરાતમાં ઝંઢરખાન પાસે આવ્યો. ઝંઢરખાને હરેક યોગ્ય રીતે મહેમાનગીરી કરી, પરંતુ અમીર તૈમૂરની વિરુદ્ધ મદદ કરવાને ના પાડી. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૩૯૮ (હિ. સ. ૮૦૦)નો છે. મહમૂદ નિરાશ થઈ માળવા ગયો અને ઇકબાલખાનની વિનંતિને માન આપી દિલ્હી આવ્યો. ખાનજહાનના મરણને લઈને ઇકબાલખાને જોનપુરની સહતનતનો કબજો લેવાનો ઇરાદો કર્યો અને મહમૂદને લઈ કનોજ સર ક્યું. જોનપુરનો શાહ મુકબલો કરવાને આવ્યો. મહમૂદ તગલકે વિચાર કર્યો કે જોનપુરનો શાહ માગ પુરાણા આગ્રિતોમાનો છે તેની સાથે મળી મળિં તો બાદશાહ મને સત્તા અપાવશે. તે શિકાર કરવાના બહાને તેના લશ્કરમાં આવ્યો ગયો. ઇકબાલખાન આ જોઈ પાછો આવ્યો અને જોનપુરના શાહે મહમૂદની મહેમાનગીરી પણ ન કરી, આથી મહમૂદ પાછો આવ્યો અને કનોજનો કબજો લઈ એણે સતોષ માન્યો. એ વખતે હિંદુસ્તાન ઉપર ઘણા અમીરો આપખુદીથી હકૂમત કરી રહ્યા હતા અને માંદો-માંદોના ટંટાથી એકબીજાને ગળી જવાની કાશિશમાં રોકાયા હતા.

૧. સિદ્દામુદીન મોહમ્મદ ગોરીના સમયથી આ સમય પર્વત દિલ્હીની દોલત બરાબર દિલ્હીમાં જ રહી. ૨૦૦ વરસના અરસામાં મોઝાએ વારંવાર હુમલા કર્યા, પરંતુ દિલ્હીના સુલતાનોની બહાદુરી અને દેનશક્તિને લઈને મોઝા જમાવટ કરી ગયા નહિ. ૨૦૦ વરસ પછી તગલક અમીરોની માંદોમાંદોની લશ્કરને લઈને તૈમૂરને હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો કરવાનો મોકા મળ્યો અને અફસોસ કે આ નકામી ખાના જંગીને લઈને હિંદુસ્તાનની અઢગક દોલત દિલ્હી બહાર ગઈ.

અમીર તૈમૂરની રવાનગી પછીના હિંદુસ્તાન
આપામુદી ઉમરાવો

દિલ્હી અને દોઆમ વચ્ચેનો પ્રદેશ

ગુજરાત

મુલતાન, સિંધ, દેવઆલપુર અને લાહોર

કાશ્મીર

જોનપુર, અયોધ્યા, મિહાર

માળવા

સામાના

ગિયાના

ગ્વાલિયર

સિંધનો હાકેમ ખિઝરખાન ઇકબાલખાનને હાર આપ્યા પછી પોતાની તાકત બરાબર વધારતો વધારતો ધીમે ધીમે દિલ્હી તરફ વધ્યો, એટલે મુઘી કે બહાની વખત દિલ્હીને ઘેરો ઘાવ્યો, પરંતુ મહમૂદ તગલકની ખુશ કિસ્મતીથી અમુક કારણોસર ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો. ઇ. સ. ૧૪૧૨ (હિ. સ. ૮૧૫) માં મહમૂદ તગલક શિકાર કરી પાછા ફરતી વખતે બીમાર થઈ ગયો અને ઝુલ્મકાદા મહિનામાં આ રૂની કુનિયામાંથી ફૂચ કરી ગયો. તે દિવસથી તગલક ખાનદાનનો હંમેશ માટે અંત આવ્યો અને ગુજરાત ઉપર દિલ્હીની શહેનશાહતના હક્કો જતા રહ્યા. ઝફરખાનના ખાનદાનના હાથમાં ગુજરાતની ખુદમુખ્તાર હકૂમત આવી.

